

# Sociologický časopis

## Czech Sociological Review

Ročník 57 (2021)  
Číslo 5

5—21



**MARCELA TRÁVNÍČKOVÁ, MARTIN KREIDL:** Slábne v ČR mezigenerační přenos rozvodu?

**LUCIE JARKOVSKÁ, KATARÍNA SLEZÁKOVÁ:** Dětská skupina jako kolektivita

**JAN ORT:** Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku

**Sociologický časopis / Czech Sociological Review** je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na [sreview.soc.cas.cz](http://sreview.soc.cas.cz).

**Sociologický časopis / Czech Sociological Review** is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at [sreview.soc.cas.cz](http://sreview.soc.cas.cz).

## ČESKÉ VYDÁNÍ

*Šéfredaktor:* Ondřej Cisař

*Výkonná redaktorka:* Kristýna Příbylová

*Redakční rada:* Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

## ENGLISH EDITION

*Editor-in-Chief:* Dana Hamplová

*Book Review Editor:* Pieter Vanhuysse

*Managing Editor:* Robin Cassling

*Editorial Board:* Miloslav Bahna (*Slovak Academy of Sciences*), Ondřej Cisař (*Czech Academy of Sciences/Charles University*), Seán L. Hanley (*University College London*), Zdenka Mansfeldová (*Czech Academy of Sciences*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Jiří Příbáš (*Cardiff University*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Pieter Vanhuysse (*University of Southern Denmark*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

## REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1  
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: [casopis@soc.cas.cz](mailto:casopis@soc.cas.cz) | web: [sreview.soc.cas.cz](http://sreview.soc.cas.cz)

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,  
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2021

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

- Marcela Trávníčková, Martin Kreidl: Slábne v ČR mezigenerační přenos rozvodu?* ..... 531
- Lucie Jarkovská, Katarína Slezáková: Dětská skupina jako kolektivita* ..... 557
- Jan Ort: Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku* ..... 581

RECENZNÍ ESEJ

- Marek Skovajsa: Začíná nová éra sociologie volného času a životního stylu?* ..... 609

RECENZE

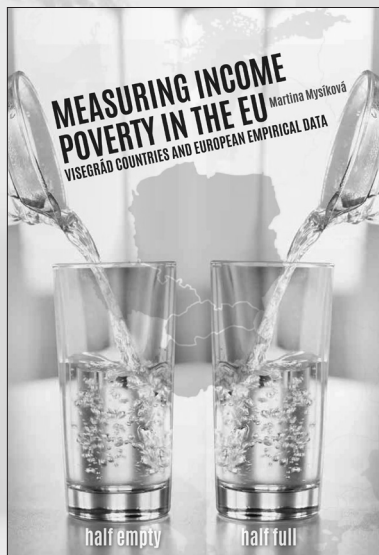
- Michal Janata: Nezavršitelnost spravedlnosti (Petr Hanzal)* ..... 621
- Andrej Belák: Úrovně podmínek pro zdraví a zdravotné potreby vo vylúčených rómskych osídleniach na Slovensku (Michaela Ferencová, Barbora Černušáková)* ..... 624
- Jerry Z. Muller: Tyranie metrik (Tereza Svobodová)* ..... 629
- Nick Srnicek, Alex Williams: Vynalézání budoucnosti: Postkapitalismus a svět bez práce (Lucie Němcová)* ..... 633

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,  
vydal

# MEASURING INCOME POVERTY IN THE EU: VISEGRÁD COUNTRIES AND EUROPEAN EMPIRICAL DATA

Martina Mysíková

Studie je výsledkem práce na tříletém projektu Metodologie a realita chudoby: Česká republika v evropském kontextu, jehož výsledky byly doposud prezentovány v deseti publikacích. Kniha shrnuje metodologii měření chudoby v EU, uvádí statistiky a charakteristiky chudých v zemích Visegrádské čtyřky, doplněné o přílohy s výsledky pro všechny země EU.



Hlavní analytická kapitola se zaměřuje na metodologická úskalí měření příjmové chudoby v evropském konceptu, a to primárně na vliv ekvivalenčních škál. Citlivost míry ohrožení příjmovou chudobou na použitou ekvivalenční škálu se v jednotlivých zemích liší. Pokud aplikovaná ekvivalenční škála neodpovídá národním specifikům, může míra příjmové chudoby zejména v zemích s vysoce citlivou mírou chudoby, jakou je i Česko, podávat zkreslené informace. Studie odhaduje ekvivalenční škály pro jednotlivé země dvěma metodami, na základě výdajů domácností (s využitím dat HBS) a subjektivní škály dle hranic subjektivní chudoby (s využitím dat EU-SILC), a diskutuje jejich vliv na míru příjmové chudoby. Nakonec nabízí alternativní subjektivní ukazatele příjmové chudoby, které doplňují obrázek o chudobě z pohledu samotných domácností.

Ačkoli je v Česku míra ohrožení příjmovou chudobou dlouhodobě nejnižší ze všech zemí EU, subjektivní přístup měření nás posouvá na desáté místo v unijním žebříčku.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.  
Praha 2021  
248 s.  
ISBN (print) 978-80-7330-384-6  
ISBN (pdf) 978-80-7330-385-3



**Sociologický ústav**  
**Akademie věd ČR**

Publikace je volně ke stažení: <https://www.soc.cas.cz/publikace/measuring-income-poverty-eu-visegrad-countries-and-european-empirical-data>

half empty

half full

## Slábne v ČR mezigenerační přenos rozvodu?\*

MARCELA TRÁVNÍČKOVÁ, MARTIN KREIDL\*\*

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

### Is There a Declining Trend in the Intergenerational Transmission of Divorce?

**Abstract:** This study investigates changes in the effect of parental divorce on the odds of union dissolution in children in the Czech Republic. Using survival analysis and Czech GGS data, it shows that the intergenerational transmission of divorce varied over marital cohorts to a significant degree. While parental divorce had insignificant effect in the oldest marriage cohort, it subsequently grew. In the 1980–1989 marriage cohort, the risk of divorce was 3.7 times higher among children of divorced parents than among children whose parents did not divorce. In the most recent marriage cohort (1990–2005), the parental divorce effect weakened but was still significant: children of divorced parents experienced a divorce risk that was twice as high that of children from intact families. This convergence of divorce risks resulted from two parallel trends: the rising divorce risk among children from non-divorced families and the declining divorce risk among children of divorce.

**Keywords:** divorce, intergenerational transmission of divorce, population change, survival analysis

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 5: 531–555*

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.041>

## Úvod

V České republice (stejně jako v mnoha dalších zemích) došlo v posledních dekáдах k nárůstu rozvodovosti, který bývá brán jako jeden z projevů a/nebo důsledků hodnotové proměny, jež je spojována s tzv. „druhou demografickou tranzicí“ [Goode 1993; Härkönen, Billingsley, Hornung 2020; Wagner 2020]. V dostupných datech za území dnešní České republiky pozorujeme pozvolný nárůst úhrnné rozvodovosti od vzniku Československa, nicméně od padesátých let 20. století došlo k jejímu nebývalému nárůstu [Fučík 2013: 30]. Podle údajů z Pohybu obyvatelstva [ČSÚ 2019] byla na území dnešní ČR v roce 1950 úhrnná

\* Tato stať vznikla s finanční podporou Grantové agentury ČR (proj. č. 17-18235S).

\*\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Marcela Trávníčková, prof. Martin Kreidl, Ph.D., Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00, Brno, e-mail: [travnickovamarcela@gmail.com](mailto:travnickovamarcela@gmail.com), [kreidlm@fss.muni.cz](mailto:kreidlm@fss.muni.cz).

rozvodovost 12 %, o dvacet let později pak 26 %. V dalších desetiletích se zvyšovala a v průběhu prvních dvou desetiletí druhého tisíciletí se ustálila kolem 50 %, tedy přibližně polovina z původně uzavřených manželství končí v posledních letech rozvodem. V čase rostl i podíl rozvodu na vzniku tzv. „neúplných“ rodin (jak jsou ještě někdy v oficiálních statistikách rodiny s jedním rodičem označovány). Zatímco na začátku dvacátých let minulého století zaniklo rozvodem jen okolo 6 % ze všech zaniklých manželství, v polovině století to bylo již 20 % a na konci prvního tisíciletí přes 40 % [ČSÚ 2016]. Hlavní příčinou výskytu neúplných rodin tak i v ČR postupně přestala být smrt rodiče a stal se jí rozpad rodiny [srov. Härkönen 2014].<sup>1</sup> Po roce 1989 sice došlo k poklesu počtu rozvodů, kvůli souběžnému poklesu sňatečnosti nicméně úhrnná rozvodovost nadále rostla [Fučík 2013: 30–31].

Rozvod je v sociologii rodiny „vnímán jako důležitá událost v životě lidí s různými sociálními důsledky, zahrnujícími narušení fungování především rodiny a výchovy dětí, ale také významnou změnu v ekonomickém a sociálním statusu určitých členů rodiny, změnu jejich životní dráhy, zaměstnání a tak dále“ [Piler 2010: 21]. Konec manželství ovlivňuje jedince pomocí různých mechanismů, mezi něž patří například narušení vztahů mezi rodiči a dětmi (či dokonce i napříč více generacemi), ztráta emocionální i instrumentální podpory, ekonomické potíže nebo nárůst dalších negativních životních událostí, jako je například stěhování [Amato 2000; Mortelmans 2020]. Mezi hlavní negativní dopady rozpadu manželství tedy patří sociální a ekonomické důsledky rozvodu. Těm jsou vystaveni jak samotní bývalí partneři, tak jejich (případné) děti.

Přítomnost dítěte v rozvádějícím se manželství se v pozdním 20. století „stává osou určující směr právních, ale i sociálních norem“ [Fučík 2013: 27]. Během devadesátých let 20. století podíl rozvodů s nezletilými dětmi v ČR narostl na více než 70 % ze všech rozvodů, zatímco v několika předcházejících desetiletích se pohyboval mírně nad 60 % [ČSÚ 2018; Možný 2002; Šťastná 2006]. I proto se dětem v souvislosti s rozvody začala v několika posledních desetiletích věnovat velká pozornost. Politická i akademická debata se zaměřila na to, zda, za jakých podmínek a jakým způsobem tato událost ovlivní jejich životy, zda se vliv rozvodu mění v čase a zda se odlišuje v různých zemích, historických obdobích či například v rámci sociálních tříd [Amato, Cheadle 2005; Härkönen 2014; Kiernan, Cherlin 1999; Kreidl, Štípková, Hubatková 2017; Mortelmans 2020].

Příkladem dlouhodobého, téměř univerzálně pozorovaného a bohatě empiricky doloženého efektu rozvodu rodičů na děti je tzv. mezigenerační přenos rozvodu, který je někdy nazýván rozvodovým cyklem [Wolfinger 2005]. Jde o zjištění, že děti, jejichž rodiče se rozvedli, mají vyšší pravděpodobnost, že i ony samy

<sup>1</sup> Až v nedávné minulosti se začaly významněji objevovat domácnosti „sólo-matek“, tj. žen, které v době narození dítěte neměly koresidenčního partnera. Např. v českém výzkumu Generations and Gender Survey z roku 2005 bylo v době narození dítěte bez koresidenčního partnera 13 % všech prvorodiček [Morávková, Kreidl 2017: 572].

se rozvedou. Mezigenerační přenos rozvodu v současné české společnosti je tématem této stati. Samotný mezigenerační přenos rozvodu je i v české společnosti empiricky doložen [Šťastná 2005, 2006]. V této studii nás bude především zajímat, zda a jak se mezigenerační přenos rozvodu proměňuje napříč manželskými kohortami. Předpokládáme, že přenos rozvodu bude – zejména po roce 1989 – slábnout. Slábnoucímu mezigeneračnímu přenosu rozvodu by měl přispívat rostoucí počet rozvodů, rostoucí tolerance k rozvodům a obecně deinstitucionalizace manželství [CVVM 2017; Fučík, Chromková Manea, Rabušic 2019]. Zároveň předpokládáme, že vyšší věk při vstupu do prvního manželství [Fialová 2006] umožňuje respondentům lépe si vybrat partnera. Respondenti z mladší kohorty také častěji žijí v nesezdaném soužití, které mělo v ČR po roce 1989 převážně charakter manželství „na zkoušku“, což může být další faktor vedoucí k lepšímu výběru manželského partnera. Pokles sňatečnosti (zejména u jedinců s vyššími předpoklady pro partnerskou nestabilitu) může být dalším faktorem, který mezigenerační přenos rozvodu oslabí.

### Mezigenerační přenos rozvodu: předchozí výzkumy a teoretické zdůvodnění

Otázkou mezigeneračního přenosu rozvodu se jako první začali výzkumníci zabývat v zemi s tradičně vysokou rozvodovostí – USA. Mnoho výzkumů proto pochází z USA nebo využívá tamní data [například Wolfinger 1999, 2000; Amato 1996; Li, Wu 2008]. V Evropě se mezigeneračním přenosem rozvodu zabývali například ve Francii [Traag, Dronkers, Vallet 2000], Švédsku [Gähler, Härkönen 2014], Německu [Engelhardt, Trappe, Dronkers 2002] či Velké Británii [Kiernan, Cherlin 1999] nebo Norsku [Lyngstad, Engelhardt 2009]. Výzkum byl v posledních letech rozšířen i o mezinárodní srovnání [Dronkers, Härkönen 2008; Diekmann, Schmidheiny 2013].

Hlavním předmětem výzkumů ovšem není samotná existence mezigeneračního přenosu rozvodu. Například Amato označuje rozvod rodičů za „dobře zdokumentovaný rizikový faktor pro ukončení manželství“ [Amato 1996: 628], který můžeme pozorovat napříč různými kulturami [Diekmann, Schmidheiny 2013; Dronkers, Härkönen 2008]. Výzkumníci se proto snaží především přijít na vysvětlení vztahu mezi rozvodem rodičů a rozvodem dětí, jež zatím zůstává nejasné [Amato 1996].

Na základě Levingerovy teorie<sup>2</sup> z roku 1976 přichází Amato [1996] s modelem tří mechanismů, kterými rozvod rodičů ovlivňuje potomky a zvyšuje u nich riziko rozvodu. Prvním z nich jsou proměnné socioekonomické a demografické, např. věk v době uzavření sňatku, předmanželská kohabitanace, vzdělání, příjem

<sup>2</sup> Podle Levingera riziko rozvodu ovlivňují různé faktory, které snižují výhody ze sňatku, oslabují bariéry pro opuštění manželství a naopak zvyšují dostupnost/atraktivitu alternativ.

a zaměstnání ženy. Pokud se lidé s rozvedenými rodiči rozhodnou uzavřít sňatek, dělají tak v nižším věku než ti, kteří vyrostli v úplné rodině [McLanahan, Bumpass 1998; Wolfinger 2003]. Nízký věk při první svatbě je přitom jedním z dobře zdokumentovaných rizikových faktorů rozvodu [Booth, Edwards 1985; Härkönen, Dronkers 2006]. Zároveň jsou to právě děti rozvedených rodičů, kteří před vstupem do manželství častěji žijí v kohabitaci [Thornton 1991; Diekmann, Schmidheiny 2013; Härkönen, Brons, Dronkers 2020], což je další faktor, který zvyšuje riziko rozvodu [Dush, Cohan, Amato 2003]. Kromě toho dosahují tyto děti nižšího vzdělání [Kreidl, Štípková, Hubatková 2017], přičemž nízký socioekonomický status je opět spojen s vyšším rizikem rozvodu [McLeod 1991; Gähler, Palmtag 2015]. Dcery rozvedených rodičů jsou navíc silněji zaměřené na kariéru, což snižuje jejich „ekonomickou závislost na manželech (tedy oslabuje bariéry pro opuštění manželství) a zvyšuje ženin kontakt s ostatními muži (tedy zvyšuje alternativy k manželství)“ [Amato 1996: 630–631].

Druhým z mechanismů je přístup potomků k rozvodu: děti z rozvedených rodin mají častěji liberálnější pohled na rozvod, který vidí jako přijatelné řešení problematického nebo nešťastného manželství [Dronkers, Härkönen 2008]. Jinými slovy, ze vztahu rodičů může dítě odvodit (nebo se naučit) určité postoje a hodnoty, jako například že neuspokojivý vztah je přijatelné – a často jednodušší – opustit [Traag, Dronkers, Vallet 2000].

Posledním mechanismem je potomkovy problematické interpersonální chování, vycházející z toho, že dítě rozvedených rodičů nezažilo model udržitelného dyadického vztahu a nenaučilo se tak například efektivní komunikaci a schopnosti dělat kompromisy. Narušené vztahy v rodině pak mohou také vést k neschopnosti přijmout závazek nebo k nedostatku důvěry [Amato 1996]. Pokud dítě vyrůstá s rodiči, kteří mají vysoce konfliktní manželství, pravděpodobnost rozvodu se u něj zvyšuje [Gager, Yabiku, Linver 2016].

Amato [1996] ve své analýze dat z roku 1980 dochází k závěru, že pravděpodobnost rozvodu je větší, pokud oba partneři pocházejí z rozvedené rodiny. Dále potvrzuje, že zejména věk při sňatku a kohabitace zprostředkovávají efekt rozvodu rodičů. Naopak nepotvrzuje druhý z mechanismů, tedy že rozvod rodičů zvyšuje riziko rozvodu jejich potomka skrze silnější normativní přijetí rozvodu. Rozvod rodičů má dle autora přímý vliv na interpersonální chování dítěte, které je u dětí z rozvedených rodin častěji problematické.

Jak jsme již zmínili, také mezinárodní srovnání potvrdilo, že existuje vztah mezi rozvodem rodičů a rozvodem jejich potomka. Dronkers a Härkönen [2008] ve své analýze dat z osmnácti států<sup>3</sup> podporují vysvětlení tohoto vztahu pomocí sníženého manželského závazku dětí, kterým se rozvedli rodiče. Pokud je v zemi vysoká rozvodovost, děti rozvedených, ale i nerozvedených rodičů se učí, že pokud není manželství šťastné, je možným a akceptovatelným chováním ho opustit.

---

<sup>3</sup> Jde o sedmáct evropských států a USA.

Pokud je v zemi nízká rozvodovost, pak má rozvod rodičů na děti silnější efekt než v zemích s vysokou úrovní rozvodovosti.

Traag, Dronkers a Vallet [2000] uvádějí pět mechanismů vysvětlujících mezigenerační přenos rozvodu: (1) stres z rozvodu rodičů, který u potomka vyústí v dřívější odchod z domova, dřívější svatbu a/nebo rodičovství v nižším věku; (2) sociální prostředí v rodině původu a akceptace určitých postojů, hodnot a norm (například, že neuspokojivý vztah je jednodušší opustit); (3) ekonomická deprivace; (4) stigmatizace okolní společnosti; (5) genetika, tedy například že dítě zdědí určité charakteristiky, které byly důvodem či jedním z důvodů rozvodu. Pozitivní vztah mezi rozvodem rodičů a rozvodem jejich potomka dle nich nelze vysvětlit charakteristikami dítěte nebo rodičů nebo okamžitými následky rozvodu rodičů, ale existencí dlouhodobého efektu rozvodu rodičů na život dítěte.

Stigmatizací se zabýval i Wolfinger [1999], podle kterého měla změna v přístupu k rozvodu v USA během šedesátých a sedmdesátých let dva důsledky pro děti: (1) nižší stigmatizace (kvůli které by nedokázaly navázat plnohodnotný vztah); (2) měnící se podmínky (zejména liberálnější rozvodové zákony). Tyto důsledky vyústily v postupný pokles mezigeneračního přenosu rozvodu u respondentů dotazovaných mezi lety 1973 a 1996.

Jeho závěrům oponují například Gähler s Härkönenem [2014] nebo Li a Wu [2008]. Gähler a Härkönen analyzovali švédskou populaci, konkrétně kohorty lidí narozených v letech 1950–1975. Dle jejich závěrů je riziko rozvodu větší pro ty, jejichž rodiče se rozvedli nebo rozešli, ale nárůst tohoto efektu napříč kohortami nebyl statisticky významný, a to navzdory změnám ve společnosti i proměnám rodinné struktury. Výsledky se nemění ani ve vícerozměrném statistickém modelu (tj. při kontrole věku v době sňatku, matčina a otcova vzdělání) a jsou platné pro muže i ženy.

Také Li a Wu [2008], kteří analyzovali manželské kohorty z let 1987–1988 v USA, potvrzují, že děti rozvedených rodičů mají vyšší pravděpodobnost, že se samy rozvedou. Žádný trend v mezigeneračním přenosu rozvodu ale v jejich analýze nebyl zjištěn. Dřívější, Wolfingerův závěr, že se rozvodový cyklus oslabuje [Wolfinger 1999], byl podle nich statistickým artefaktem: Wolfingerův model binární logistické regrese totiž nebral (v průřezových datech věkově různorodé populace) v úvahu délku trvání manželství a byl poznamenán problémem, který je jinak v analýze přežití znám jako *cenzorování zprava* [Cleves, Gould, Marchenko 2014].

Manželské kohorty sledují také Graaf a Kalmijn [2006] ve své analýze sociálních determinantů rozvodu v Nizozemí. Analyzují manželství uzavřená mezi lety 1942 a 1999 a historický vývoj efektu pěti vysvětlujících proměnných: socioekonomický status rodičů, vzdělání, náboženství, rozvod rodičů a děti. Většina těchto proměnných má stabilní vliv. Výjimkou je vzdělání. V době, kdy byly rozvody méně běžné, se rozváděli vzdělanější. Dnes, kdy jsou rozvody běžnější, se rozvádějí spíše méně vzdělaní [srov. Goode 1962; Härkönen, Dronkers 2006]. Efekt rozvodu rodičů se tedy v Nizozemsku v druhé polovině 20. století nezmě-

nil. Ke stejnému závěru dochází i Teachman [2002]. Ten analyzoval manželství uzavřená v letech 1950–1984 v USA. Rozvod rodičů je dle něj jednou ze stabilních proměnných, které můžeme označit jako rizikové, jejíž efekt se nemění v čase. Změnu v čase ve své analýze sledují i Amato a Cheadle [2005], kteří se rozhodli studovat vztah mezi rozvodem rodičů a rozvodem jejich potomka ještě šířeji a analyzovali tři generace.<sup>4</sup> Změnu v síle mezigeneračního přenosu rozvodu ale ani tito autoři nepozorují.

V České republice se mezigeneračnímu přenosu rozvodu věnovala Šťastná [2005, 2006], která využila data z Fertility and Family Surveys z roku 1997 a zkoumala rozpad prvního partnerství a rozpad prvního manželství žen, jež následně podrobila srovnání s výzkumy v zahraničí. Ve svém textu dochází k závěru, že i v ČR rozvodový cyklus funguje, nicméně zjistila, že rozvod rodičů nepůsobil přímo, ale zprostředkovaně skrze věk při začátku prvního partnerství a přes zvolenou formu partnerství. Respondenti s rozvedenými rodiči spíše žili v nesezdaném soužití, což je faktor zvyšující přijatelnost rozvodu [Kreidl, Žilincíková 2021] i pravděpodobnost rozvodu případného manželství [Rosenfeld, Roesler 2019].

## Cíl textu

V tomto textu navážeme na práce Šťastné [2005, 2006], jež ukázala, že mezigenerační přenos rozvodu v České republice existuje. Cílem předkládané analýzy je zjistit, zda můžeme sledovat změnu efektu rozvodu rodičů napříč čtyřmi manželskými kohortami. Hlavním zlomovým momentem, s nímž se pojí naše hypotézy, je rok 1989. V oblasti populačního chování tento rok znamenal akceleraci demografické změny, která v jiných vyspělých zemích probíhala již od šedesátých let a pro kterou se vžil název druhá demografická tranzice [Lesthaeghe 2014]. V ČR začala klesat sňatečnost, zatímco věk mužů i žen při uzavírání sňatku začal narůstat a zároveň narůstala různorodost partnerských a rodinných drah [Fialová 2006; Hašková et al. 2014; Chromková Manea, Rabušic 2019; Klímová Chaloupková, Hašková 2020; Kreidl, Hasmanová Marhánková 2012]. Klesající počet uzavřených sňatků byl doprovázen nárůstem nesezdaných soužití [Hašková et al. 2014; Kreidl, Štípková 2012], a to jak předmanželských, tak porozvodových [Kreidl, Hubatková 2017].

Nedávný výzkum postojů českých občanů k manželství a rodině ukázal, že většina lidí v České republice nepovažuje manželství za zbytečnou instituci. Manželství nicméně už není chápáno „jako nutný základ pro početí potomků či zakládání rodiny“ [CVVM 2017: 1]. Dle závěrů výzkumu je dále česká veřejnost ve velké míře tolerantní k rozvedeným lidem a poměrně otevřená rozvodům, zvláště pokud manželství není funkční [Fučík 2020]. Věková diferenciacie postojů

---

<sup>4</sup> Respondenti byli generací prostřední a poskytli informace o svých rodičích a kontakt na své děti.

k rozvodu (mladší skupiny jsou tolerantnější) pak dále naznačuje, že podíl lidí tolerantních k rozvodu do budoucna – díky náhradě kohort v populaci – poroste [Chromková Manea, Rabušic 2020].

S nárůstem nesezdaných soužití se zvýšil i věk při vstupu do prvního manželství. Důvodem, proč lidé začali tento krok ve svém životě odkládat, je podle Oppenheimer [1988] nejistota ohledně důležitých atributů partnera. Většina změn v načasování manželství je podle ní spojena s ekonomickou pozicí mladých mužů a je „těžší a těžší najít perspektivního partnera v době, která je charakteristická tak velkou nejistotou ohledně důležitých budoucích vlastností potenciálních partnerů“ [ibid.: 585]. Za důvod nestability manželství lidí, kteří se vzali v nízkém věku, tak označuje atributy, které v daném věku ještě nebyly zjevné. S rostoucím věkem vstupu do manželství by tyto vlastnosti již měly být lidem známy a oni by tak měli lépe najít vhodného partnera, se kterým se v budoucnu nerozvedou. Empiricky se Oppenheimerové argument projevuje – mimo jiné – rostoucí sociálně-ekonomickou stratifikací manželství, která byla doložena jak v USA [Sweeney 2002], tak v ČR [Kreidl 2012].

Předpokládáme, že výše zmíněné změny, které nastaly po roce 1989, ovlivní mezigenerační přenos rozvodu. Konkrétně očekáváme, že se efekt přenosu oslabí. Dlouhodobý vývoj rozvodovosti v ČR jednoznačně indikuje, že v populaci narůstá podíl lidí, kteří mají sami s rozvodem přímou zkušenost: sami se rozvedli, mají rozvedeného partnera, rozvedli se jejich rodiče, sourozenci atp. Společně s přibývajícím počtem rozvodů také vzrostla tolerance ve společnosti, můžeme tedy předpokládat, že se v ČR (podobně jako v jiných zemích) zmírnilo stigma z rozvodu. Uzavírání manželství až v pozdějším věku by zase mělo pomoci lidem vybrat si partnera, se kterým se v budoucnu nerozvedou [Oppenheimer 1988]. S rostoucí kohabitací a snižujícím se počtem manželství můžeme také předpokládat jistou selekci – tedy že lidé, kteří zažili rozvod svých rodičů, budou volit raději kohabitaci [Diekmann, Schmidheiny 2013; Härkönen, Brons, Dronkers 2020] a sami do manželství ani nevstoupí.

## Data, proměnné a statistická metoda

Mezigenerační přenos rozvodu v České republice není neprozkoumaným terénem, byť existující studie shodně pracují se staršími daty z druhé poloviny devadesátých let 20. století a jsou (z důvodu povahy dat) zaměřené jen na ženy. Tato studie bude zkoumat mezigenerační přenos rozvodu v České republice na poněkud novějších datech z Generations and Gender Survey (GGS) z roku 2005. Empiricky se zaměříme pouze na první manželství: pomocí analýzy přežití budeme studovat riziko jeho rozpadu v závislosti na době od začátku manželství, rozpadu rodičovského páru a dalších kovariátách.

GGS je jednou ze dvou klíčových součástí výzkumného programu „Generations and Gender Programme“ (GGP). Výzkum se zaměřuje na rodinu a životní

trajektorie jedinců. Základem tohoto výzkumného programu je série mezinárodně harmonizovaných panelových výběrových šetření (známých právě pod zkratkou GGS) doplněných o databázi makroindikátorů (měřených typicky na úrovni zemí). Sběr dat pro první vlnu panelu GGS byl v některých zemích uskutečněn v roce 2004, v České republice byl sběr dat započat o rok později. Druhá vlna sběru dat proběhla v ČR v roce 2008–2009 a obsahovala kromě panelových respondentů i nový vzorek nahrazující nedohledané panelové respondenty. Třetí vlna se v ČR pro nedostatek finančních prostředků nikdy neuskutečnila. Nový panelový vzorek byl v ČR vytvořen v roce 2020 a sběr těchto dat právě probíhá. K analýze jsme – z důvodu povahy vzorku – použili datový soubor pouze z první vlny (tedy roku 2005) a využili jsme retrospektivní údaje o rodině původu a partnerské historii. Dodatečný vzorek z roku 2008 nevyužíváme, protože byl vybírán kvótním způsobem, narušil by celkovou reprezentativitu dat a znemožnil využití některých statistických postupů.

V datovém souboru se nacházelo celkem 10 006 respondentů ve věku 18–79 let. Z nich jsme využili pouze respondenty, kteří někdy žili v manželství a uvedli použitelné údaje (rok jeho začátku a případně i konce<sup>5</sup>) a u kterých jsme znali hodnoty dalších proměnných v analýze (viz níže). V analytickém vzorku zůstalo 5 893 respondentů. Nejstarší respondent použitý pro analýzu se narodil v roce 1926, nejmladší v roce 1986. Nejstarší analyzované manželství bylo uzavřeno v roce 1940, nejnovější v analýze využitě manželství vzniklo v roce sběru dat (2005). Průměrný věk při vstupu do manželství je v našem vzorku 23,3 roku (s. d. = 4,43).

Všechna manželství sledujeme od roku jejich vzniku do roku jejich rozpadu, které společně vymezují analytický čas v analýze přežití, tj. dobu, během níž je respondent vystaven riziku, že u něj dojde ke sledované události. Z povahy našich dat vyplývá, že mnohá první manželství trvala i v době sběru dat, proto ke sledované události nedošlo a pozorování jsou cenzorována zprava v době provedení rozhovoru. Napříč manželskými kohortami existuje nerovnováha v tom, jak nejdéle mohla manželství v době sběru dat trvat. Abychom zvýšili srovnatelnost dat o rozvodu napříč kohortami, rozhodli jsme se všechna pozorování cenzorovat zprava po patnácti letech trvání manželství (patnáct let je maximální možná délka trvání manželství v nejmladší kohortě).

Protože použitá metoda (Coxova regrese) nedovoluje nulovou délku trvání, provedli jsme u některých specifických případů její úpravu. U respondentů, kteří uvedli stejný rok svatby i rozvodu, a těch, kteří vstoupili do manželství v roce dotazování, jsme nulový počet let uplynulých od vstupu do manželství upravili

---

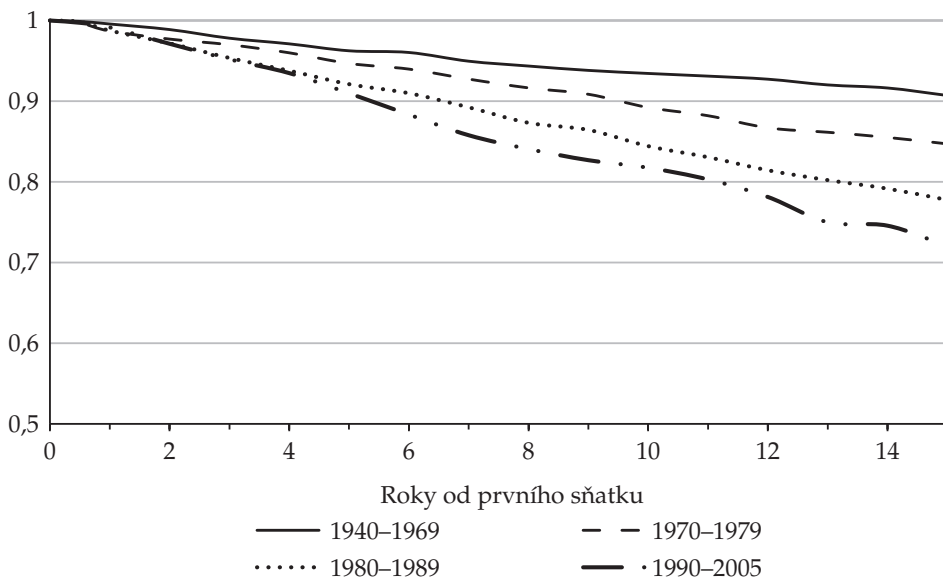
<sup>5</sup> Celkem 3 571 respondentů neuvádí ve své partnerské historii žádný manželský svazek. Pro celkem 64 respondentů neznáme rok, případně důvod ukončení manželství. U 63 respondentů jsou údaje o začátku a konci prvního manželství nekonzistentní (s ohledem na věk při události a/nebo udávané pořadí událostí). U osmi respondentů došlo k rozvodu rodičů ještě před narozením respondenta. Tyto případy jsme do analýzy nezahrnuli.

**Tabulka 1. Procentní distribuce vlastního rozvodu respondentů podle manželské kohorty. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893**

| Rozvod respondenta | Manželská kohorta |           |           |           | Celkem |
|--------------------|-------------------|-----------|-----------|-----------|--------|
|                    | 1940–1969         | 1970–1979 | 1980–1989 | 1990–2005 |        |
| Rozvedl/a se       | 9,2 %             | 15,0 %    | 21,8 %    | 15,5 %    | 14,7 % |
| Počet pozorování   | 1 878             | 1 303     | 1 276     | 1 436     | 5 893  |

Poznámka: Tabulka zohledňuje pouze první manželství a rozvody – z důvodu zachování alespoň elementární komparability dat – pouze v počátečních 15 letech těchto manželství. Přesto jsou v nejmladší kohortě manželství, která v době sběru dat trvala méně než 15 let. Proto je údaj v nejmladší kohortě – ve srovnání se staršími kohortami – podhodnocen.

**Graf 1. Kaplan–Meierovy křivky přežití pro první manželství podle manželské kohorty. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868**



na 0,5, aby zůstali zahrnuti v analýze. Tato úprava analytického času se týkala 43 respondentů (z nichž 27 vstoupilo do manželství v roce 2005 a šestnáct uvedlo identický rok svatby a rozvodu).

Po této úpravě platí, že v našem datovém souboru rozvod prvního manželství (v počátečních patnácti letech jeho trvání) zažilo 868 respondentů (349 uvádí u prvního manželství rozvod po delším manželství), což je 14,7 % analytického vzorku. Tabulka 1 zachycuje i trend ve výskytu vlastního rozvodu napříč manželskými kohortami. Zatímco v nejstarší manželské kohortě (manželství uzavřená před rokem 1970) nacházíme rozvod v počátečních patnácti letech trvání u 9,2 % prvních manželství, v manželské kohortě 1980–1989 jde o 21,8 % prvních manželství. V nejmladší manželské kohortě došlo v tomto časovém horizontu k rozvodu v 15,5 % prvních manželství. Uvedené údaje o manželské nestabilitě napříč kohortami nelze číst jako zpochybnění dobře empiricky doloženého růstu rozvodovosti, protože lidé v mladší kohortě žili k datu sběru v průměru kratší dobu v manželství a měli tedy nižší kumulovanou rozvodovost. Kaplan–Meierovy křivky přežití zachycené v Grafu 1 nejsou cenzorováním zprava zkresleny a potvrzují rostoucí intenzitu rozvodovosti napříč kohortami. Zatímco v nejstarší manželské kohortě se v počátečních patnácti letech manželství rozpadlo méně než 10 % svazků, v nejmladší kohortě je to už 28 % (viz Graf 1). Formální statistický test shodnosti křivek přežití vyvrací hypotézu o jejich shodnosti ( $\chi^2 = 159,3$ , d. f. = 3,  $p < 0,00005$ ).

Klíčová vysvětlující proměnná – rozvod rodičů – vychází z otázky: „Rozešli se někdy Vaši rodiče?“ V datech tedy nelze rozlišit rozvod a rozchod rodičů.<sup>6</sup> Odpověď „nikdy spolu nežili“ a „nevím nic o mých rodičích“ jsme rekódovali na chybějící odpovědi, aby proměnná byla dichotomická (0 = ne, 1 = ano). Následně, abychom počet chybějících odpovědí snížili, jsme použili otázku, zda rodiče stále žijí společně: pokud respondent odpověděl, že ano, nahradili jsme případnou původně chybějící odpověď možností „ne“ v proměnné rozvod rodičů. V analýze jsme jako rozvod rodičů definovali pouze rozvod, k němuž došlo v prvních osmnácti letech života respondenta (tj. nejpozději v kalendářním roce, kdy respondent dosáhl osmnácti let), abychom se soustředili na rozvody, které zřejmě mají nejsilnější dopad na děti.<sup>7</sup> Takto vymezený rozvod rodičů zažilo 501 respondentů v analytickém vzorku, tj. 8,5 % respondentů (viz Tabulku 2). Tabulka 2 také zachycuje zkušenost s rodičovským rozvodem podle manželské kohorty respondenta. Vidíme zde, že podíl respondentů, kteří zažili rozvod rodičů, roste z 3,6 % v nejstarší kohortě na 13,4 % v nejmladší manželské kohortě.

<sup>6</sup> V analýze jsou všechny kladné odpovědi na tuto otázku považovány za rozvod rodičů.

<sup>7</sup> I když i pozdější rozvody mohou vést k reorganizaci mezigeneračních vztahů [Žilincíková, Kreidl 2018], s ohledem na mechanismy mezigeneračního přenosu rodinné nestability je obzvláště důležité dětství: zážitek rodičovského rozvodu má nejsilnější vliv na vlastní rozvod, pokud k rozvodu došlo mezi šestým a osmým rokem věku dítěte; po dvacátém roku věku tento efekt klesá [Lyngstad, Engelhardt 2009].

**Tabulka 2. Procento respondentů, kteří zažili rozvod rodičů, podle manželské kohorty. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893**

| Rozvod rodičů      | Manželská kohorta |           |           |           | Celkem |
|--------------------|-------------------|-----------|-----------|-----------|--------|
|                    | 1940–1969         | 1970–1979 | 1980–1989 | 1990–2005 |        |
| Rodiče se rozvedli | 3,6 %             | 8,3 %     | 10,4 %    | 13,4 %    | 8,5 %  |
| Počet pozorování   | 1 878             | 1 303     | 1 276     | 1 436     | 5 893  |

Poznámka: Tabulka zohledňuje pouze rodičovské rozvody, k nimž došlo do 18 let věku respondenta.

Manželská kohorta je vytvořena na základě respondentem uváděného roku prvního sňatku. Ten je odvozen od udávaného začátku současného partnerství (pokud partnerství trvá v době sběru dat a žádné předchozí manželství není respondentem uváděno) nebo je odvozen z retrospektivního mapování životní dráhy respondenta. Rok sňatku jsme rekodovali do čtyř kategorií: 1940–1969, 1970–1979, 1980–1989, 1990–2005. Specifikace kohorty je dána kompromisem mezi dostupností dat (pro každou kohortu je potřeba dostatečný vzorek respondentů, dostatečný počet rozvodů u rodičů i respondentů) a věcným záměrem (chceme zejména zachytit vliv společenských změn po roce 1989 a zároveň chceme popsat vývoj rozvodů i po relativně delší době od sňatku, tj. poslední kohorta nemůže být příliš krátká). Rok 1989 byl určen za hraniční, neboť se jedná o rok politického převratu, který s sebou přinesl mnoho změn včetně změny ve sňatkovém chování [Fialová 2006; Kuchařová a kol. 2019; Rabušic, Možný 1998]. Manželská kohorta se zdá být podle literatury [Gähler, Härkönen 2014; Graaf, Kalmijn 2006; Li, Wu 2008; Teachman 2002] hlavním nástrojem identifikace společenské změny v této oblasti výzkumu.

Další kontrolní proměnné v analýze zahrnují nejvyšší ukončené vzdělání respondenta s kategoriemi základní, střední bez maturity, střední s maturitou, vysokoškolské a neodpověděl/a. Poslední kategorii jsme vytvořili se záměrem minimalizovat ztrátu pozorování s chybějícími hodnotami. (Z původní kategorizace použité v dotazníku jsme kategorie „úplné střední s maturitou“ a „nástavbové“ spojili do kategorie „střední s maturitou“ a dále „vyšší odborné“, „vš bakalář“, „vš magistr“ a „postgraduální“ jsme spojili do kategorie „vysokoškolské“. Obdobně jsme upravili proměnnou nejvyšší ukončené vzdělání rodičů, která vychází z respondentových údajů o nejvyšším vzdělání otce a matky. Protože v obou proměnných byla relativně značná část<sup>8</sup> odpovědí, kdy respondent nevěděl, rozhodli jsme se obě proměnné spojit do jedné. Pokud respondent věděl

<sup>8</sup> Nejvyšší vzdělání chybí ve 14 % případů u otcova vzdělání a ve 4 % případů u matčina vzdělání.

**Tabulka 3. Procento respondentů rozvedených v počátečních 15 letech prvního manželství podle vlastního dosaženého vzdělání a manželské kohorty. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893**

| Vzdělání respondenta | Manželská kohorta |                 |                 |                 | Celkem           |
|----------------------|-------------------|-----------------|-----------------|-----------------|------------------|
|                      | 1940–1969         | 1970–1979       | 1980–1989       | 1990–2005       |                  |
| Základní             | 11,4 %<br>(466)   | 16,9 %<br>(361) | 22,2 %<br>(415) | 14,4 %<br>(477) | 15,9 %<br>(1719) |
| Střední bez maturity | 8,8 %<br>(645)    | 14,9 %<br>(511) | 19,3 %<br>(451) | 17,8 %<br>(516) | 14,7 %<br>(2123) |
| Střední s maturitou  | 7,3 %<br>(547)    | 13,8 %<br>(217) | 35,4 %<br>(144) | 17,6 %<br>(159) | 14,0 %<br>(1067) |
| Vysokoškolské        | 11,1 %<br>(198)   | 13,6 %<br>(199) | 17,5 %<br>(240) | 11,9 %<br>(268) | 13,6 %<br>(905)  |
| Neodpověděl/a        | 0 %<br>(22)       | 13,3 %<br>(15)  | 23,1 %<br>(26)  | 12,5 %<br>(16)  | 12,3 %<br>(79)   |

Poznámka: Údaj o podílu rozvedených v nejmladší kohortě je kvůli cenzorování zprava podhodnocen. Procentní základy pro podíl rozvedených jsou uvedeny v každém poli tabulky v závorce.

**Tabulka 4. Procento respondentů rozvedených v počátečních 15 letech prvního manželství podle dosaženého vzdělání rodičů a manželské kohorty. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893**

| Vzdělání rodičů      | Manželská kohorta |                 |                 |                 | Celkem           |
|----------------------|-------------------|-----------------|-----------------|-----------------|------------------|
|                      | 1940–1969         | 1970–1979       | 1980–1989       | 1990–2005       |                  |
| Základní             | 19,4 %<br>(216)   | 17,2 %<br>(296) | 22,5 %<br>(404) | 16,4 %<br>(476) | 18,8 %<br>(1392) |
| Střední bez maturity | 8,5 %<br>(803)    | 14,7 %<br>(592) | 17,7 %<br>(549) | 15,1 %<br>(629) | 13,5 %<br>(2573) |
| Střední s maturitou  | 6,7 %<br>(716)    | 12,9 %<br>(272) | 30,1 %<br>(166) | 16,4 %<br>(128) | 12,0 %<br>(1282) |
| Vysokoškolské        | 17,7 %<br>(62)    | 17,8 %<br>(101) | 27,6 %<br>(105) | 12,9 %<br>(171) | 18,2 %<br>(439)  |
| Neodpověděl/a        | 3,7 %<br>(81)     | 11,9 %<br>(42)  | 21,2 %<br>(52)  | 18,8 %<br>(32)  | 12,1 %<br>(207)  |

Poznámka: Údaj o podílu rozvedených v nejmladší kohortě je kvůli cenzorování zprava podhodnocen. Procentní základy pro podíl rozvedených jsou uvedeny v každém poli tabulky v závorce.

vzdělání pouze jednoho svého rodiče, pak je právě toto zahrnuto v proměnné, pokud věděl vzdělání matky i otce, pak je v proměnné „vzdělání rodičů“ zohledněna vyšší z obou hodnot.

Vzdělání respondenta a vzdělání jeho rodičů jsou nezbytnými kontrolními proměnnými pro jejich známou asociaci s rozvodem respondenta a manželskou kohortou [Härkönen, Dronkers 2006; Härkönen, Bernandi, Boertien 2017], kterou ostatně potvrzují i popisné statistiky uváděné v Tabulkách 3 a 4. V Tabulce 3 např. vidíme, že podíl respondentů, kteří se rozvedli v počátečních patnácti letech prvního manželství, variuje mezi 0 % a 35 % v závislosti na hodnotě dosaženého vzdělání a manželské kohortě. Tabulka 3 také dokládá relativně pozvolný nárůst rozvedených mezi vysokoškoláky, který kontrastuje s masivním, až několikanásobným nárůstem podílu rozvedených v dalších vzdělanostních skupinách. Podobně významná je asociace mezi vzděláním vzdělanějšího z rodičů a rozvodem respondenta. Podle zvoleného stupně vzdělání a manželské kohorty může podíl rozvedených manželství respondentů variovat mezi 4 % a 30 % (viz Tabulku 4).

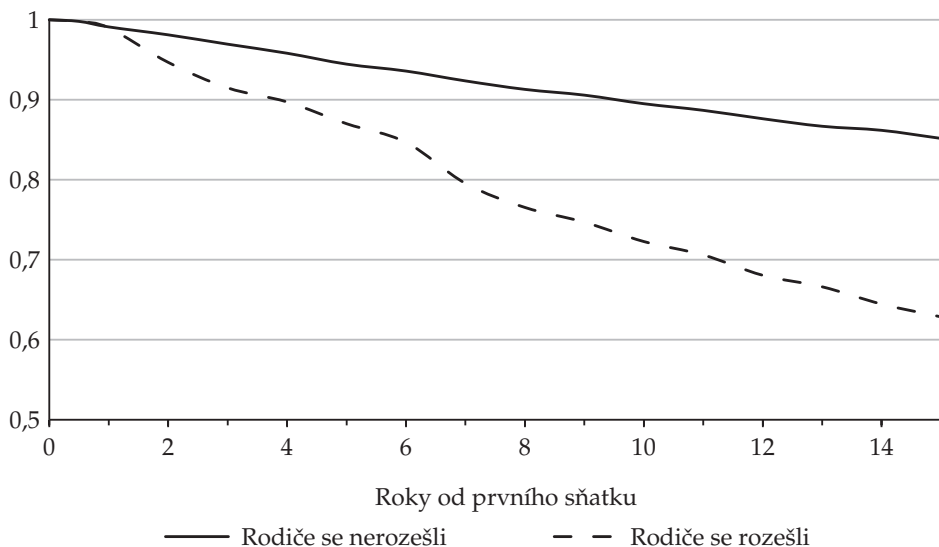
### Použitá statistická procedura

K analýze používáme – kromě základních popisných metod – analýzu přežití, konkrétně Coxův regresní model proporciálních rizik, který do modelu zahrnuje vliv vysvětlujících proměnných a je definován pomocí rizikové funkce výskytu sledované události (rozvodu respondenta) v závislosti na tzv. analytickém čase. Jak jsme již uvedli, analytický čas začíná rokem vstupu do prvního manželství a je měřen v letech. Pokud se respondent rozvedl, pak koncem analytického času je rok rozvodu. Pokud se respondent nerozvedl, je tzv. cenzorován zprava [Šťastná 2011]. Konec analytického času v takovém případě představuje rok sběru dat (rok 2005), případně dosažení patnáctého roku trvání prvního manželství (cenzorování nastává při dosažení kteréhokoli z těchto dvou limitů).

Graf 2 – ve velmi základním popisném pohledu a bez kontroly dalších proměnných – ukazuje souvislost mezi rozvodem rodičů (do osmnácti let věku respondenta) a rozvodem dětí (v počátečních patnácti letech prvního manželství). Graf potvrzuje zjištění dřívějších studií [Šťastná 2005, 2006], že mezigenerační přenos manželské nestability v ČR existuje a je silný. Z Grafu 2 vidíme, že se v počátečních patnácti letech rozpadlo jen 15 % prvních manželství, pokud respondent sám rozvod rodičů nezažil. Pokud ale respondent do svých osmnácti let rozvod rodičů zažil, rozpadá se v počátečních patnácti letech plných 37 % prvních manželství, tj. více než dvakrát tolik! Rozdíl v obou křivkách přežití je vysoce statisticky významný a statistický test prakticky vylučuje jejich shodu (formální test shodnosti obou křivek přežití vede k  $\chi^2 = 159,3$ , d. f. = 3,  $p < 0,00005$ ).

Protože některé zahraniční studie ukázaly, že manželská stabilita je rozvodem rodičů silněji ovlivněna u žen než u mužů [Lyngstad, Engelhardt 2009], prezentujeme zde i Graf 3, který popisuje mezigenerační přenos manželské nestability zvlášť pro obě pohlaví. Vidíme, že asociace rozvodu rodičů s vlastním

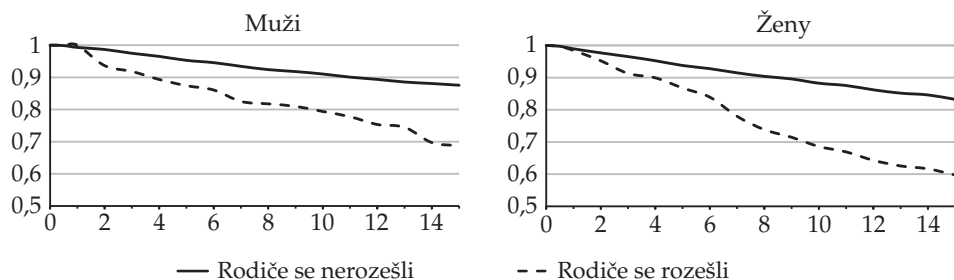
**Graf 2. Kaplan–Meierovy křivky přežití pro první manželství podle rozvodu rodičů. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868**



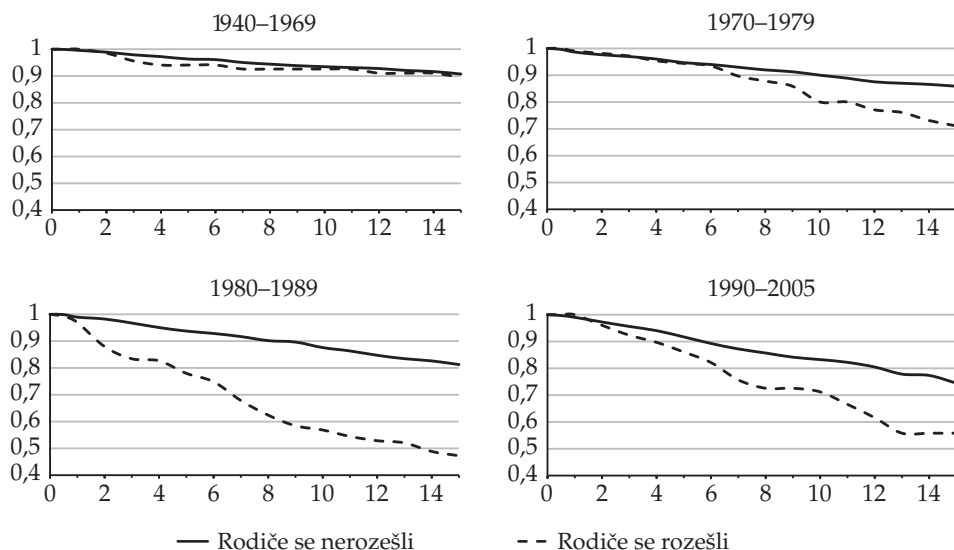
rozvodem je skutečně poněkud silnější pro ženy než pro muže. Důvodem je vyšší rozvodovost žen rozvedených rodičů. Graf 3 ukazuje, že muži z rozvedených rodin zažijí vlastní rozvod v počátečních patnácti letech manželství v 31 % případů, zatímco u žen toto procento dosahuje 40 %. Muži i ženy z nerozvedených rodin mají podobný průběh rizika rozvodu v čase (viz Graf 3).

Graf 4 pak nabízí první pohled na změnu mezigeneračního přenosu rozvodu napříč manželskými kohortami. Vidíme v něm, že v nejstarší manželské kohortě (manželství uzavřená před rokem 1970) není v datech patrná žádná asociace mezi rozvodem rodičů a rozvodem dětí. Tato asociace se nicméně objeví už v další manželské kohortě a následně pak zesiluje. V manželské kohortě 1970–1979 se rozvedlo jen 14 % dětí nerozvedených rodičů, ale plných 29 % dětí rozvedených rodičů. V manželské kohortě 1980–1989 už jsou tyto podíly 19 % a 53 %. V nejmladší manželské kohortě se, jak naznačuje Graf 4, asociace mezi rozvodem rodičů a rozvodem dětí mírně oslabila. U dětí nerozvedených rodičů zaznamenáme rozvod v počátečních patnácti letech prvního manželství v 26 % případů, zatímco u dětí rozvedených rodičů došlo k rozvodu v 46 % případů. Sbližování obou křivek přežití v nejmladší kohortě je dáno jak nárůstem rozvodovosti mezi dětmi z nerozvedených rodin, tak poklesem rozvodovosti mezi dětmi z rozvedených rodin.

**Graf 3. Kaplan–Meierovy křivky přežití pro první manželství podle pohlaví a rozvodu rodičů. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868**



**Graf 4. Kaplan–Meierovy křivky přežití pro první manželství podle manželské kohorty a rozvodu rodičů. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázaní v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868**



**Tabulka 5. Odhadnuté parametry (a standardní chyby v závorkách) Coxovy regrese pro rozpad prvního manželství. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázání v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868 – první část**

|                                                               | M1                  | M2                  | M3                  | M4                  | M5                  |
|---------------------------------------------------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|
| Rozvod rodičů                                                 | 2,831***<br>(0,253) | 2,438***<br>(0,220) | 1,159<br>(0,447)    | 2,405***<br>(0,219) | 1,131<br>(0,437)    |
| Manželská kohorta<br>(„do 1969“ je srovnávací)                |                     |                     |                     |                     |                     |
| 1970–1979                                                     |                     | 1,602***<br>(0,168) | 1,567***<br>(0,172) | 1,566***<br>(0,167) | 1,532***<br>(0,172) |
| 1980–1989                                                     |                     | 2,409***<br>(0,235) | 2,115***<br>(0,220) | 2,301***<br>(0,235) | 2,024***<br>(0,220) |
| 1990–2005                                                     |                     | 2,837***<br>(0,296) | 2,853***<br>(0,314) | 2,676***<br>(0,293) | 2,670***<br>(0,308) |
| Vzdělání respondenta<br>(„Střední s maturitou“ je srovnávací) |                     |                     |                     |                     |                     |
| Základní                                                      |                     |                     |                     | 1,038<br>(0,089)    | 0,863<br>(0,094)    |
| Střední bez maturity                                          |                     |                     |                     | 1,171<br>(0,128)    | 0,898<br>(0,094)    |
| Vysokoškolské                                                 |                     |                     |                     | 0,821<br>(0,091)    | 0,708**<br>(0,094)  |
| Neodpověděl/a                                                 |                     |                     |                     | 0,788<br>(0,254)    | 0,676<br>(0,223)    |
| Vzdělání rodičů<br>(„Střední s maturitou“ je srovnávací)      |                     |                     |                     |                     |                     |
| Základní                                                      |                     |                     |                     | 0,703***<br>(0,060) | 1,437**<br>(0,162)  |
| Střední bez maturity                                          |                     |                     |                     | 0,687***<br>(0,077) | 1,012<br>(0,103)    |
| Vysokoškolské                                                 |                     |                     |                     | 1,053<br>(0,136)    | 1,537**<br>(0,230)  |
| Chybějící/neznámé                                             |                     |                     |                     | 0,573**<br>(0,121)  | 0,807<br>(0,176)    |
| Muž                                                           |                     |                     |                     | 0,729***<br>(0,052) | 0,734***<br>(0,053) |

**Tabulka 5. Odhadnuté parametry (a standardní chyby v závorkách) Coxovy regrese pro rozpad prvního manželství. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázání v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868 – druhá část**

|                                   | M1 | M2 | M3                 | M4 | M5                 |
|-----------------------------------|----|----|--------------------|----|--------------------|
| Interakce                         |    |    |                    |    |                    |
| Rozvod rodičů * manželská kohorta |    |    |                    |    |                    |
| Rozvod rodičů * 1970–1979         |    |    | 1,836<br>(0,796)   |    | 1,839<br>(0,799)   |
| Rozvod rodičů * 1980–1989         |    |    | 3,179**<br>(1,305) |    | 3,174**<br>(1,304) |
| Rozvod rodičů * 1990–2005         |    |    | 1,707<br>(0,716)   |    | 1,770<br>(0,744)   |

Poznámka: \*\*\* $p \leq 0,001$  \*\* $p \leq 0,01$  \* $p \leq 0,05$ .

### Mnohorozměrná analýza – Coxova regrese

Mnohorozměrný model analýzy přežití, který v této části analýzy využíváme, zohledňuje načasování rozvodu a efektivně předchází problémům, které jsou spojené s cenzorováním zprava například v situacích, kdy se napříč kohortami změnil časový průběh intenzity rozvodovosti. Coxova regrese pak také, podobně jako jiné mnohorozměrné statistické metody, umožňuje v modelu statisticky kontrolovat vliv dalších proměnných a testovat komplexnější hypotézy o vztazích mezi proměnnými.

Budování mnohorozměrného modelu analýzy přežití začínáme jednoduchým modelem (Tabulka 5, Model 1), který postuluje pouze vliv rozvodu rodičů na riziko rozpadu respondentova manželství. Tento model slouží jako srovnávací pro další komplexnější modely. Ukazuje, že riziko rozvodu prvního manželství je u respondentů s rozvedenými rodiči (ve srovnání s respondenty z úplných rodin) signifikantně vyšší, a to 2,8krát. Potvrzuje se tak, že existuje vztah mezi rozvodem rodičů a rozvodem jejich potomka (srov. Graf 2). Tento efekt je vysoce statisticky významný ( $p < 0,0005$ ). Model 2 potom ilustruje, že silný mezigenerační přenos rozvodu přetrvává i při kontrole manželské kohorty. Děti z rozvedených rodin zažívají (podle Modelu 2) 2,4krát vyšší riziko vlastního rozvodu. Efekt kohorty v Modelu 2 potvrzuje sekulární trend rostoucí rozvodovosti (viz Tabulku 5).

Do modelu jsme dále zavedli interakci rozvodu rodičů a manželské kohorty a tím jsme vytvořili Model 3. Statistickým srovnáním Modelu 2 a Modelu 3 můžeme odpovědět na otázku, zda je interakce mezi manželskou kohortou a rozvodem rodičů statisticky významná. Parametry vhodnosti modelu pro všechny modely Coxovy regrese jsou prezentovány v Tabulce 6. Srovnání Modelu 2

Tabulka 6. Statistiky vhodnosti modelu pro vybrané modely Coxovy regrese pro rozpad prvního manželství. Dospělí obyvatelé ČR, kteří alespoň jednou vstoupili do manželství, dotázání v roce 2005. Počet pozorování (respondentů) = 5 893. Počet událostí (rozvodů) = 868

| Model                                                           | L2     | d. f. | p-hodnota | LL        | AIC       |
|-----------------------------------------------------------------|--------|-------|-----------|-----------|-----------|
| Model 1: rozvod rodičů                                          | 107,46 | 1     | < 0,00005 | -7 315,89 | 14 633,78 |
| Model 2: M1 + manželská kohorta                                 | 238,89 | 4     | < 0,00005 | -7 250,17 | 14 508,35 |
| Model 3: M2 + interakce rozvod rodičů<br>* manželská kohorta    | 253,89 | 7     | < 0,00005 | -7 242,67 | 14 499,34 |
| Model 4: M2 + pohlaví, vzdělání<br>respondenta, vzdělání rodičů | 289,68 | 13    | < 0,00005 | -7 224,78 | 14 475,56 |
| Model 5: M4 + interakce rozvod rodičů<br>* manželská kohorta    | 303,98 | 16    | < 0,00005 | -7 217,63 | 14 467,26 |
| Kontrasty mezi modely                                           |        |       |           |           |           |
| M3–M2                                                           | 15,00  | 3     | 0,0018    |           | -9,01     |
| M5–M4                                                           | 14,30  | 3     | 0,0025    |           | -8,3      |

a Modelu 3, které je také prezentováno v Tabulce 6, jednoznačně potvrzuje, že interakci z Modelu 3 nelze vynechat ( $L^2 = 15,0$ , d. f. = 3,  $p = 0,0018$ ) a že se tedy intenzita mezigeneračního přenosu rozvodu významně mění napříč manželskými kohortami. Statistickou významnost této interakce podporuje i srovnání obou modelů založené na principech bayesovské statistiky: parametr AIC pro Model 3 je významně nižší než pro Model 2. Rozdíl v obou hodnotách je 9,0 bodu (viz Tabulku 6). Povahu této interakce dokládají odhadnuté parametry Modelu 3 (viz Tabulku 5).

Zatímco v nejstarší manželské kohortě zvyšuje rozvod rodičů riziko rozvodu dítěte jen o 15 % (a tento efekt není statisticky významně odlišný od nuly na hladině 0,05), v manželské kohortě 1970–1979 zvyšuje rozvod rodičů riziko vlastního rozvodu již více než dvojnásobně.<sup>9</sup> V manželské kohortě 1980–1989 zvyšuje rozvod rodičů riziko vlastního rozvodu 3,7krát<sup>10</sup>. Efekt v této manželské kohortě se liší jak od efektu v nejstarší manželské kohortě ( $p$ -hodnota pro test rovnosti napříč oběma kohortami je 0,005), tak od nuly (příslušná  $p$ -hodnota je menší než 0,0005). Efekt rodičovského rozvodu na vlastní rozvod v nejmladší manželské kohortě oproti kohortě předchozí klesá. Pro manželství uzavřená po roce 1989 platí, že rozvod rodičů zvyšuje riziko vlastního rozvodu dvojnásobně,<sup>11</sup> a i tento efekt je statisticky významně odlišný od nuly ( $p < 0,0005$ ). Pokles síly efektu rodičovského rozvodu mezi dvěma nejmladšími kohortami je statisticky významný na hladině 0,05.

Modely 4 a 5 slouží k ověření, že se nalezený vzorec asociací mezi proměnnými nezmění ani při kontrole dalších proměnných, konkrétně vzdělání respondenta, vzdělání rodičů a pohlaví respondenta. Srovnání těchto dvou modelů znovu potvrzuje existenci interakce mezi rozvodem rodičů a manželskou kohortou. Srovnání podle pravidel klasické statistické inference vede k  $L^2 = 14,3$ , což při třech stupních volnosti implikuje  $p = 0,0025$  (viz Tabulku 6). K podobnému závěru vede i kritérium AIC, které také preferuje model s interakcí.

<sup>9</sup> Přesně 2,128krát;  $2,128 = 1,159 * 1,836$ , viz Tabulku 5. Podle formálního statistického testu není efekt rozvodu rodičů v manželské kohortě 1970–1979 statisticky významně odlišný od efektu v manželské kohortě 1940–1969 ( $p$ -hodnota pro test hypotézy, že se tento dílčí efekt v Modelu 3 neliší od nuly, je 0,162; viz Tabulku 5). Ovšem efekt rozvodu rodičů se v manželské kohortě 1970–1979 od nuly statisticky významně odlišuje ( $p$ -hodnota náležející k tomuto dílčímu testu je  $< 0,0005$ ). Abychom mohli efektivně ověřit hypotézu, že je efekt v příslušné manželské kohortě statisticky odlišný od nuly, museli jsme zvolit jinou parametrizaci regresního modelu a změnit referenční kategorii manželské kohorty. Tyto alternativní parametrizace zde z důvodu úspory místa podrobněji neprezentujeme.

<sup>10</sup> Přesně 3,684krát;  $3,684 = 1,158 * 3,179$ , viz Tabulku 5.

<sup>11</sup> Přesně 1,978krát;  $1,978 = 1,159 * 1,707$ , viz Tabulku 5.

## **Závěrečné shrnutí a diskuse**

Analýza mezigeneračního přenosu rozvodu v České republice na datech GGS z roku 2005 podobně jako předchozí výzkumy potvrdila významně vyšší riziko rozvodu dětí, které zažily rozvod svých rodičů [srov. Šťastná 2005, 2006]. V práci jsme se zaměřili na existenci rozdílu v síle mezigeneračního přenosu rozvodu mezi čtyřmi manželskými kohortami. Analýza doložila, že se síla mezigeneračního přenosu partnerské nestability významně proměnila. Zatímco v nejstarší manželské kohortě (manželství uzavřená před rokem 1970) jsme nepozorovali žádnou asociaci mezi rozvodem rodičů a rozvodem dětí, u manželství uzavřených v letech 1970–1979 znamenal rozvod rodičů už dvojnásobné riziko rozvodu vlastního manželství a u manželství uzavřených v letech 1980–1989 dokonce riziko 3,7násobné! Po roce 1989 se pak tento efekt – v souladu s našimi teoretickými argumenty – mírně oslabil na cca dvojnásobek (srovnávací kategorií jsou v každé manželské kohortě respondenti, kteří až do svých osmnácti let rozvod rodičů nezažili). I když tak po roce 1989 mezigenerační přenos rozvodu přetrvává, je výrazně slabší, než byl v předchozí manželské kohortě.

Ke sblížení úrovně rozvodovosti mezi dětmi z rozvedených a nerozvedených rodin došlo díky změnám v obou skupinách. U dětí z nerozvedených rodin jsme v nejmladší manželské kohortě viděli pokračující pomalý nárůst rozvodovosti, který zřejmě vychází z dobře známých společenských, kulturních a legislativních zdrojů [Wagner 2020]. Na rostoucí rozvodovost mezi respondenty z nerozvedených rodin mohou mít vliv např. měnící se vzorce zaměstnanosti matek, jejich narůstající ekonomická nezávislost, rozšíření předmanželské kohabitanace, která zvyšuje přijatelnost rozvodu [Kreidl, Žilincíková 2021], nebo třeba globální růst rozvodovosti, který zvyšuje přijatelnost rozvodu a zkušenost s rozvodem i mimo nukleární rodiny (skrze prarodiče, strýce/tety, sourozence atp., případně formální instituce [viz Fučík 2020; Sieben, Verbakel 2013]).

U dětí z rozvedených rodin v nejmladší manželské kohortě úroveň kumulativní rozvodovosti naopak poklesla. Tento pokles – pokud víme – nebyl doložen v jiných zemích. Může mít kořeny v několika souběžných společenských a demografických změnách, ke kterým po roce 1989 došlo. Z rozvodu se v ČR stále více stávala běžná věc a určité stigma, které se dříve s rozvodem pojilo, postupně oslabovalo [Fučík 2020]. Rychlá změna partnerského chování, kterou jsme v ČR po roce 1989 pozorovali, nicméně přidala tři další, unikátní faktory. Pokles sňatečnosti může znamenat, že některá potenciálně riziková a nestabilní manželství vůbec nevzniknou. Odklad manželství do pozdějšího věku mohl přispět k pečlivější volbě partnera i k větší zralosti partnerů v době sňatku a mohl tak manželství – pokud už vzniknou – stabilizovat. Podobný stabilizující vliv má i selektivní rozšíření nesezdaných soužití. Děti rozvedených rodičů častěji volí kohabitanace namísto manželství [Härkönen, Brons, Dronkers 2020] a pro některé z nich jde o dlouhodobou alternativu k manželství. Tito lidé, i když mají často různé hodnotové i behaviorální předpoklady k vyššímu riziku rozvodu, se nikdy nerozvedou z toho prostého důvodu, protože nikdy nevstoupí do manželství

a zůstanou v nesezdaném soužití. Toto selektivní rozšíření nesezdaných soužití, může být jedním z vysvětlení klesající úrovně rozvodovosti u dětí z rozvedených rodin. Věříme, že tato naše hypotéza bude brzy podrobena empirickému testu, který tematiku mezigeneračního přenosu rozvodu zobecní i na rozpady nesezdaných soužití.

V pozorovaném oslabení mezigeneračního přenosu rozvodovosti může být položen dílčí základ pro budoucí stabilizaci míry rozvodovosti v ČR, v čemž by ČR napodobila některé další vyspělé země [Cherlin 2017]. V populaci – jak jsme viděli v datech až do roku 2005 – rosl (a zřejmě stále ještě roste) podíl mladých lidí, kteří zažili rozvod svých vlastních rodičů. Za jinak stejných podmínek by tato kompoziční změna měla vést k absolutnímu nárůstu počtu rozvodů i k nárůstu úhrnné rozvodovosti. Pokud se však vliv tohoto faktoru oslabuje, změna ve složení populace se nemusí růstem počtu rozvodů a/nebo úhrnné rozvodovosti projevit.

MARCELA TRÁVNÍČKOVÁ je absolventkou magisterského studijního programu Sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

MARTIN KREIDL je profesorem na katedře sociologie Masarykovy univerzity. Výzkumně se zaměřuje zejména na srovnávací výzkum rodiny z perspektivy sociální stratifikace. Je národním koordinátorem výzkumného programu Generations and Gender (GGP).

## Literatura

- Amato, P. R. 1996. „Explaining the Intergenerational Transmission of Divorce.“ *Journal of Marriage and the Family* 58 (3): 628–640, <https://doi.org/10.2307/353723>.
- Amato, P. R. 2000. „The Consequences of Divorce for Adults and Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 62: 1269–1287, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x>.
- Amato, P. R., J. Cheadle. 2005. „The Long Reach of Divorce: Divorce and Child Well-Being across Three Generations.“ *Journal of Marriage and Family* 67 (1): 191–206, <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2005.00014.x>.
- Booth, A., J. N. Edwards. 1985. „Age at Marriage and Marital Instability.“ *Journal of Marriage and Family* 47 (1): 67–75, <https://doi.org/10.2307/352069>.
- Cleves, M. A., W. W. Gould, Y. Marchenko. 2014. *An Introduction to Survival Analysis Using Stata*. United States of America: Stata Press.
- CVVM. 2017. „Postoje českých občanů k manželství a rodině – únor 2017.“ *Centrum pro výzkum veřejného mínění* [online] [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: [https://cvvm.soc.cas.cz/media/com\\_form2content/documents/c2/a2177/f9/ov170320.pdf](https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a2177/f9/ov170320.pdf).
- ČSÚ. 2016. „Sňatky a bilance manželství v letech 1920–2017.“ *Český statistický úřad* [online] [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/45948568/130055170405.pdf/de7764a5-b572-4a08-803c-fb5c610e7cfb?version=1.0>.

- ČSÚ. 2018. „Rozvody podle počtu nezletilých dětí v letech 1957–2017.“ *Český statistický úřad* [online] [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/61546938/130055180506.pdf/655ece0d-1d09-4a55-8990-c880d28d120a?version=1.0>.
- ČSÚ. 2019. „Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2018.“ *Český statistický úřad* [online] [cit. 21. 8. 2019]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/91917340/1300701901.xlsx/f4296412-eb78-48af-89fc-87f01c2fe8cb?version=1.1>.
- Diekmann, A., K. Schmidheiny. 2013. „The Intergenerational Transmission of Divorce: A Fifteen-Country Study with the Fertility and Family Survey.“ *Comparative Sociology* 12: 1–14, <https://doi.org/10.1163/15691330-12341261>.
- Dronkers, J., J. Härkönen. 2008. „The Intergenerational Transmission of Divorce in Cross-national Perspective: Results from the Fertility and Family Surveys.“ *Population Studies* 62 (3): 273–288, <https://doi.org/10.1080/00324720802320475>.
- Dush, C. M. K., C. L. Cohan, P. R. Amato. 2003. „The Relationship between Cohabitation and Marital Quality: Change across Cohorts?“ *Journal of Marriage and Family* 65 (3): 539–549, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00539.x>.
- Engelhardt, E., H. Trappe, J. Dronkers. 2002. „Differences in Family Policy and the Intergenerational Transmission of Divorce: A Comparison between the Former East and West Germany.“ *Demographic Research* 6 (11): 295–324, <https://doi.org/10.4054/DemRes.2002.6.11>.
- Fialová, L. 2006. „Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století.“ *Demografie* 48 (2): 97–108.
- Fučík, P. 2013. *Rozvod a změny reprodukčních strategií*. Brno: Masarykova univerzita, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-6093-2013>.
- Fučík, P. 2020. „Trends in Divorce Acceptance and Its Correlates across European Countries.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (6): 863–895, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.053>.
- Fučík, P., B. E. Chromková Manea, L. Rabušic. 2019. „K problému deinstitucionalizace manželství.“ Pp. 33–60 in L. Rabušic, Z. Kusá, B. Chromková Manea, K. Strapcová. 2019. *Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991*. Bratislava: Slovart.
- Gager, C. T., S. T. Yabiku, M. R. Linver. 2016. „Conflict or Divorce? Does Parental Conflict and/or Divorce Increase the Likelihood of Adult Children’s Cohabiting and Marital Dissolution?“ *Marriage & Family Review* 52 (3): 243–261, <https://doi.org/10.1080/01494929.2015.1095267>.
- Gähler, M., J. Härkönen. 2014. „Intergenerational Transmission of Divorce – the Swedish Trend.“ *Families and Societies. Working Paper Series 19* [online] [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: [www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/01/WP19GahlerHarkonen2014.pdf](http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/01/WP19GahlerHarkonen2014.pdf)
- Gähler, M., E.-L. Palmtag. 2015. „Parental Divorce, Psychological Well-Being and Educational Attainment: Changed Experience, Unchanged Effect Among Swedes Born 1892–1991.“ *Social Indicators Research* 123 (2): 601–623, <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0768-6>.
- Goode, W. J. 1962. „Marital Satisfaction and Instability. A Cross-Cultural Class Analysis of Divorce Rates.“ Pp. 377–387 in R. Bendix, S. M. Lipset (eds.). *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*. New York: The Free Press.
- Goode, W. J. 1993. *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven: Yale University Press.
- Graaf, P. M., M. Kalmijn. 2006. „Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands.“ *European Sociological Review* 22 (5): 561–572, <https://doi.org/10.1093/esr/jcl010>.

- Härkönen, J. 2014. „Divorce: Trends, Patterns, Causes, and Consequences.“ Pp. 303–322 in J. Treas et al. (eds.). *The Sociology of Families*. Wiley: Blackwell, <https://doi.org/10.1002/9781118374085.ch15>.
- Härkönen, J., F. Bernandi, D. Boertien. 2017. „Family Dynamics and Child Outcomes: An Overview of Research and Open Questions.“ *European Journal of Population* 33 (2): 163–184, <https://doi.org/10.1007/s10680-017-9424-6>
- Härkönen, J., S. Billingsley, M. Hornung. 2020. „Divorce Trends in Seven Countries Over the Long Transition from State Socialism: 1981–2004.“ Pp. 63–89 in D. Mortelmans (ed.). *Divorce in Europe*. Cham: Springer, [https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2\\_4](https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2_4).
- Härkönen, J., M. D. Brons, J. Dronkers. 2020. „Family Forerunners? Parental Separation and Partnership Formation in 16 Countries.“ *Journal of Marriage and Family*, <https://doi.org/10.1111/jomf.12682>.
- Härkönen, J., J. Dronkers. 2006. „Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries.“ *European Sociological Review* 22 (5): 501–517, <https://doi.org/10.1093/esr/jcl011>.
- Hašková, H. (ed.), M. Vohlídalová, H. Maříková, R. Dudová, Z. Uhde, A. Křížková, L. Formánková. 2014. *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Cherlin, A. 2017. „Introduction to the Special Collection on Separation, Divorce, Repartnering, and Remarriage around the World.“ *Demographic Research* 37: 1275–1296, <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.37.38>.
- Chromková Manea, B. E., L. Rabušic. 2019. „Marriage, Childbearing and Single Motherhood: Trends in Attitudes and Behaviour in Czechia and Slovakia from 1991 to 2017.“ *Sociální studia* 16 (2): 25–50, <https://doi.org/10.5817/SOC2019-2-25>.
- Chromková Manea, B. E., L. Rabušic. 2020. „Value Modernisation in Central and Eastern European Countries: How Does Inglehart’s Theory Work?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (6): 699–740, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.033>.
- Kiernan, K. E., A. J. Cherlin. 1999. „Parental Divorce and Partnership Dissolution in Adulthood: Evidence from a British Cohort Study.“ *Population Studies* 53 (1): 39–48, <https://doi.org/10.1080/00324720308068>.
- Klímová Chaloupková, J., H. Hašková. 2020. „The Diversity of Pathways to Childlessness in the Czech Republic: The Union Histories of Childless Men and Women.“ *Advances in Life Course Research* 46, 100363, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100363>.
- Kreidl, M. 2012. „Educational Stratification of Marriage Entry Under Different Political and Economic Regimes: Evidence from the Czech Republic During the Second Half of the 20th Century.“ *Population Review* 52 (2): 151–178.
- Kreidl, M., J. Hasmanová Marhánková (eds.). 2012. *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kreidl, M., B. Hubatková. 2017. „Rising Rates of Cohabitation and the Odds of Repartnering: Does the Gap between Men and Women Disappear?“ *Journal of Divorce and Remarriage* 58 (7): 487–506, <https://doi.org/10.1080/10502556.2017.1343580>.
- Kreidl, M., M. Štípková. 2012. „Výskyt a načasování nesezdaných soužití v současné ČR.“ *Demografie* 54 (2): 120–137.
- Kreidl, M., M. Štípková, B. Hubatková. 2017. „Parental Separation and Children’s Education in a Comparative Perspective: Does the Burden Disappear when Separation is More Common?“ *Demographic Research* 36: 73–110, <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.3>.
- Kreidl, M., Z. Žilínčiková. 2021. „How Does Cohabitation Change People’s Attitudes toward Family Dissolution.“ *European Sociological Review* 37 (4): 541–554, <https://doi.org/10.1093/esr/jcaa073>.

- Kuchařová, V. a kol. 2019. *Česká rodina na počátku 21. století*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lesthaeghe, R. 2014. „The Second Demographic Transition: A Concise Overview of Its Development.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111 (51): 18112–18115, <https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>.
- Li, Lui-Chung A., L. L. Wu. 2008. „No Trend in the Intergenerational Transmission of Divorce.“ *Demography* 45 (4): 875–883, <https://doi.org/10.1353/dem.0.0030>.
- Lyngstad, T. H., H. Engelhardt. 2009. „The Influence of Offspring's Sex and Age at Parents' Divorce on the Intergenerational Transmission of Divorce, Norwegian First Marriages 1980–2003.“ *Population studies* 63 (2): 173–185, <https://doi.org/10.1080/00324720902896044>.
- McLanahan, S., L. Bumpass. 1998. „Intergenerational Consequences of Family Disruption.“ *American Journal of Sociology* 94 (1): 130–152, <https://doi.org/10.1086/228954>.
- McLeod, J. D. 1991. „Childhood Parental Loss and Adult Depression.“ *Journal of Health and Social Behavior* 32 (3): 205–220, <https://doi.org/10.2307/2136804>.
- Morávková, H., M. Kreidl. 2017. „Partnerské dráhy prvorodiček bez korespondenčního partnera.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 53 (4): 565–591, <https://doi.org/10.13060/00380288.2017.53.4.358>.
- Mortelmans, D. (ed.). 2020. *Divorce in Europe. New Insights in Trends, Causes and Consequences of Relation Break-ups*. Cham: Springer, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2>.
- Možný, I. 2002. *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Oppenheimer, V. K. 1988. „A Theory of Marriage Timing.“ *American Journal of Sociology* 94 (3): 563–591, <https://doi.org/10.1086/229030>.
- Piler, P. 2010. *Divorce as Phenomenon of Modernity: Theory and Research*. London: Edmund Press.
- Rabušic, L., I. Možný. 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima.“ Pp. 92–110 in J. Večerník, P. Matějů. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Rosenfeld, M. J., K. Roesler. 2019. „Cohabitation Experience and Cohabitation's Association with Marital Dissolution.“ *Journal of Marriage and Family* 81 (1): 42–58, <https://doi.org/10.1111/jomf.12530>.
- Sieben, I., E. Verbakel. 2013. „Permissiveness Toward Divorce: The Influence of Divorce Experiences in Three Social Contexts.“ *European Sociological Review* 29 (6): 1175–1188, <https://doi.org/10.1093/esr/jct008>.
- Sweeney, M. 2002. „Two Decades of Family Change: The Shifting Economic Foundations of Marriage.“ *American Sociological Review* 67 (1): 132–147, <https://doi.org/10.2307/3088937>.
- Šťastná, A. 2005. „Mezigenerační přenos rozvodového chování na příkladu České republiky a v mezinárodním srovnání.“ *Demografie* 47 (1): 21–31.
- Šťastná, A. 2006. „Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí.“ Pp. 175–190 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šťastná, A. 2011. „Analýza historie událostí (event history analýza) – možnosti a základní principy při studiu životních drah.“ *Data a výzkum – SDA Info* 5 (1): 59–83.
- Teachman, J. D. 2002. „Stability across Cohorts in Divorce Risk Factors.“ *Demography* 39 (2): 331–351, <https://doi.org/10.1353/dem.2002.0019>.
- Thornton, A. 1991. „Influence of the Marital History of Parents on the Marital and Cohabitation Experiences of Children.“ *American Journal of Sociology* 96 (4): 868–894, <https://doi.org/10.1086/229611>.

- Traag, T., J. Dronkers, L.-A. Vallet. 2000. „The Intergenerational Transmission of Divorce Risks in France.“ *ASSR working paper 68*. Presented to the Research Committee 28 – Social Stratification of the International Sociological Association in Libourne, France.
- Wagner, M. 2020. „On Increasing Divorce Risks.“ Pp. 37–61 in D. Mortelmans (ed.). *Divorce in Europe*. Cham: Springer, [https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2\\_3](https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2_3).
- Wolfinger, N. H. 1999. „Trends in the Intergenerational Transmission of Divorce.“ *Demography* 36 (3): 415–420, <https://doi.org/10.2307/2648064>.
- Wolfinger, N. H. 2000. „Beyond the Intergenerational Transmission of Divorce.“ *Journal of Family Issues* 21 (8): 1061–1086, <https://doi.org/10.1177/019251300021008006>.
- Wolfinger, N. H. 2003. „Parental Divorce and Offspring Marriage: Early or Late?“ *Social Forces* 82 (1): 337–353, <https://doi.org/10.1353/sof.2003.0108>.
- Wolfinger, N. H. 2005. *Understanding the Divorce Cycle*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499616>.
- Žilinčíková, Z., M. Kreidl. 2018. „Grandparenting After Divorce: Variations Across Countries.“ *Advances in Life Course Research* 38: 61–71, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.08.003>.

# KDYBY SVĚT BYL BEZ KONTRADIKCÍ, NEPOTŘEBOVALI BYCHOM KONTRADIKCE

Lubica Kobová a kol. (ed.)

Dvojjazyčná ročenka nazvaná Kontradikce / Contradictions je médiem věnovaným odbornému bádání a diskusím o dějinách a současnosti kritického sociálního myšlení ve střední a východní Evropě, jakož i o „postkomunistické“ situaci v dalších částech světa. Vychází čtvrtý ročník na téma „levicový feminismus“ s původními českojazyčnými články T. Reichelové o ekofeminismu a etnonacionalismu, M. Pokutové o S. Federici, L. Kobové o „lidovém feminismu“ a P. Kužela o marxistickém humanismu; s anglickojazyčnými články E. Majewské o feministické veřejné sféře, U. Blagojević o ženách kolem časopisu Praxis, J. Mervarta o genderové nerovnosti a československém marxistickém humanismu, J. Matonohy o genderu v české literatuře během minulého režimu a S. Çağatay o Mezinárodní stávce žen; s novým českým překladem L. Vogel o teorii sociální reprodukce, anglickým překladem textu jugoslávské marxistické feministky B. Despot o ženě a socialistické samosprávě; s dvojjazyčnou edicí historické debaty o publikaci českého překladu Druhého pohlaví od S. de Beauvoir z r. 1967; a s řadou recenzí nových knih o kritické filosofii a sociální teorii.

Kontradikce / Ročenka pro kritické myšlení

[kontradikce.flu.cas.cz](http://kontradikce.flu.cas.cz)

# Dětská skupina jako kolektivita\*

LUCIE JARKOVSKÁ\*\*, KATARÍNA SLEZÁKOVÁ

Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

## Toddler Group as a Collectivity

**Abstract:** The aim of this study is to examine the everyday life of day-care institutions and the culture of peer relationships that develop there. Interdisciplinary studies of childhood perceive it as a social construct separable from biological immaturity, and they describe a distinct toddler style of socialisation with peers. In this paradigm, participation in cultural routines is central to understanding child socialisation. Based on ethnographic observations in two facilities and interviews with teachers and parents, we explore relationships between peers, social routines, and the creation of collectivity. We focus on the perspective of adults and their perception of the children's collective and on the meanings of children's interactions. The analyses reveal that as well as socialising in hierarchical relationships with adults they also actively participate in cultural reproduction through the interpretation of meanings. What constitutes 'play' when socialising with adults becomes 'something real' when it occurs between physical and cognitive equals. Interaction with peers in a day-care facility allows a child to experience a collective 'WE', through which they are then able to control adults. However, the creation of collectivity depends on their being conditions in place that are suitable for small children and toddlers.

**Keywords:** childhood, toddler, peer collectivity, play, socialisation

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2021, Vol. 57, No. 5: 557–580

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.042>

## Úvod

Tento článek přináší výsledky výzkumu, který se věnuje institucím denní péče o děti do tří let a ve kterém usilujeme o pojetí zkušenosti takto starých dětí jako relevantního výzkumného tématu sociologie vzdělávání. Náš výzkumný zájem vychází z pocíťovaného deficitu pozornosti věnované této věkové kategorii v čes-

---

\* Článek vznikl v rámci projektu Pedagogika raného věku v institucích denní péče v České republice (TL02000306). Projekt je spolufinancován se státní podporou Technologické agentury ČR v rámci Programu ÉTA.

\*\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Lucie Jarkovská, Ph.D., Institut výzkumu inkluzivního vzdělávání, Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, Pořič 623/7, 603 00 Brno, e-mail: jarkovsk@mail.muni.cz.

kých sociálních vědách, přičemž chybí především takový výzkum, který by děti zkoumal jako svébytné sociální aktéry. Děti do tří let vypadly jak z hledáčku sociologického, tak pedagogického výzkumu. Vzhledem k růstu zájmu o instituce rané péče a vzdělávání roste i zájem o poznatky z této oblasti. V pedagogice se tak začínají objevovat prakticky orientované texty [např. Splavcová, Kropáčková 2017; Syslová, Grůzová 2015]. V sociologických výzkumech se objevují zprostředkované skrze genderově a feministicky orientované výzkumy mateřství, sladění práce a rodiny [Maříková, Lutherová 2013] či prarodinných politik [Kuchařová, Nešporová 2019; Šťastná 2019] a politik zaměstnanosti [Hašková, Dudová 2017a; Hašková, Křížková, Pospíšilová 2018]. Konkrétněji pak toto téma uchopují studie věnované přímo povaze institucí péče o děti do tří let a partikulárním tématům s ní spojeným, např. vnímání povahy péče [Souralová 2012], a diskurzům kolem těchto institucí [Hašková, Dudová 2017b]. Nejpodrobněji se tomuto tématu věnuje kniha *Péče o nejmenší: Boření mýtů*, která zkoumá odpor české laické i odborné veřejnosti k jeslové péči a argumenty o škodlivosti jeslové péče srovnává s nejnovějšími poznatky zahraničních výzkumů [Hašková, Saxonberg, Mudrák 2012]. Posledně jmenované studie ukazují, že v českém kontextu dochází k určitému svetonázorovému souboji, ve kterém část laické i odborné (především pedagogické a psychologické) veřejnosti pocituje odpor k tomu, že by děti mladší tří let měly být svěřeny do péče někomu mimo rodinu, a dvouleté dítě v jesličkách vnímá už samo o sobě jako patologii [Saxonberg 2012; Mudrák 2012]. Jako příklady tohoto sporu můžeme jmenovat senátní slyšení z 6. 2. 2018 s názvem „Dvouleté děti nepatří do školky, ale do náruče mámy“, které uspořádal Výbor pro vzdělávání, vědu, kulturu, lidská práva, a petice, kde zazněly příspěvky s emotivně laděnými názvy, jako např. „Předčasné zaškolení do MŠ je jako utrhnout nezralé jablko a doufat, že bude sladké...“ [Jarkovská 2018], nebo petice iniciovaná Markem Hermanem<sup>1</sup> a Jiřím Haldou<sup>2</sup> s názvem „Dvouleté děti do školky nepatří“.

Náš text se nezabývá otázkou, zda dítě patří do instituce denní péče, či do rodiny. Tu považuje za irelevantní. Cílem výzkumu není preskribovat společenské normy, ale zabývat se komplexitou stávající sociální reality, tj. nespekulovat o tom, kam dítě patří, ale podívat se na to, kde dítě je a jak je institucí tvarována jeho každodenní realita i život jeho rodiny. Bez ohledu na představy některých expertů na výchovu a psychologii a bez ohledu na veřejné mínění se v současné době ve státních mateřských školách nachází kolem 60 tisíc dětí mladších tří let a další desetitisíce jsou jich v soukromých zařízeních. Jejich každodennost považujeme za smysluplný objekt výzkumu. Předkládaná studie je součástí širšího projektu, jehož cílem je navázat na předchozí studie věnované analýze součas-

<sup>1</sup> Marek Herman je hlasitým odpůrcem jeslí a dvouletých dětí ve školkách [viz např. Peknerová 2017], Hronová [2017], kritizuje nejen jesle, ale třeba i otce na rodičovské dovolené [Pisingerová 2019].

<sup>2</sup> Jiří Halda je psycholog veřejně se zasazující proti docházce dětí mladších tří let do institucí denní péče [Šafaříková 2018].

ných diskusí o rané péči a výchově v širších sociologických, pedagogických a historických souvislostech. Situace se neustále mění s proměnou nastavení sociálních a rodinných politik (např. vícerychlostní čerpání rodičovského příspěvku urychluje návrat pečujících rodičů na trh práce a logicky zvyšuje poptávku po zařízeních péče pro nejmladší děti). Zároveň chceme empiricky přezkoumat některé zaužívané představy objevující se v těchto diskusích, posunout se za rámec studia diskurzů týkajících se nastavení péče o děti a podívat se na to, co se děje v každodennosti těchto institucí.

V tomto článku se zaměřujeme na nejmladší děti jako sociální aktéry. V debatách o jeslové péči zaznívá velmi silně argument odpůrců zařízení rané péče a vzdělávání, který stojí na předpokladu, že malé děti nepotřebují jiné děti, že ústřední osobou pro ně je jejich primární pečující dospělá osoba, obvykle matka. Tento článek nezpochybňuje, že vazba s primární pečovatelkou či pečovatelem je pro dítě naprosto zásadní, nepostradatelná a zcela unikátní. V rámci našeho výzkumu jsme se však rozhodly předpoklad o výhradní orientaci dětí na dospělé přezkoumat, neboť právě s ním se hojně pracuje v diskusích o legitimitě vzdělávacích institucí pro takto staré děti. Cílem naší výzkumné sondy je odpovědět na otázku, jakou roli sehrává kolektiv v každodennosti dětí, které docházejí do institucí denní péče, jaké vztahy a interakce se odehrávají mezi dětmi. Odpověď na tuto otázku hledáme jednak zprostředkovaně skrze úvahy rodičů a personálu těchto institucí a také prostřednictvím přímého pozorování. Výzkum je syčen teoretickým přístupem nových studií dětství.

## Teoretický rámec

### *Batole jako sociální aktér svěbytné batolecí kultury*

Sociologické zkoumání dětství se vyvíjelo jako subdisciplína již od přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Postupem času se vyvinulo v interdisciplinární studie dětství, které si však ponechaly pro sociologii typické uchopení fenoménu dětství. James a Prout [2001] vytyčují tři základní pilíře, o které se tato studia opírají. (1) Dětství je sociální konstrukt. Tento by neměl být zaměňován s biologickou nezralostí, která je univerzální. Je proto nutné ho analyzovat s ohledem na kontext a podmínky a také v souvztažnosti s dalšími kategoriemi jako rasa/etnicita, gender, (dis)abilita nebo třída. (2) Děti a dětská kultura jsou tudíž hodny zkoumání samy o sobě. (3) Děti jsou vnímány jako aktivní participanti sociálních interakcí, nejen jako pasivní recipienti.

Dětství zůstává relevantní pro sociologickou analýzu i v současnosti. Když vnímáme dětství jako sociálně konstruované, nutně se nabízí možnost analytické dekonstrukce, která problematizuje nejen subjekt samotný, ale i instituce a politiky na něj navázané [Staiton Rogers, Staiton Rogers 1992]. Vytváří to také prostor k reflexi některých základních sociologických procesů, jakými je například socializace, a rolí, které v ní hrají dospělí, vrstevníci a dětské kultury. Lineární model

socializace předpokládá přenos kompetencí z dospělého na dítě. Dětství je tudíž vnímáno jako období přerodu z čistě biologické bytosti na sociálně zdatného člena společnosti – potřebuje k rozvoji především dospělé a bez vrstevníků se dobře obejde [Cook-Gumperz, Corsaro 1986]. Toto pojetí překonávají interpretativistické přístupy ke studiu dětství, které zohledňují kulturní rozměr interakce a posouvají se od individualistického pojetí sociálního vývoje. Socializace začíná být vnímána jako kolektivní proces, který se odehrává spíše ve veřejném prostoru než v soukromí, a dítě je považováno za sociální bytost objevující svět založený na významech [Corsaro, Eder 1990].

Z toho nutně vyplývá, že proces socializace není pouze lineárním odevzdáváním zkušeností dospělých dětem, ale je svým charakterem *interpretativní reprodukci*: „produkčně-reprodukčním procesem typickým zvyšující se hustotou a reorganizací vědění, která se mění v závislosti na rozvíjejících se kognitivních a jazykových dovednostech dítěte“ [Corsaro 1993: 64]. To znamená, že děti se stávají součástí světa dospělých a jsou účastny jeho reprodukce skrz své jednání, například vytvářením kolektivních vrstevnických kultur nebo vyjednáváním své pozice s dospělými [Corsaro 1986, 1993].

### *Hra a sociální život dětských kolektivů*

V centru zájmu našeho textu je oblast vrstevnických vztahů a kolektivit. V tomto směru je pro dítě nástup do zařízení denní péče zásadní změnou, neboť tak dočasně opouští rodinu a vyvazuje se z přednastavených rodinných vztahů. Zde může volněji interagovat s vrstevníky a získává autonomii vybrat si, s kým si bude hrát a kamarádit. Díky pravidelnému a dlouhodobému setkávání mají děti šanci vybudovat si z vlastní iniciativy pevnější a rozvinutější vztahy, než jaké mohou nahodile navazovat s dětmi, se kterými se setkají na hřišti mimo pravidelnou docházku do zařízení. Opakované a dlouhodobé setkávání stejných dětí a pečovatelů/pečovatelek jsou základními předpoklady pro vznik sdílené vrstevnické kultury u malých dětí. Vzájemné pravidelné interakce jsou rámcovány jedinečnou příležitostí být s jinými dětmi ve skupině a tvořit vrstevnickou kulturu, která je unikátní pro dané zařízení, ale zároveň si nese univerzální znaky, které ji propojují s kolektivitami v jiných zařízeních.

Interpretativistické studie dětských interakcí poukazují na schopnost dětí uvědomit si svou kolektivní jinakost, na schopnost (re)produkovat sociální významy, uvědomovat si svou odlišnost od dospělých a kolektivní identitu, stejně jako zpochybňovat mocenskou strukturu vztahu dítě–dospělý. Snaha *získat kontrolu a sdílet ji s jinými dětmi* nebo naopak skrz kolektivitu omezit absolutní moc dospělých jsou klíčovými tématy ve studiích interakcí malých dětí [Corsaro, Eder 1990; Løkken 2000a, 2000b; Mortlock 2015; Loizou 2005]. Snahy o prosazení kolektivní vůle se projevují v kolektivech batolat v raném věku. Dunn [1988] pozorovala již u čtrnáctiměsíčních dětí úmyslné porušování pravidel a násled-

ný společný smích, ze kterého byla vyloučena pečovatelka, která nebyla součástí dětské skupiny.

Hra je také o radosti ze sdílení a vědomí kolektivního MY [Løkken 2000a, 2000b, 2004], které je odlišné od dospělých, jehož vznik je možná jenom ve skupině s jinými aktéry, kteří jsou si podobní a skrz hru tvoří společně pocit radostné skupinové sounáležitosti [Quinones et al. 2020: 90]. Děti si uvědomují svou závislost na dospělých a taky nemožnost odporovat jejich vůli plynoucí z faktu, že dospělí jsou mnohem větší a silnější než ony. Existence ve světě dospělých tak může být pro děti mnohdy stresující a frustrující, protože nemohou volně vykonávat svou vůli a mnohdy nemusejí ani přesně rozumět tomu, co se děje. Podle Corsara [1986] je pak dětský kolektiv v zařízení dětské péče ideálním místem pro adresování dětských potřeb a úzkostí, které vznikají v čase, kdy se dítě pohybuje ve světě dospělých.

Corsaro [ibid.: 237] také popisuje vytváření rituálů a rutin jako snahu o familiarizaci. V každém prostředí, kde se pohybujeme, se snažíme o zmírnění nejistot a nepředvídatelnosti. Malé, někdy téměř neviditelné opakované sekvence jednání, které se stávají postupem času rituály, nám umožňují eliminovat úzkost z nemožnosti dokonale předvídat události. Malé děti zažívají úzkost z nepředvídatelného mnohem intenzivněji a častěji než dospělí, protože se v sociálním světě pohybují mnohem kratší dobu. Zároveň nejsou ještě natolik schopné své frustrace a pocity komunikovat nebo verbálně vyjednávat, aby si vytvořily dostatečný pocit bezpečí.

Malé děti a batolata se teprve učí mluvit a komunikovat. Pro porozumění jejich světu a vzájemné interakci je proto nutné zaměřit pozornost nejen na verbální komunikační prostředky, protože spíše než o konverzace se jedná o *sociální akt v interakci* a je nutné dbát na pohyb a pozici těla, pohledy, manipulaci a umístění předmětů nebo neverbální hlasové projevy [Kidwell 2012: 511–512]. Cook-Gumperz a Corsaro [1986: 3] také soustřeďují pozornost na opakující se strukturované aktivity, které mají pro děti sociální a komunikační význam. Stěžejní pro analýzu socializace v raném dětském věku je tudíž participace v kulturních rutinách, přičemž vrstevnickou kulturou se rozumí „stabilní soubor činností nebo rutin, artefaktů, hodnot a zájmů, které děti tvoří a sdílejí v interakcích s vrstevníky“ [Corsaro, Eder 1990: 197]. Centrem analytického přemýšlení pak není jedinec, ale kolektivní tvoření rutin a participace [Corsaro 1997: 96]. Corsaro [1986] popisuje například rutinu, kterou nazývá „běhání dokola“, a vysvětluje, že v kontextu vrstevnické kultury malých dětí jde o obdobu „small talku“ (neformální plytká konverzace) u dospělých. Toto chování zaznamenal zejména v hluchých místech, kdy děti čekaly na odchod na oběd, nebo než začne další organizovaná aktivita. Tato činnost je vyvíjena komunitně, děti při ní udržují oční kontakt a sledují ostatní zapojené. Aktivitu je jednoduché iniciovat – není nutné vyjednávat její zahájení, jelikož je všem dobře známá, stačí pohledem a úsměvem nebo gestem naznačit zájem. „Běhání dokola“ je možné dělat téměř kdekoli a v jakémkoliv kontextu. Komunitnost, strukturovanost a adaptabilita z této aktivity dělají rutinu vrstev-

nické dětské a batolecí kultury. Svěbytnost této aktivity je podpořená tím, že je možné ji vykonat jenom a pouze dětským tělem. Corsaro [1986: 231] přiznává, že ačkoli se velmi snažil, nebyl nikdy v době svých pobytů v terénu schopen kompetentně „běhat dokola“.

### *Tělesnost batolecího stylu socializace s vrstevníky*

Tělesnost je základní charakteristikou batolecího stylu socializace. Typické jsou opakované korporální imitace přerůstající ve hry, rituály a rutiny sestávající z aktivit hrubé motoriky, jako jsou kotrmelce, olizování stolů, kopání do stěn nebo společné bušení hračkami o stůl [Løkken 2000a]. Batolecí styl se liší také od starších dětí. U těch jsou mnohem častěji centrem pozornosti předměty. Corsaro [1986] se domnívá, že spory o hračky nebo celkově prostor k dyadické hře u dětí ve školce plyne z nového typu vlastnictví. Zatímco doma je vždy jasné, komu daný předmět nebo prostor patří, ve školce je vlastnictví spíše komunální. Proto se objevují rutiny směřující k vyjasnění vlastnictví. Oproti tomu u batolat nehrají (malé) předměty podstatnou roli. Løkken [2000a: 146] popisuje batolecí sociální život jako „(tělesně) radostný spíše než plný hraček (more (bodily) joyful than toyful)“. Alcock [2013: 188] o batolatech, jejichž interakce pozorovala, píše, že „jejich těla mluvila, hýbala se a zpívala společně. Pohyb, pohled, výraz tváře, tón hlasu a jiné tělesné způsoby vztahování se a spájení, myšlení a cítění, zprostředkovaly komunikaci těchto preverbálních dětí.“ Kromě těla jako médium fungují i velké předměty, kolem kterých se odehrávají rutiny založené na hrubé motorice (běhání kolem přelízky nebo skákání na matraci) [Musatti, Panni 1981]. Některé batolecí hry jsou spojené s vokalizací a vydáváním zvuků. Løkken [2000b] v rámci laboratorních výzkumů zaznamenal „koncert radosti (glee concert)“. Děti se opakovaně setkávaly u okrouhlého stolu, kde byly ponechány samotné. Pravidelným setkáváním se vytvořila kolektivita, která umožnila vznik jedenáctiminutové *symfonie*, kdy děti improvizovaly vlastní verze známých písní, básniček a popěveků nebo tvořily hravé zpěvavé konverzace.

Navzdory tomu, že nejvýznamnější sociální aktivity batolat jsou založené na fyzickém pohybu spíše než na hrách spojených s kognitivní fantazií [Løkken 2004: 52], i batolecí hry a rutiny reflektují svět dospělých. Vrstevnická kultura batolat neexistuje ve vzduchoprázdnu, ale komunikuje s okolím. Løkken [2004] ve své studii zařízení denní péče o děti do tří let v Norsku zaznamenal širokou škálu zdravotních rituálů. Část z nich je inspirovaných světem dospělých, jako například extenzivní potřásání rukama. Také vzájemné ukazování a nabízení předmětů Løkken přirovnává k přinesení kytice nebo drobného dárku při návštěvě. Tato studie také poukazuje na kulturní rozměr socializace. Zatímco některé druhy pozdravů se udrží až do dospělosti, jiné (jako objímání a líbání nebo ceremoniální opakování uvítacích frází) v mnohých kulturách nepřetrvávají.

Děti taky někdy imitují situace, do kterých se dostávají mimo kolektiv vrstevníků ve snaze adresovat své obvykle podřízené postavení vůči dospělým.

Může to být „učení“ ještě mladších dětí. Løkken [2000b] popisuje situaci, kdy tříadvacetiměsíční děvče učí patnáctiměsíčního chlapce, jak správně používat telefon (hračku). Podobný efekt má odmítání signifikátorů dětství, jako například bryndáku při jídle. Mortlock [2015] popisuje rituál skupiny pěti batolat při obědě. Děti si nejprve nechají nasadit bryndáky od pečovatelky, jenom aby si je hned poté jedno po druhém (po zahájení aktivity „lídryní“ skupiny) strhly. Následně začne lídryně skupiny bušit do stolu, ostatní děti ji následují a společně skandují „JO-GURT! JO-GURT!“ Po opětovném nasazení bryndáku děti neprotestují, jenom se smějí, což ukazuje hravý charakter celé aktivity. Rituál je příkladem interpretativní reprodukce [Corsaro 1993], protože jeho vykonání subverzivně reprodukuje rozdělení moci mezi dospělými a dětmi. Že se jedná o (úspěšnou) snahu získat kontrolu nad vlastní situací, dokazuje také to, že si děti nakonec vymohly jogurty do svačिनových balíčků. Všechny si nosí obědy z domu a některé z nich nemívaly jogurt. V momentě, kdy se rituál začal opakovat, požádala učitelka rodiče, aby všem nabalili také jogurt. Děti tak úspěšně vzájemným spojením dosáhly své vůle vůči dospělým – zde reprezentovaným pečovatelkou, která bryndáky nasazuje a neúčastní se batolecího rituálu. Rituál také naznačuje, že děti si uvědomují svou odlišnost od dospělých a kolektivní MY [Løkken 2000b] aktivně spolutvoří. Dospělí mohou interakce a tvorbu kultury dětí povzbuzovat nebo je naopak tlumit [viz např. Pursi, Lipponen 2020]. Zde se učitelka zapojila tím, že oslovila rodiče s prosbou o konkrétní svačinu. Příležitostí pro rozvoj pospolitosti a vzájemného sdílení jsou také časy jídel [Os 2019]. Role pečovatelů však tkví v mnohem menších detailech, například v tom, jak uspořádají místnost, kam se v ní postaví, jestli sedí na místě, nebo se pohybují mezi dětmi [Singer 2016: 116]. Alcock [2013] například na základě pozorování batolecí hry dochází k závěru, že v sociálně-psychologickém náhledu attachmentu děti netvoří spojení jen s matkou nebo jinou dospělou osobou (v tomto případě učitelkou), ale také navzájem, pokud jsou jim k tomu vytvořeny vhodné podmínky zajišťující pocit bezpečí.

Obecně studie zařízení denní péče o děti do tří let vykreslují poměrně harmonické a radostné vztahy. Spolužití batolat v instituci samozřejmě zahrnuje i konflikty, ale zjištění o převažujícím souladu v těchto kolektivech naznačuje, co je pro děti tohoto věku důležité a významné [Løkken 2000a: 171]. Zdá se, že společná hra dětí v zařízeních denní péče je provozována často ve velkých skupinách, nebo dokonce všemi dětmi najednou. To může být způsobeno i menšími skupinami oproti kolektivům starších dětí. Také je to ale charakterem batolecího sociálního stylu, kdy je hlavním médiem komunikace tělo a pohyby hrubé motoriky nebo společné hlasové vokalizace, co umožňuje, aby se do hry mohlo zapojit hodně dětí najednou, nejlépe všechny [Mortlock 2015]. To naznačuje, že radost ze sdílené hry a jiných interakcí je sama o sobě pro batolata významná [Løkken 2000a: 168–169]. Jako částečný důvod se ale také jeví, že batolata spíš rozlišují především mezi sebou a dospělými než mezi sebou navzájem. Kategorie jako rasa, třída, (dis)abilita nebo gender se ve studiích sociálních vztahů batolat zatím neprojevily jako zásadní (naproti studiím dětí ve školkách [Corsaro 1993]). O hravém tělesném stylu batolat v sociálním životě zařízení denní péče tak můžeme

uvažovat jako o „*protokomunitě*“ [Løkken 2000b: 541], která poskytuje jedinečný prostor pro uvědomění si prvotního kolektivního MY rovnocenných aktérů-batolat a vytvoření vrstevnické kultury, která interpretativně reprodukuje struktury sociálního světa dospělých.

Tato perspektiva formovala také fokus našeho výzkumu, kdy jsme se při pozorování zaměřily na dětskou spontánní hru a vrstevnické interakce, ale zahrnovala nás i jejich reflexe ze strany dospělých, to znamená rodičů a pečovatelek.

## Metodologie

Jak upozorňují Průcha a kol. [2016] a Syslová s Najvarovou [2012], české pedagogické výzkumy prováděné v posledních dvou dekáдах jsou z hlediska použitých metod spíše jednotvárné a z hlediska tematického zaměření chybí takové, které by se věnovaly jak každodennosti dětí v zařízeních rané a předškolní péče, tak interakci mezi dětmi a pedagogickým personálem a dětmi mezi sebou. Jak uvádíme výše, stěžejní pro pochopení socializace v raném věku je porozumění (kulturním) rutinám v zařízení. Tu se jako efektivní metoda nabízí etnografický výzkum, který produkuje data vhodně využitelná pro pedagogickou i sociologickou analýzu [Flewitt, Ang 2020: 122–123]. Zejména u malých dětí etnografie poskytuje hluboký náhled do toho, jak rozumějí světu, jak vyjednávají svoje vztahy, jak jsou konstruovány dětské žité světy, ale také jaké mocenské struktury je formují [ibid.: 123–124]. Naš výzkumný projekt zahrnoval několik rovin – rovinu systémového nastavení institucí rané péče, ideovou rovinu vnímání institucionální péče o nejmenší a rovinu každodennosti dětí, rodičů i personálu v institucích rané péče. Tento text se zaměřuje na každodennost dětí, nicméně všechny roviny jsou provázané a navzájem se strukturují. Pro tuto dílčí analýzu budeme čerpat z přímých pozorování, která probíhala od června 2019 do ledna 2020, a rozhovorů s rodiči i personálem dvou zařízení.

Sběr dat měl probíhat až do léta 2020 a měly jsme v plánu realizovat pozorování v různých typech zařízení, nicméně pandemie viru COVID-19 nám zamezila v přístupu do předškolních institucí. Z tohoto důvodu zde budeme analyzovat pozorování pouze z dvou institucí, a to dětské skupiny pro děti od jednoho do čtyř let v Brně. Toto zařízení má celkem pět tříd, každou s kapacitou deset dětí. O děti se starají tři lektorky, přičemž v danou chvíli jsou vždy přítomny dvě. Děti sem mohou docházet od pondělí do pátku od 7.30 do 17.00 a mohou zvolit docházku od jednoho půldne až po celodenní a celotýdenní. Dětský kolektiv se tedy v průběhu týdne obměňuje, ale v konkrétní den je vždy stejný. Děti docházejí stabilně podle zvoleného schématu. Cena za celodenní celotýdenní docházku je 8 000 Kč měsíčně plus stravné. V tomto textu o ní budeme referovat pod zkratkou DS Brno. Druhou institucí je veřejná mateřská škola v Ostravě, zde ji budeme uvádět jako MŠ Ostrava. Ta si zřídila třídu pro děti, kterým při nástupu v září ještě nebyly tři roky. Zatímco v sídlech, která jsou na demografickém vzestupu,

se dvouleté děti do veřejných MŠ prakticky nedostanou, v lokalitách, které se vy-  
lidňují, je o dvouleté děti ve veřejných institucích zájem. Umožní naplnit kapacitu  
zařízení a není třeba omezovat provoz a propouštět personál. MŠ Ostrava zřídila  
tuto specifickou třídu s kapacitou šestnáct dětí. Všechny děti jsou zapsány k celo-  
denní celotýdenní docházce, kterou mohou realizovat od 6.00 do 16.30. Kolektiv  
se tedy nemění, pouze občas některé děti chybějí. O tuto třídu se starají dvě paní  
učitelky a chůva, přičemž jsou přítomny vždy dvě pečující osoby. Poplatek činí  
440 Kč měsíčně plus stravné.

V obou zařízeních jsme realizovaly přímá pozorování během denního pro-  
gramu a vedly rozhovory. V DS Brno proběhly rozhovory s ředitelkou, třemi lek-  
torkami a čtyřmi matkami. V MŠ Ostrava jsme vyzpovídaly ředitelku, jednu paní  
učitelku, chůvu a šest matek. Pro výzkum jsme si vytypovaly konkrétní instituce,  
které reprezentovaly různé typy zařízení (veřejné/soukromé) a také odlišný so-  
ciálně-demografický kontext.

Pozorování i rozhovory považujeme za součást etnografického přístupu  
a zároveň za nástroj triangulace. Úvodní rozhovor s ředitelkami obou zařízení  
poskytl základní informace o přístupu, organizaci času, prostoru i osob, pak ná-  
sledovalo týdenní pozorování, které přineslo konkrétní poznatky a otevřelo další  
otázky, které jsme pak probraly v rozhovorech s lektorkami i rodiči.

Pro vstup do terénu byl získán informovaný souhlas učitelek/lektorek i ro-  
dičů. V brněnské dětské skupině byla výzkumnici vyčleněna židle umístěná do  
rohu třídy a výzkumnice byla požádána, aby se snažila s dětmi nikterak nein-  
teragovat. Nijak tedy nezasahovala do pozorovaných situací, pouze pokud byla  
oslovena některým z dětí, snažila se co nejstručněji odpovědět. Nejvíce interakcí  
s dětmi probíhalo při přesunu ven. V ostravské mateřské škole žádná přísná pra-  
vidla pro přítomnost výzkumnice nepanovala. Prostor třídy byl poměrně velký  
a zaujímal písmeno L, proto bylo třeba, aby se výzkumnice přesunula tak, aby  
viděla a slyšela. Také se snažila nepodněcovat interakce, pouze střídmě reagovala  
na dětské podněty.

## Analýza

### *Vrstevníkové vztahy očima pečovatelek a rodičů*

Máme děti, které sem už chodí rok, co jako vím, a třeba tady nemluví vůbec s náma  
ani s dětma, jde vidět, že jako mají rádi svůj prostor; myslím si, že to hodně záleží asi  
na povaze toho dítěte. Ještě záleží třeba, jestli má sourozence, nebo jestli je to jediná-  
ček, a jsou zase děti, které se rádi sledují, když jako někdo pracuje s něčím jiným, tak  
jdou rádi sledovat, anebo když jsou třeba kamarádi, co se znají třeba mimo školku,  
tak to jde taky hrozně poznat, že spolu tráví čas i mimo tady to zařízení, ale myslím  
si, že to je fakt dítě od dítěte. Někdo je jakoby společenský už takhle odmalička,  
a někdo to má rád, že nepotřebuje to, ne že by se strnil, ale je rád sám. (lektorka  
DS Brno)

Kooperace a navazování vztahů nejsou jen otázkou vývoje, ale také osobnostního nastavení a sociálního učení. Je samozřejmé, že dítě se vyvíjí a s rostoucím věkem se jeho interakce a vztahy stávají komplexnějšími a sofistikovanějšími. Zároveň také záleží na četnosti příležitostí si tyto schopnosti budovat. Nicméně nelze očekávat, že do svých třetích narozenin nemá dítě vztahy žádné a o své vrstevníky nemá zájem, a jakmile sfoukne tři svíčky na narozeninovém dortu, začne ostatní děti jako mávnutím kouzelného proutku vnímat a hrát si s nimi. Třetí narozeniny nejsou magickou hranicí, která vše promění. Stejně jako se dítě učí chůzi, učí se i sociálním vztahům. Kojenec se sice na nohy z fyziologického hlediska nepostaví, nicméně začíná velmi záhy vnímat, že lidé chodí, a při chůzi je pozoruje. Kdy se dítě samo začne stavět na nohy a kdy udělá první samostatné kroky, závisí také na jeho individuální fyziologii a podmínkách, ve kterých žije.

Reflexe této skutečnosti se odrážela i v promluvách učitelek a ředitelek institucí. Jakkoli některé, ale rozhodně ne všechny při dotazu na interakce a vztahy opakovaly argument vžité představy, že děti do tří let si spolu nehrají. Na úrovni konkrétně formulovaných úvah už prakticky všechny svými postřehy o pravidelné docházce těchto dětí do institucí denní péče prezentovaly mnohem nuancovanější a především vícevrstevnatý pohled na tuto problematiku. Popisovaly proces začleňování dítěte do kolektivu, který souvisí se zkušeností dítěte. Čtyřleté dítě, které nastupuje do školky a do té doby trávilo většinu času s matkou a nemělo možnost pobýt pravidelně s vrstevníky, může být sociálně méně zdatné než dítě ještě ne tříleté, které už nějaký čas do kolektivního zařízení chodí. Část učitelek a lektorek zdůrazňovala, že záleží i na nátuře dítěte, někdo je společenský a někdo spíš samotář. Ředitelka DS Brno také uvedla, že význam skupiny se podle ní neprojevuje jen přímou interakcí, ale také pocitem jisté sounáležitosti.

Já si nemyslím, že to je, že nepotřebují skupinu, každý člověk potřebuje skupinu a i pro děti je rodina tak, jak je dneska udělaná rodina, to znamená jako otec, matka a dítě, někdy jenom matka a dítě, někdy jenom otec a dítě, je prostě malá pro to, aby se sociálně naučily hodně věcí, protože dřív byly ty tlupy, že jo, a velké rodiny a mezigenerační domy, a děti přicházely běžně do kontaktu s jinými dětmi, hodně moc, od narození vlastně prakticky. A děti to potřebují, já jsem přesvědčená o tom, že to potřebují. To, že nespolupracují tady do toho věku tří let, je jiná věc, ale oni se učí od toho, co vidí, učí se od toho, že starší dítě dělá něco jiného, učí se mezi sebou vycházet, jak to funguje, jak se můžu domluvit. Toto se učí a to neznamená to, že děti tady v té době nespolupracují ve smyslu, že nestaví společně komín nebo koleje, nebo já nevím co, tak neznamená, že to dítě tu skupinu nepotřebuje. Ono ji potřebuje, protože to dítě dělá stejné pohyby a myslí stejně jako ty ostatní děti. Rodiče a dospělí se chovají úplně jinak. (ředitelka DS Brno)

Když jsme se v rozhovorech nebavily obecně o tom, jak to mají tříleté děti, ale dostaly jsme se ke konkrétním situacím, popisovaly lektorky zcela konkrétní situace, ze kterých jsou zřejmé vrstevnické vazby a celá paleta emočně zabarvených situací. Učitelky popisovaly, jak dokážou děti reagovat v případě pláče – jdou

k plačícímu dítěti, hladí ho, nabízejí mu kapesník. Když nějaké dítě chybí, ptají se, kde je a kdy přijde. Všimají si změn, jako je nový sestřih nebo nové oblečení.

Otázku na vztahy a kamarádství mezi dětmi jsme položily také rodičům. Jejich odpovědi signalizovaly, že děti rozhodně další děti v kolektivu nejen registrují, ale mají pro ně dost zásadní význam. Matky nejen že dokázaly vyjmenovat konkrétní jména dětí ze třídy, které jejich ratolesti doma zmiňují, ale uměly i přidat nějakou historku, kterou dítě o svých kamarádech vyprávělo.

Q: A mluví Lukášek třeba i o kamarádech, dalších dětech?

Jo, Matýsek, Janička, Beníček, Mareček, on vám je vyjmenuje. Janička zlobí, protože nechce chodit ven s čepičkou, to už taky vím. (matka, MŠ Ostrava)

Jo, má Emičku, a neznám, jako že příjmení neznám, ale vím, že Emičku, Sofinku a Aničku. Myslím, že tady tyhlecky, o nich jako že mluví doma, no. (matka, MŠ Ostrava)

Q: A jak se jí ve školce líbí?

Já myslím, že dobrý. Ona teda pořád řeší hrozně ty děti právě, co kdo s kým a tak, a lektorky, a já si myslím, že i doma si na to hraje často, že to tak jako zpracovává, že právě tak ze začátku, že to bylo doma takový tabu, nechtěla o tom moc mluvit, pak jsem ji jako že nechala a teď prostě tím je úplně posedlá, mi přijde poslední dobou, že pořád si hraje na školku, pořád jako že má takový různý plyšáčky, tak různě choděj do školky a choděj spinkat, tak na tohle si furt hraje, takže myslím, jako že dobrý, že se jí tam líbí. (matka, DS Brno)

Q: A když mluví o kamarádkách, tak třeba co zmiňuje?

No, tak jako co prováděly spolu anebo co třeba provedly něco a co jim na to řekly ty lektorky a tak, tak to hrozně řeší ((úsměv)). Tak pořád jako vypráví, kdo tam pobíhal a komu řekly stop, třeba to zkouší na mladší sestru. (matka DS Brno)

Ve většině rozhovorů, které jsme vedly s rodiči, zaznělo, že jejich dítě má ve školce kamaráda nebo kamarádku, na které se těší a jejichž jména doma zmiňuje. Čím byly děti starší, tím byla tato přátelství dětmi více artikulována. I matka jednoho z nejmladších dětí v našem vzorku, osmnáctiměsíční Ronji, byla schopná jmenovat jednu spolužačku své dcery. Uvedla, že dítě primárně zmiňuje lektorky, a ty jsou osobami, na které se do dětské skupiny těší, avšak vybavila si historku, která odkazuje k významu dalších vrstevníků ve skupině. Každé dítě totiž vnáší do skupiny podněty, které mohou vzbudit zájem i u velmi malého dítěte.

Q: A zmiňuje taky lidi ze školky? Třeba kamarády nebo lektorky?

Ona má jednu holčičku, která se jí moc líbí, a já jsem zapomněla, jak se jmenuje, jestli je – Esterka. Holčička se jmenuje Esterka a Esterka měla nějakou krásnou chlupatou čepici a od té doby ona si prostě pamatuje Esterku. A jinak si myslím, že další děti nezmiňuje, ale zmiňuje lektorky, a myslím si, že je ještě malá na to, aby jakoby nějak interagovala s dětma v tom roce nebo v roce a půl, ale má opravdu oblíbený lektor-ky. (matka DS Brno)

Děti tedy o svých vrstevnících doma mluvily a někteří rodiče dokonce uváděli, že jejich dítěti kolektiv chybí, pokud do něj z nějakého důvodu nemůže, což nám líčila například matka Milady. V době, kdy jsme dělaly pozorování v její dětské skupině, jí byly dva roky a dva měsíce. Milada chodila do skupiny od jednoho roku života, přičemž před ní sem chodila už její starší sestra a Milada tak prostředím dětské skupiny znala prakticky od narození, kdy chodila s tatínkem sestru vyzvedávat. Sběr dat pro náš výzkum se překrýval s první vlnou koronaviru, ve které došlo i k uzavření DS Brno, Miladina maminka v této souvislosti uvedla:

My jsme vždycky byli sociální, hodně společenští a ty děti taky. Viděla jsem to, přijela jsem k bratrovi nebo kamkoliv, je zajímavý děti. A to bylo prostě vidět, že oni chtějí děti, chtějí mezi děti, a my jsme kolem sebe děti neměli. Tak jsem se dívala a začala jsem dělat sondáž a hledat jesle. (...) Teďko byl jenom trošku rozpor, když byla tahle ta korona doba, že ta školka když byla zavřená, jim to fakt chybělo. Chyběli jim kamarádi, jó, chyběli jim kamarádi a oni mají rádi ty učitelky, jó, ty jim taky chyběly. Nó, takže to je tak, ale jako přijde mi to normální prostě, asi mám štěstí v tom, že ty děti jsou prostě takhle sociálně nastavený. (matka, DS Brno)

Ve třídě se Milada projevovala velmi živě a aktivně a vstupovala velmi často do interakcí s jinými dětmi. Tyto interakce zahrnovaly celou škálu významů od společného hraní přes vyjadřování náklonnosti například objímáním k pošťuchování se a překračování nastavených pravidel. Není těžké uvěřit, že dvouletá Milada v době zavřených institucí z důvodu koronaviru pociťovala sociální deprivaci. Příklad Milady dokládá, že existují i dvouleté děti, které pro svou spokojenost a životní pohodu kolektiv potřebují.

Takto se tedy představy, názory a zkušenosti s fungováním vztahů mezi dětmi a významem skupiny objevovaly v úvahách rodičů a osob pracujících s touto věkovou skupinou. Na interakce a vztahy mezi dětmi jsme se dívaly také přímo v dětském kolektivu, kde jsme realizovaly pozorování ve třídách dětí mladších tří let.

*Uvítání: Záleží mi na tom, kdo tu je*

Přichází Milada (2 roky a 2 měsíce). Martinka skáče radostí, běží k ní se pozdravit. (terénní poznámky)

Už příchod dětí do třídy ukazuje, že děti se navzájem registrují a mají mezi sebou vztahy a zaujímají pozice ve skupině stejně jako děti starší. Když dítě vstoupí do třídy, děti registrují, kdo vstupuje, a pokud je to někdo pro ně významný, reagují radostí, která se projevuje například poskakováním na místě a máváním rukama, případně různými způsoby uvítání. Záleží také na tom, jak je příchod do třídy organizován. V DS Brno například děti vcházejí do třídy s taškou svých věcí. Rodič zaklepe na dveře a čeká, až lektorka přijde otevřít. Lektorka dítě vítá a odchází

s ním k boxíkům, tam si vezme svou fotku, připevní ji na prázdný boxík. Podle fotek děti poznají, kdo už je ve třídě. Dítě, které se soustředí na věci, které nese, není tak fixováno na fakt, že rodič odchází. Věci si pak děti ukládají do svého boxíku s fotkou, následně si jdou umýt ruce. Tato praktika je zcela záměrná a má pomoci malému dítěti s odloučením od rodiče. Ritualizace příchodu dítěte uklidňuje, protože ví, co se bude dít, a soustředí se na kroky, jejichž posloupnost je mu dobře známá. Zároveň tato příchodová fáze umožňuje dětem, které již ve třídě jsou, všimnout si, kdo přišel, a případně s ním navázat kontakt. Kromě radostné reakce na příchod kamaráda jsme zaznamenaly také reakce podpůrné a utěšovací. V případě, že přišlo dítě, které plakalo, stalo se někdy, že k němu přistoupil někdo z již přítomných dětí a vyjádřil podporu, například uchopením dítěte za ruku, podáním kapesníku a podobně.

Ona formalizovaná ritualizace tvaruje podobu interakce. Jedna z ostravských matek si povšimla následujícího jevu:

Oni v té šatničce na sebe jenom pokukovali a ani ahoj si neřekli. Teď už třeba si i v té šatně řeknou ahoj. Já jsem to vždycky řešila: „Proč si neřekneš s Maruškou ahoj už v šatně?“ „Ne, my si říkáme až ve třídě.“ A jako že se všichni vítali, že se pozdraví s paní učitelkou a že se pozdraví potom všichni, že jak už tam jsou v těch osm. A že to mi přišlo strašně zvláštní, že my jsme třeba šli s nějakýma jinýma dětma už současně z toho parkoviště a ty děcka si neřekly „ahoj“. My na sebe čučíme, ale prostě neřekneme si ahoj. Jakoby my rodiče se pozdravíme, ale ty děcka ne. Říkám: „Ty nepozdravíš?“ „Ne ne, my se tady nezdravíme, my se zdravíme až vevnitř.“ Zvláštní třeba pro mě. Dneska už je to tak, že už třeba Maruška a Terežka jsou dvě největší „kámojdy“, a my už víme, že už se zdravíme v té šatně. (matka, MŠ Ostrava)

Děti se učí pravidla a normy svých společenství, avšak jakožto aktivní sociální aktéři si je zpracovávají po svém, podle své logiky a kosmologie. Malé dítě se naučí, že při setkání se zdravíme. Skupina, do které dochází, funguje dle vlastního řádu, její pravidla umožňují fungování celé skupiny a uvítací rituál podporuje soudržnost skupiny. Dítě, které vchází do instituce, je v tranzici z rodinného prostředí do institučního, kde jsou pravidla formalizovanější než v rodině. Matce se zdálo, že fakt, že dítě nezdraví své spolužačky a spolužáky, je projevem toho, že k nim nemá vztah a drží se od nich dál. Avšak této situaci lze rozumět i jinak, než jak ji interpretovala matka. Pozdrav člověk realizuje při prvním setkání s druhou osobou v daný den a svým způsobem ztrácí logiku, když je opakován. Dítě, které se odmítá pozdravit s jiným dítětem v šatně a vysvětluje to tím, že se zdraví až uvnitř, tak činí nikoli proto, že je pro něj druhé dítě nepodstatné, ale proto, že vnímá důležitost uvítacího rituálu pro skupinu uvnitř instituce a nechce jej oslabit. Později dítě získává odstup od rituálů a zároveň může pocítit potřebu zvýznamnit své individuální vztahy, tudíž může odlišit význam dvou pozdravů a přistoupit na jejich legitimitu – jeden je individuálním uvítáním kamarádky v šatně a vyjadřuje jejich unikátní vztah, druhý je kolektivním přivítáním v instituci, stmeluje kolektiv a zahajuje formální program.

*Rozhovor: Mluví se sobě rovnými*

Jak jsme popsaly výše v teoretickém úvodu, malé děti často ke komunikaci využívají fyzické aktivity a rutiny [Cook-Gumperz, Corsaro 1986; Corsaro; Eder 1990; Løkken 2000a, 2000b]. To ovšem neznamená, že spolu děti nekomunikují také pomocí jazyka. Na několika následujících příkladech si ukážeme specifika a význam rozhovoru, který probíhá mezi vrstevníky.

Erna s Alenkou sedí u stolečku při obědě a povídají si. Rozebírají, že Alenka jde po obědě k doktorovi a jestli to bude vyšetření, nebo očkování.

--

Během malování u stojanu upozorňuje Alice ostatní děti, že má nové šaty. Erna zjišťuje, zda je dostala k narozeninám, což Alice potvrzuje.

--

Martinka a Erna si povídají o barvě vlasů. Erna: „Já mám blondáté. Sama jsem si je obarvila.“

--

Lektorka Dája stojí u nástěnky, kde visí jména všech dětí chodících do skupiny, rozdělená podle měsíců a s datem narození. Vedle ní stojí Šimon a lektorka k němu obdivně: „Tys to věděl už včera, že má Alice narozeniny.“ Šimon už včera mluvil o tom, že Alice bude mít narozeniny, a to Alice ani nebyla ve třídě. Šimon si to musel zapamatovat už dříve.

K lektorce přichází Karlík a sděluje: „Alice má narozeniny, díval jsem se do mailu!“ Erna navazuje: „Já se dívala do Izraele.“ (terénní poznámky)

V rozhovorech děti sdílejí své radosti i obavy, mluví o zkušenostech svých, ale i zkušenostech zprostředkovaných nebo z pohledu dospělých vyfabulovaných. To, co je specifické pro konverzaci mezi vrstevníky, je rovnost mluvčích, která eliminuje blahosklonnost a mentorství, které často zažívají děti v konverzaci s dospělými. Dospělí aktivují konverzační scénáře, které vycházejí z jejich dominantního postavení. Začnou dítě utěšovat („neboj se doktora, on je tu pro to, aby ti pomohl“), blahosklonně se na ně usmívají, protože je považují za roztomilé, nebo je opravují v tom, co považují za nesmysl. Pro dítě raného věku se však jeho uvažování nezakládá na stejném vnímání reality jako u dospělých. To, co se stalo v reálném světě, a to, co prožily ve hře či ve fantazii, splývá. Dospělí mají tendenci děti „opravit“ a sdělit jim, co podle nich je a co není pravda. To je pocho-pitelné z výchovného hlediska, ale pro uspokojení potřeb dítěte je důležité i to, aby zažívalo pocit uznání své perspektivy. Obarvila si Erna skutečně sama vlasy? Vyhledal Karlík informaci o Aličiných narozeninách v e-mailu? Pravděpodobně ne, ale Erna ví, že někteří lidé si vlasy barví, aby dosáhli takového odstínu, jaký se jim líbí, sdílí toto know-how s Martinkou. Karlík zase ví, že důležité informace si dospělí často ověřují v e-mailech, a tak chce dodat svému výroku na důležitosti. Erna slyší, že Karlík udělal něco zvláštního (díval se do e-mailu), a tak navazuje

asociací se slovem, které jí přijde podobně exotické a významné jako slovo e-mail, a řekne, že se dívala do Izraele.

Pointa analytického vymezení specifického stylu batolecí interakce a hry je právě v tom, že ho můžeme rozeznat jako pro děti významný a hodnotný, i když dospělým se může jevit bezvýznamný [Løkken 2000b]. Výše uvedené ukázky dokladují, že děti se navzájem nejen registrují a vnímají, ale také o sobě vědí množství různých typů informací, například to, že někdo má narozeniny. Stejně tak děti o sobě věděly například to, kdo má sourozence či domácí zvíře. Tyto vztahy jsou částečně budovány spontánně na základě přirozených sympatií, ale mohou být podpořeny také cílenými aktivitami ve třídě, skrze které se děti naučí jména svých spolužáků a také se o nich něco dozvedí. V DS Brno to byl rituál úvodní elipsy, kdy se děti každé ráno zdraví a opakují všechna jména a kolem zvoleného tématu může s dětmi probíhat i krátká osobní konverzace, kdy lektorky vztáhnou téma k osobní zkušenosti dítěte (např. téma zima – „stavěla jsi doma taky sněhuláka s rodiči/prarodiči/sestrou/bratrem?“). V kontextu kolektivu se děti radují z toho, že mohou sdělit něco o sobě a vzbudit tím zájem a respekt ostatních. Zároveň se učí vnímat své okolí a fakt, že s ostatními dětmi mají některé věci společné a některé ne. Kolektiv dětské skupiny mimo rodinu má potenciál tyto sociální kompetence rozvinout právě proto, že funguje jinak než instituce rodiny, zároveň však poskytuje bezpečný prostor tvořený přítomností a vhodnou aktivitou dospělé osoby podporující batolecí interakci [viz např. Pursi, Lipponen 2020; Singer 2016]. Dítě je konfrontováno s odlišnostmi života jiných dětí a rodin a tuto odlišnost i jiný režim fungování instituce musí integrovat do svého života.

Ve společné interakci také děti sdílejí společné vědění. Ukážeme si to na následujících situacích:

Ráno po příchodu do třídy se shlukují děti na matraci pod poličkou s knihami u knížky, společně a bez lektorky si prohlíží knížku s pracovními vozidly.

Erna: To je kombajs.

Alice: To jsem viděla.

Erna: To je kombajs na seno.

Šimon: Tady je vagon.

--

Děti sedí kolem stolu u oběda. Ludvík vidí na nástěnce Ladův vánoční obrázek, říká:

„To je Půjdem spolu do Betléma.“

Alenka zpívá: „Ježíšku, panáčku.“

Milada zpívá: „Dujdajdujdaj.“ (terénní poznámky)

V obou situacích děti společně sdílely obsah kulturně podmíněného kolektivního vědění. Vrstevnická kultura batolat neexistuje ve vzduchoprázdnu, ale komunikuje s okolím. Batolecí hry a rutiny se utvářejí v dialogu se světem dospělých a kulturou, která děti obklopuje [Løkken 2004]. V prvním případě se Erna staví

do pozice toho nejkompetentnějšího ve skupině, neboť dokáže pojmenovat zemědělský stroj. Alice se přidává potvrzením, že to také ví<sup>3</sup>. V druhém případě Ludvík asociuje v reakci na Ladův obrázek, který si spojí s Vánocemi a posléze vánoční koledou. Skrze to, že každý odříkal kousek koledy, participovaly na obecnější kulturní praxi, čímž potvrdily své kompetence kulturní znalosti. Děti recitovaly samy od sebe bez didaktického a edukačního tlaku dospělých, kteří by je vyzývali k tomu, aby řekly, co je na obrázku, nebo zazpívaly koledu. Šlo o autenticky spontánní reflexi světa, jemuž se děti učí rozumět, a již ve svém věku způsoby, které ovládají, struktury sociálního světa, v němž žijí, interpretativně, tzn. aktivně reprodukovat.

### *Narozeniny: Mohu nejen dostávat, ale i dávat*

Vraťme se ale ještě k důležitosti pocitu vlastního významu, který děti zažívají ve formalizovaných rituálech ve vrstevnické skupině. Svého vrcholu dosahuje tento zážitek při oslavě narozenin. Je to velká událost pro celou třídu, neboť se narozeniny kolektivně slaví. Proto si Šimon zapamatoval, že je Alice bude slavit, a dokázal je i přiřadit ke konkrétnímu dni, což u dítěte jeho věku není vůbec samozřejmé. Oslava Aličiných narozenin probíhala následovně:

Alice má narozeniny, lektorky jí gratulují a předávají dárek (bublifuk a pastelky), Alice si ho jde uklidit do boxíku. Jde se na svačinu. Svačina je dnes výjimečná, děti nesvačily postupně jako jindy, ale teď se všechny sešly u stolečku, aby si daly „dort“.

Dort jsou velké čokoládové muffiny, které Alice přinesla z domu.

Děti: „Máme dort.“

Děti chystají společně prostírky, misky, skleničky a na krk si dávají bryndáky.

Lektorka zapálí v muffinech svíčku a Alice sfukuje, pak jde okolo stolu a rozdává dětem nakrájené kousky. Alice rozkusuje muffin a ukazuje dětem: „Vidíte tu čokoládu?“

Ostatní si prohlížejí svoje.

Erna: „Já mám taky čokoládu.“

Alice zdůrazňuje, že je v nich čokoláda a že je pro děti upekla doma.

Erna: „Já to koušu.“

Alenka: „Já to taky koušu.“

Karlík: „Taky to koušu.“

Všichni si libují, po každém kousnutí si znovu prohlížejí čokoládu uvnitř, na kterou je Alice upozornila, podílejí se na velké události dne. (terénní poznámky)

Pro děti je odezva vrstevníků velice důležitá a vyhledávají ji. Při oslavě narozenin se Alice hrála v paprscích zájmu celé třídy, byla výjimečná nejen tím, že dostala

<sup>3</sup> Všimly jsme si, že malé děti s omezenou slovní zásobou často používají slovo „vidím“ zaměnitelně za slovo „vím“ nebo „poznávám“.

dárek a lektorky jí gratulovaly, ale také tím, že přinesla něco, o co se s dětmi mohla podělit a co jim mohla „vysvětlit“, ukázat, že něčemu rozumí (čokoláda uvnitř muffinu) a může k tomu ostatní děti přizvat. Děti svou reakcí, speciální pozorností, kterou věnovaly kousání, přijaly její pozvání. I při oslavě v rodině je dítě v centru pozornosti, ovšem je zde především v roli příjemce – dostane dárky a dort a rodina za něj vše zařídí. V instituci je při oslavě narozenin aktivním aktérem, který rozdává. Alice dokonce obsluhovala ostatní při jídle, což je v DS něco opravdu mimořádného, protože děti se buď obsluhují samy, nebo jim pomáhají lektorky. Obsluhující Alice tak v této výjimečné chvíli v podstatě přebírá roli jinak vyhrazenou dospělým. K fyzickému aktu roznášení koláče se přidává akt transferu znalostí, kdy Alice poučuje „nevědomé“ děti o složení muffinů. Zažívá pocit realizace vlastních kompetencí a aktivního aktérství. Děti svými reakcemi vyjadřují uznání této pozice. Není to jen „hra na obsluhování“ a „hra na vysvětlování“, jakou by si dítě mohlo vyzkoušet s rodiči, kdy by se rodiče nechali naoko poučovat o složení muffinů, přesto, že by sami věděli mnohem lépe než dítě, z čeho muffin je a jak se dělá. Takovouto interakci mezi batolaty můžeme považovat za jednu z forem (proto)tutoringu, kterou u batolat popisuje také Løkken [2000b, 2004]. Tutoring umožňuje dítěti dostat se do pozice „toho, co se vyzná“. Tutorující batole zasáhne do činnosti jiného buď tím, že samotné vykoná míněnou činnost, poskytne potřebné nástroje anebo informace a instrukce [Løkken 2000b: 537]. Taková interakce není hrou na obsluhování a vysvětlování, tato interakce je obsluhováním a vysvětlováním. Dítě ji může realizovat jen se sobě rovnými nebo mladšími dětmi.

Ačkoli si děti mladší tří let dokážou někdy hrát a být zcela pohlceny ve svém světě, neznamená to, že pro ně reakce okolí nemá žádný význam. Naopak, mnohé činnosti dělají právě proto, že chtějí nějakou reakci vzbudit. Už nemluvně v kočárku házející opakovaně nějaký předmět na zem to dělá často proto, že skrze tuto činnost získává možnost „ovládat“ dospělého, který neustále dokola daný předmět zdvihá a dítěti ho opět podává. Výchovné teorie hovoří také o tom, že už velmi malé dítě zkoumá tímto způsobem hranice, kam až může s rodičem zajít. Avšak není to jen otázka moci a hranic, co dítě skrze interakce zkoumá. Právě skrze interakce prozkoumává celou škálu emocí a naplňuje své potřeby. Ukážeme si to na dalším příkladu.

Franta si vezme dřevěné spojovací kostky (tvar velkého lega) a staví u stolečku komín. Pak ho zboří a dělá u toho „Ha, ha, ha“ a kvedlá v kostkách rukama. Dělá to proto, aby pobavil Alenku, která sedí vedle něho a kouká se na to a směje se tomu, co dělá Franta. Opakuje to. Když už Alenka nepřihlíží, hledá ji očima, chce znovu publikum pro svůj vtip. Když se už Alenka nedívá, ztrácí o tuto činnost zájem. (terénní poznámky)

Vypadá to, že si Franta hraje sám, ale Alenčina reakce je pro tuto jeho hru nepostradatelná. Franta uplatňuje svůj smysl pro humor, který je potvrzován Alenčiným zájmem (dívá se) a uznáním (směje se – Franta docílil reakce, o kterou stál). Alenka zase zažívá pocit zájmu, který není podmíněn sociální rolí. Dospělé

pečující osoby, ať už rodiče, nebo lektorky či učitelky, se o děti zajímají z pozice své sociální role – jsou za děti zodpovědné. V případě rodičů je zájem definován také emocionálním poutem – mají o dítě zájem, protože je to jejich dítě, které milují. Vztah mezi vrstevníky ovšem není nepodmíněný, Franta se nemusel zajímat o Alenčinu reakci a Alenka se nemusela zajímat o Frantovy vtipy, protože nejsou ve vztahu závislém a ve vztahu psychologicky předdefinovaném.

### *Malí lidé: V množství je síla*

Když jdeme z procházky, potkáváme jinou třídu malých dětí na procházce. Děti je nadšeně zdraví, volají ahoj a dobrý den. Už dříve pozdravily i jiné kolemjdoucí, ale v tomto případě je jasné, že mají radost, že potkaly malé lidi, jako jsou ony samy, potkaly „svoje“ lidi. (terénní poznámky)

Děti si skrze interakce s vrstevníky rozvíjejí své sociální i emocionální kompetence. Dětský kolektiv je však něčím víc než jen tréninkovou arénou pro dospělost. Je specifickým světem, ve kterém vrstevnická skupina představuje pro dítě referenční rámec, se kterým se může identifikovat. Už velmi malé děti chápou rozdíl mezi dospělým a dítětem. Vidí, že dospělí jsou větší, zručnější, více toho vědí. A především mají dospělí nad dětmi moc a rozhodují o jejich životech. Dítě také cítí, že je na svých dospělých závislé, dávají mu lásku a péči, bez které by se neobešlo.

Dítě je proto zaujato faktem, že i jiní lidé jsou na tom stejně jako ono. Existují i jiní malí lidé, kteří jsou mu v mnohém podobní. Díky tomu, že na nich není závislé a má obdobné schopnosti, dovednosti a znalosti, navazuje s vrstevníky rovnější vztah a může s nimi rozvíjet jiný typ interakcí než s dospělými, kteří ho doslova i přeneseně převyšují. Přes individuální rozdíly mezi dětmi je vrstevnická skupina stejně starých dětí skupinou vymezenou stejnou sociální pozicí – tyto bytosti jsou společensky definovány jako děti. Tak se o nich mluví i smýšlí a tak o sobě začnou uvažovat i děti samy. V rodině má dítě obvykle maximálně jednoho až dva sourozence, kteří jsou o několik let starší nebo mladší, a vztahy s nimi jsou určeny sourozeneckou konstelací, bojem o rodičovskou pozornost a dalšími předem danými vazbami. Ve vrstevnické skupině předškolního zařízení je ve vztahu k dospělému personálu na podobné pozici jako další děti. Løkken jde ještě dál a tvrdí, že tělesná batolecí interakce s vrstevníky je o „existenciálním projektu batolecího bytí jako Já, Ty a My, lidi do tří let“ a že kromě sdílené radosti je také „správným způsobem bytí v tomto věku“ [Løkken 2000b: 541]. Skupina vrstevníků se dítěti stává kmenem, jehož se cítí součástí a který mu umožňuje budovat svůj vlastní svět, který samozřejmě komunikuje se světem dospělých, ale je i do značné míry nezávislý.

Situace při zdravení třídy jiných malých dětí na procházce je právě projevem kolektivního MY, jak ho popisuje Løkken [2000a, 2000b], který jsme pozorovaly u dětí i v dalších situacích. Děti velice rády vykonávaly společně nějakou

činnost, která je jakoby propojovala do jednoho organismu. Například začaly společně shodným způsobem poskakovat, běhat nebo jezdit na odrážecích motorkách ve třídě. Tuto činnost třeba začalo jedno nebo dvě děti a přidala se k nim většina dalších. Učitelky v ostravské mateřské škole popisovaly, že děti jezdí na motorkách po obvodu třídy až v jakémsi transu. Když jsme je při této činnosti pozorovaly, říkaly: „My jezdíme,“ „My běháme.“ Děti se stávaly kolektivitou. Někdy se děti spojí v kolektivitu skrze nápad jednotlivce, který začne větší množství dětí opakovat. Někdo vymyslí činnosti a ostatní se přidávají, opakují totéž podle jednoduchého scénáře. Při spontánní a nezávislé hře venku, která nebyla nijak organizována lektorkami, jsme pozorovaly následující hry:

Děti si vezmou klacek a strkají si jeho koneček do pusy. Takto sedí, stojí nebo chodí kolem stromu. Když si jich všimnu, hlásí mi: „My kouříme fajfku.“

Jiní mají delší klacky, které dávají konci k sobě, a stojí v kruhu, vysvětlují mi: „My opékáme špekáčky.“

Děti lezou do křoví, které má uvnitř jakýsi kruhový prostor. Některé jsou uvnitř, jiné obchází okolo a strkají zvenčí dovnitř klacky, mávají na sebe, bafají na sebe. Když přijdu, říkají mi: „My běháme“ (ti co běhají dokola). „My jsme v domečku“ (ti, co jsou v křoví). Když se někdo snaží dostat dovnitř, tak ti uvnitř volají: „Není tu místo.“ Dítě pak běží zase dokola a mezi větvemi vystrkuje hlavu a volá: „Kuk.“ (terénní poznámky)

Hra není nijak složitá, ale děti ji vydrží dělat poměrně dlouho. Učitelky v Ostravě si povšimly, že když nachystají nějakou činnost, kterou dětem představí a s nimi vykonávají, nezřídka má tato činnost trvání jen několik minut, pak děti ztrácejí zájem a je třeba přijít zase s něčím novým. Když se ale vyladí na tuto kolektivní vlnu u nějaké jednoduché činnosti, vydrží ji dělat mnohem déle.

Tato kolektivita se může vytvořit ve chvílích, kdy neprobíhá řízená činnost, není nachystaný program, který řídí dospělá osoba, a dětskému projevu nebrání nějaká pravidla (například že se nesmí ve třídě běhat). V montessori zařazení jsme tyto aktivity pozorovaly především venku, kde bylo více prostoru a méně pravidel, zatímco ve školce v Ostravě, kde panovala omezení na vycházení ven z důvodu povětrnostních podmínek, třídy byly velké a plnily i funkci tělocvičny, k nim nezřídka docházelo i uvnitř. Jezdění na motorce po obvodu třídy bylo v Ostravě regulováno učitelkami tak, že dětem, když projevily zájem o ježdění, vytvořily oválnou dráhu ohraničenou molitanovými „obrubníky“. Jezdění na motorce se pak plynule proměnilo v kolektivní stavění stavby z těchto molitanů. Děti je kladly za sebe (viz Obrázek 1), čímž se vytvořila dráha, po které pak válely sudy. Hra měla i jednoduchá pravidla, kdy dítě z konce dráhy přešlo zpět na její začátek. Stavbu i aktivitu dělaly děti zcela spontánně a kolektivně, aniž by je učitelka k tomu vyzývala, pomáhala jim či jim hru nebo stavbu nějak organizovala.

Výzkumy zabývající se malými dětmi interpretují takovéto kolektivní aktivity jako způsoby dětské autonomní seberealizace a omezení absolutní moci, kterou nad nimi jinak dospělí mají [Corsaro, Eder 1990; Løkken 2000a; Mortlock



**Obrázek 1. Společná spontánní hra a stavba molitanové válečí dráhy**

2015; Loizou 2005]. Tato moc neznamená jen nějaké autoritativní vykonávání moci pomocí příkazů a zákazů, ale je realizována i skrze laskavou péči, trpělivou pomoc či přípravu atraktivního programu, který je pro děti sice zábavný, nicméně strukturuje jejich aktivitu podle přání a naladění dospělých. Tyto všechny aktivity utvářejí hierarchii mezi dítětem a dospělým. Corsaro [1986] uvádí, že právě tato bezmoc a pocit nekompetentnosti ve srovnání s dospělými je zdrojem úzkosti, která může být překonávána skrze sílu dětského kolektivu, a to ideálně kolektivu, který se setkává ve stabilním složení a pravidelně.

Dětská kolektivita skrze spontánní kolektivní hru nejen umožňuje už velmi malým dětem realizovat svou autonomii a kompetence, ale také zformulovat a vyjádřit požadavek. Výše jsme uvedly příběh o tom, jak si děti kolektivně vymohly do svačिनových balíčků jogurt. Formování obdobných „protoodborů“, jsme identifikovaly i v pozorovaných třídách. Požadavek vznesený skupinou dětí nalezl vždy pozitivnější odezvu než požadavek jednoho dítěte.

Děti poskakují po koberci, postupně se přidává více a více dětí. Poskakují a začínají volat: „Happy, happy, happy!“

Lektorka Dája si jich všimne a pochopí, o co ji žádají. Slibuje, že jim pustí písničku. Děti posedají na koberec, čímž signalizují, že vědí, jak se mají chovat, když se pouští z CD písnička *If you're happy*. Dája se ptá: „Jste nachystaní?“

Děti: „Anó!“

Dája pouští píseň: *If you're happy and you know it*

Děti velice nadšeně tančí, předvádějí pohyby, které má člověk podle písničky dělat, když je šťastný. (terénní poznámky)

## Závěr

Zatímco jinde ve světě se zkoumá vzájemná dětská hra a vrstevnické vztahy batolat ve specifickém prostředí konkrétních institucí, v Česku výzkum interakcí mezi dětmi této věkové kategorie zatím chybí. Cílem našeho výzkumu bylo revidovat pohled na instituce denní péče o nejmenší děti, kdy jsou ve veřejném diskurzu někdy popisovány jako zdroje traumatu a odcizení od rodiny [Saxonberg 2012; Mudrák 2012; Saxonberg, Hašková 2012]. Navštívily jsme mateřskou školu a dětskou skupinu se záměrem popsat každodennost dětí v těchto zařízeních. Náš výzkum založený na přímém pozorování v institucích denní péče ukázal, že vztahy a interakce s vrstevníky jsou pro děti významné a umožňují specifické formy sociálního života nejmladších dětí. Děti se nesocializují jen skrze nerovný vztah učení se od dospělých, ale aktivně participují na kulturní reprodukci skrze reinterpretaci významů.

Rodina je a zůstane primárním prostředím pro rozvoj batolat a malých dětí, avšak kolektiv, v nichž se děti stabilně a dlouhodobě potkávají mimo rodinu, umožňují už velmi malým dětem zakoušet svět specifickým způsobem. Corsaro

[1986] uvádí, že svět dospělých pro děti představuje nejen zdroj ochrany a péče, ale je také zdrojem úzkosti. To proto, že je světem, ve kterém nad nimi dospělí mají převahu. Děti v kolektivním zařízení mohou skrze rozvoj vztahů a interakcí s vrstevníky naplňovat potřebu autonomie, uplatňovat vlastní kompetence a zažít pocit rovnosti. Děje se tak skrze vytváření pravidelných rutin a autonomní kolektivní hry. Jak jsme ukázaly na příkladu oslavy narozenin či konverzace rozvíjející se nad Ladovým obrázkem či knížkou s kombajnem, nejde o hru „na něco“, ale jde o realizaci „něčeho“, kdy je dítě v roli kompetentního aktéra – někoho, kdo obsluhuje druhé a vysvětluje jim, co obsahuje muffin, či někoho, kdo ví, s čím se asociují Vánoce nebo k čemu slouží kombajn. Přičemž toto performuje nikoli na základě didaktického vyzvání mocného dospělého, ale spontánně, na základě vlastního rozhodnutí či přání. Vrstevnická skupina umožňuje dětem vytvořit vědomí kolektivního MY [Løkken 2000b: 541], které se ustavuje na základě fyzické i kognitivní podobnosti s vrstevníky. Skrze tuto kolektivitu pak děti mohou zesílit svůj hlas, vyjadřovat svá přání, získávat tak podíl na rozhodování a ovlivňovat dění, jak bylo vidět na příkladu s pouštěním oblíbené písničky.

To vše však platí pro prostředí, které je vhodně uzpůsobeno potřebám dětí tohoto věku. Prostředím nemáme na mysli jen dostatečně malé židličky a stolky. Na mysli máme i atmosféru a způsob pedagogické práce, která musí reflektovat specifika této věkové skupiny. Z tohoto důvodu je třeba věnovat se této kategorii také ve výzkumu.

LUCIE JARKOVSKÁ je socioložka a působí na Institutu inkluzivního vzdělávání Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Věnuje se nerovnostem ve vzdělávání a genderovým aspektům výchovy.

KATARÍNA SLEZÁKOVÁ je socioložka, pracuje jako výzkumnice na Institutu inkluzivního vzdělávání Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Věnuje se sociologii dětství a inkluzi ve vzdělávacím systému.

## Literatura

- Alcock, S. 2013. „Toddlers’ Complex Communication: Playfulness from a Secure Base.“ *Contemporary Issues in Early Childhood* 14 (2): 179–190, <https://doi.org/10.2304/ciec.2013.14.2.179>.
- Cook-Gumperz, J., W. A. Corsaro. 1986. „Introduction.“ Pp. 1–13 in J. Cook-Gumperz, J. Streeck, W. A. Corsaro (eds.). *Children’s Worlds and Children’s Language*. Berlin: De Gruyter Mouton, <https://doi.org/10.1515/9783110864212>.
- Corsaro, W. A. 1986. „Routines in Peer Culture.“ Pp. 231–253 in J. Cook-Gumperz, J. Streeck, W. A. Corsaro (eds.). *Children’s Worlds and Children’s Language*. Berlin: De Gruyter Mouton.

- Corsaro, W. A. 1993. „Interpretive Reproduction in Children’s Role Play.“ *Childhood* 1 (2): 64–74, <https://doi.org/10.1177/090756829300100202>.
- Corsaro, W. A. 1997. *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Corsaro, W. A., D. Eder. 1990. „Children’s Peer Cultures.“ *Annual Review of Sociology* 16: 197–220, <https://doi.org/10.1146/annurev.so.16.080190.001213>.
- Dunn, J. 1991. *The Beginnings of Social Understanding*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Flewitt, R. L. Ang. 2020. *Research Methods for Early Childhood Education*. London: Bloomsbury Academic.
- Hašková H., R. Dudová. 2017a. „Precarious Work and Care Responsibilities in the Economic Crisis.“ *European Journal of Industrial Relations* 23 (1): 47–63, <https://doi.org/10.1177/0959680116672279>.
- Hašková H., R. Dudová. 2017b. „Institutions and Discourses on Childcare for Children Under the Age of Three in a Comparative French-Czech Perspective.“ *Sociological Research Online* 22 (3): 120–142, <https://doi.org/10.1177/1360780417725940>.
- Hašková, H., A. Křížková, K. Pospíšilová. 2018. „An Intersectional Approach to Research on Unemployment.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 54 (2): 171–198, <https://doi.org/10.13060/00380288.2018.54.2.398>.
- Hašková, H., S. Saxonberg (ed.), J. Mudrák. 2012. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hronová, M. 2017. „Dvouleté dítě do školky nepatří. Má být doma s mámou, říká pedagog kritizující nový zákon.“ *Hospodářské noviny* [online]. Dostupné z: <https://archiv.ihned.cz/c1-65834420-dvoulete-dite-do-skolky-nepatri-ma-byt-doma-s-mamou-rika-pedagog>.
- James, A., A. Prout (ed.). 2001. *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. London: Routledge.
- Jarkovská, L. 2018. „V mámině náruči a nikdy jinak.“ *A2larm* [online]. Dostupné z: <https://a2larm.cz/2018/02/v-mamine-naruci-a-nikdy-jinak/>.
- Kidwell, M. 2012. „Interaction among Children.“ Pp. 511–532 in J. Sindell, T. Stivers (eds.). *The Handbook of Conversation Analysis*. Chichester: Wiley-Blackwell, <https://doi.org/10.1002/9781118325001.ch25>.
- Kuchařová, V., O. Nešporová. 2019. „Family Policy and Formal and Informal Care for Preschool-Age Children in Selected European Countries.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (4): 473–502, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.4.474>.
- Loizou, E. 2005. „Infant Humor: The Theory of the Absurd and the Empowerment Theory.“ *International Journal of Early Years Education* 13 (1): 43–53, <https://doi.org/10.1080/09669760500048329>.
- Løkken, G. 2000a. „Tracing the Social Style of Toddler Peers.“ *Scandinavian Journal of Educational Research* 44 (2): 163–176, <https://doi.org/10.1080/713696668>.
- Løkken, G. 2000b. „The Playful Quality of the Toddling ‘Style’.“ *International Journal of Qualitative Studies in Education (QSE)* 13 (5): 531–542, <https://doi.org/10.1080/09518390050156440>.
- Løkken, G. 2004. „Greetings and Welcomes among Toddler Peers in a Norwegian Barnehave.“ *International Journal of Early Childhood* 36 (2): 43–58, <https://doi.org/10.1007/BF03168199>.
- Maříková, H., S. G. Lutherová. 2013. „Péče o předškolní děti z pohledu rodičů: srovnání České a Slovenské republiky.“ *Fórum sociální politiky* 7 (4): 9–14.
- Mortlock, A. 2015. „Toddlers’ Use of Peer Rituals at Mealtime: Symbols of Togetherness and Otherness.“ *International Journal of Early Years Education* 23 (4): 426–435, <https://doi.org/10.1080/09669760.2015.1096237>.
- Mudrák, J. 2012. „Čeští odborníci prokázali, že jesle jsou pro děti nebezpečné.“ Pp. 36–65

- in H. Hašková, S. Saxonberg (eds.), J. Mudrák. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Musatti, T., S. Panni. 1981. „Social Behavior and Interaction among Day-care Center Toddlers.“ *Early Child Development and Care* 7 (1): 5–27, <https://doi.org/10.1080/0300443810070102>.
- Os, E. 2019. „Engaging Toddlers in Interactions during Meals: Group-related Joint Attention.“ *Tidsskrift for Nordisk Barnehegeforskning* 18 (Special issue): 1–17, <https://doi.org/10.7577/nbf.2692>.
- Perknerová, K. 2017. „Pedagog Herman: Odkládat prťousky do tří let je mezinárodní zločin.“ *Deník.cz* [online]. Dostupné z: [https://www.denik.cz/z\\_domova/pedagog-marek-herman-odkladat-prťousky-do-tri-let-je-mezinarodni-zlocin-20171109.html](https://www.denik.cz/z_domova/pedagog-marek-herman-odkladat-prťousky-do-tri-let-je-mezinarodni-zlocin-20171109.html).
- Pisingerová, P. 2019. „Máma je nenahraditelná, ničím a nikým. Táta na rodičovské je nesmysl, myslí si Marek Herman.“ *Frekvence 1* [online]. Dostupné z: <https://www.frekvence1.cz/clanky/zivotni-styl/mama-je-nenahraditelna-nicim-a-nikym-tata-na-rodicovske-je-nesmysl-mysli-si-marek-herman.shtml>.
- Průcha, J. a kol. 2016. *Předškolní dítě a svět vzdělávání: přehled teorie, praxe a výzkumných poznatků*. Praha: Wolters Kluwer ČR.
- Pursi, A., L. Lipponen. 2020. „Creating and Maintaining Play Connection in a Toddler Peer Group.“ Pp. 93–112 in A. Ridgway, G. Quinones, L. Li (eds.). *Peer Play and Relationships in Early Childhood: International Research Perspectives*. Cham: Springer International Publishing, [https://doi.org/10.1007/978-3-030-42331-5\\_7](https://doi.org/10.1007/978-3-030-42331-5_7).
- Quinones, G., A. Ridgway, L. Li. 2020. „Holding Hands: Toddlers' Imaginary Peer Play.“ Pp. 77–92 in A. Ridgway, G. Quinones, L. Li (eds.). *Peer Play and Relationships in Early Childhood: International Research Perspectives*. Cham: Springer International Publishing, [https://doi.org/10.1007/978-3-030-42331-5\\_6](https://doi.org/10.1007/978-3-030-42331-5_6).
- Saxonberg, S. 2012. „Každý přece ví, že zařízení denní péče jsou pro děti do tří let škodlivá.“ Pp. 11–35 in H. Hašková, S. Saxonberg (eds.), J. Mudrák. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Saxonberg, S., H. Hašková. 2012. „Pro děti je přirozené, aby se svou matkou zůstávaly doma až do věku tří let.“ Pp. 92–104 in H. Hašková, S. Saxonberg (eds.), J. Mudrák. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Singer, E. 2016. „Theories about Young Children's Peer Relationships.“ Pp. 110–119 in T. David, K. Goouch, S. Powell (eds.). *The Routledge International Handbook of Philosophies and Theories of Early Childhood Education and Care*. New York: Routledge.
- Souralová, A. 2012. „Nekupujete si lásku, kupujete si službu: (re)konstrukce péče o děti v prostředí agentur na hlídání.“ *Gender a výzkum* 13 (1): 33–41.
- Splavcová, H., J. Kropáčková. 2017. *Vzdělávání dětí od dvou let v MŠ*. Praha: Portál.
- Stainton Rogers, R. 1992. *Stories of Childhood: Shifting Agendas of Child Concern*. Toronto: University of Toronto Press.
- Syslová, Z., L. Grůzová. 2015. *Dvouleté dítě v předškolním vzdělávání*. Brno: Masarykova univerzita, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8114-2015>.
- Syslová, Z., V. Najvarová. 2012. „Předškolní vzdělávání v České republice pohledem pedagogického výzkumu.“ *Pedagogická orientace* 22 (4): 490–515, <https://doi.org/10.5817/PedOr2012-4-490>.
- Šafaříková, K. 2018. „Školky pro dvouleté děti: Nechci, aby toho matky litovaly.“ *Respekt* [online]. Dostupné z: <https://www.respekt.cz/tydenik/2018/8/halda-nechci-aby-toho-matky-litovaly>.
- Šťastná, A. 2019. „Changes in the Parental Benefit Scheme in the Czech Republic and Their Potential Impact on Reproductive Behaviour.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (1): 31–60, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.1.447>.

# Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku\*

JAN ORT\*\*

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

## Roma as Locals? Belonging, Gypsyess, and the Politics of Space in an Eastern Slovak Village

**Abstract:** Based on long-term ethnographic research in one eastern Slovak village, this paper explores the complex issue of the role of place in the (self-) identification of Roma. Applying both a diachronic and a synchronic perspective, the author focuses on the mechanisms of the territorialisation of the Roma that led to the preservation of the historical continuity of the Romani settlement and to its territorial stigmatisation. He shows how local identification and position in the residential structure of the village studied here translated into a more enduring differentiation among Roma themselves. The author argues that crucial to understanding this process is the racialised category of 'Gypsyess', through which the Roma were singled out as 'less local'. 'Gypsyess' was also strongly associated with the space of the settlement and at the same time served as a generally accepted reason for its very existence. By setting up their own strategy of social mobility and striving to achieve full-fledged local belonging, the Roma, to a large extent, subscribed to the dominant logic of 'Gypsyess' and thus reproduced it, but they also transformed some of its characteristics, integrating it into their own understanding of their sociability in an environment of historically rooted non-Romani dominance.

**Keywords:** Roma, eastern Slovakia, Gypsyess, local belonging, territorialisation, territorial stigmatisation, Romani settlements

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2021, Vol. 57, No. 5: 581–608

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.040>

---

\* Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do Velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

\*\* Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Mgr. Jan Ort, Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 1, 116 38 Praha 1, e-mail: jan.ort@ff.cuni.cz.

## Úvod<sup>1</sup>

*Váženy súdruh (súdruhovia),*

*V méně cikanskej osády píšeme vám z podukelského priesmyku z obce Jolany. Bývali sme 30 rokov v chatrčiach do 18. 7. 1974. Chodili sme na okres vo Svidníku, žiadali sme, aby nám poskytli pozemky, okres Svidník sa o nás nestaral, ani MNV v Jolanoch. Od 18. 7. 1974 vo Svidníckom okrese bola povodeň, ktorá nám poškodila chatrče, v ktorých nemôžeme byvať. A nektore odplávali. Poskytli nám dvojizbovy byt v ktorom bývame 48 osôb. Z toho deti dochádzajú školsku dochádzku ostatny sme zamestnaný. Váženy súdruhovia, dúfame, že nám tu žiadosť vyhovie. Vopred vám dekujeme za vašu láskavosť.*

*Svetu mier. Cikanska osáda Jolany.<sup>2</sup>*

Dopis Romů z obce Jolany<sup>3</sup> na severovýchodním Slovensku, adresovaný v září roku 1974 Kanceláři prezidenta republiky (KPR) v Praze, je konkrétním dokladem skutečnosti, že v socialistickém Československu nebyli Romové pouhými pasivními příjemci politik na ně namířených, ale aktivními aktéry, kteří usilovali o plnohodnotnou pozici ve společnosti. V případě citovaného dopisu je ovšem pozoruhodný způsob, jakým vlastní pozici vykreslují Romové samotní. Konkrétní žádost, které má být vyhověno, vyplývá z dopisu spíše implicitně, zástupci „cikánské osady“ naopak věnovali velký prostor obhájení vlastní kredibility jakožto žadatelů. Připomenutím dlouhodobého úsilí v žádání o stavební pozemky, ale i řádného zaměstnání a školní docházky cílili na ty oblasti, ve kterých se podle dominantního diskursu měla projevovat „zaostalost cikánů“ a jejich resistance vůči začlenění do socialistické společnosti. Právě z takového obrazu cikánství se snažili pisatelé vymanit.

Na rozdíl od jiných autorů, kteří sledovali úsilí Romů o přináležení na celospolečenské úrovni a aktivní participaci na formulování centrálních politik [Donert 2017; Sadílková, Slačka, Závodská 2018], zaměřím se v tomto textu na vyjednávání přináležení Romů na úrovni lokální, tj. vlastní pozice v hierarchii socioekonomických vztahů v konkrétní obci. V tomto ohledu citovaný dopis reprezentuje dlouhodobé úsilí Romů, z nichž se mnozí minimálně od období po druhé světové válce snažili opustit „cikánskou osadu“ a dosáhnout na vlastní bydlení v obci přirozeně vnímané jako prostor „Neromů“. Jakkoliv se několika romským rodinám skutečně podařilo na bydlení mimo osadu dosáhnout, jejich

<sup>1</sup> Za podnětné komentáře k různým verzím textu děkuje autor především Heleně Sadílkové, Martinu Fottovi a Janu Grillovi, dále pak oběma anonymním recenzentům. Veškeré nedostatky textu ovšem zůstávají odpovědností autora.

<sup>2</sup> Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Svidník [ŠA Svidník], f. Odbor soc. zabezp. ONV Svidník, „Sťažnosť“, 10. 9. 1974. Text dopisu je předložen v původním znění, tedy i s chybami v zápise slovenštiny.

<sup>3</sup> Názvy obcí i jména konkrétních jedinců jsou v textu pozměněny. Původní názvy jsou ponechány na úrovni okresů.

prostorová mobilita asociaci Romů s konkrétním místem v obci nadále stvrzovala, když byla rámována právě jako „únik cikánství“ [Abu Ghosh 2008] a posun k neromskému způsobu života. Vydělení osady z normality obce, vnímané přirozeně jako neromské, bylo patrné ještě v době mého výzkumu, tedy čtyřicet let od sepsání citovaného dopisu. Materiální podoba osady se sice výrazně proměnila, když dřevěné domky nahradily „obecní byty nižšího standardu“, její prostor byl ale nadále asociován se „zaostalým“ způsobem života „cikánů“.

Skrze sledování historického vyjednávání teritorializace Romů v konkrétní východoslovenské obci představuje předkládaný text etnograficky ukotvený příspěvek do širší diskuse úlohy kategorie místa v utváření komplexní romské identity. Ukážu, jakým způsobem byla kategorie místa provázána s určitým sociálním statutem, konkrétně se pak zaměřím na to, jak se podílela nejen na chápání pozice Romů v hierarchii lokálních socioekonomických vztahů, ale současně jak se podílela na strukturování vztahů mezi Romy samotnými. Jak jsem již naznačil a jak ještě ukážu záhy, takové otázky byly v případě Romů (nejen v Jolanech) úzce spjaté s chápáním kategorie cikánství.

Text vychází z dlouhodobého etnografického výzkumu, který jsem prováděl v letech 2014–2015 (celkem deset měsíců) a následně ve formě kratších návštěv v letech 2015 až 2020 (vždy v rozsahu od několika dnů do několika týdnů). Svým zaměřením představuje „historicky informovanou etnografickou studii“ [Grill 2015: 148], která propojuje metody historického a antropologického výzkumu, zde především zúčastněné pozorování, různé typy rozhovorů a výzkum v regionálních archivech. Rozhovory s participanty výzkumu byly vedeny v jejich nativním jazyce, tedy v případě Romů obvykle v romštině.<sup>4</sup>

## Místní, ale nikoliv indigenní

Existující literatura o Romech na Slovensku ukazuje na historicky silné ukotvení Romů v socioekonomických systémech konkrétních obcí [viz např. Hübschmannová 1998] a etnograficky poměrně pestrým způsobem ukazuje různé realizace jejich pozice v lokálních sítích socioekonomických vztahů. V poslední době se přitom některé studie zaměřují na signifikantní sociální mobilitu Romů v konkrétních místech a narušují tak stereotypní představu o Romech žijících výhradně v sociální a prostorové segregaci [např. Grill 2015; Hájková 2020; Hrustič 2020;

<sup>4</sup> Ze stejného výzkumu vycházejí ještě dva jiné texty, konkrétně článek, který se soustřeďuje na širší migrační procesy a pohyb Romů z osady jako jejich určitou součást [Ort 2016], a nepublikovaná diplomová práce, která se svým zaměřením s předkládaným textem do jisté míry překrývá, když sleduje historické vyjednávání teritoriální hranice mezi osadou a neromskou částí obce [Ort 2017]. Předkládaný text se ovšem liší nejen svým teoretickým ukotvením a analytickým zaměřením na kategorii místa, ale vzhledem k průběžně pokračujícímu výzkumu i v objemu dat, o která se opírá.

Šotola, Polo 2016; Šotola, Polo, Škobla 2018]. Kromě samotné snahy o vymanění se z nahlížení Romů jako „věčných outsiderů“ [Šotola, Polo, Škobla 2018: 495] byla ale dosud poměrně malá pozornost věnována analýze konkrétní úlohy kategorie místa v jejich (sebe)identifikaci. V historické studii východoslovenské obce Velký Šariš argumentuje Scheffel, že zdejší Romům se dařilo vykazovat status „autochtonních“, což jim historicky zaručovalo právo na setrvání v obci [Scheffel 2015]. Na základě svého výzkumu v jiné obci východoslovenského regionu ovšem ukazuje Kobes, že kvalitu přináležení Romů k místu je třeba rozlišovat podrobněji [Kobes 2012]. Kobes pojmenovává „difrakční vzorce odlišnosti“, tedy určité charakteristiky (způsob života, příbuzenství, pozemkové vlastnictví, sdílené místo), dle kterých byli konkrétní obyvatelé obce kategorizováni jako místní nebo jako cizí. Ambivalentní postavení Romů rozebírá Kobes skrze jejich zažité označení „naši Romové“, které bylo na jedné straně integrující (tito Romové vykazovali charakteristiky *místního* způsobu života), na druhé straně vylučující (jakožto Romové, tedy potažmo „cikáni“, byli nadále asociováni s *cizím* způsobem života).

V diskusi o vztahu místa a identity Romů si antropoložka Theodosiou všímá, že v etnografických studiích Romů se kategorie místa stává často „neviditelnou kategorií analýzy“, které se autoři vyhýbali ve snaze vykročit z esencializujícího chápání jednoty místa, kultury a identity [Gupta, Fergusson 1992], tj. ve snaze opustit představy o odlišném „původu Romů“ nebo se vyhnout nutnosti diskuse jejich domnělého nomádismu [Theodosiou 2003]. Na základě svého výzkumu v řecké obci Parakalamos na hranici s Albánií naproti tomu ukázala, že to bylo právě přináležení ke konkrétnímu místu, nikoliv distinktivní rysy svébytné kultury [srov. Stewart 1997; Gay y Blasco 1999], které bylo klíčové pro identifikaci zdejších Romů (označovaných jako *Yifti*). Theodosiou tedy neuvažuje o místě jako o kulísách interakce Romů s neromským světem, ale primárně jako o integrální součásti jejich identity: Jakkoliv u *Yifti* došlo historicky k poměrně zásadním změnám v různých oblastech jejich široce chápané kultury (trvalé usazení v obci Parakalamos oproti dřívější sezónní migraci, změna jmen a náboženského vyznání v souvislosti s širším řeckým nacionalizačním procesem), neznamenalo to pro ně narušení jejich vlastní identity, ale naopak způsob udržení jejího stěžejního aspektu, tj. přináležení ke konkrétnímu místu. Theodosiou uvažuje o Parakalamos jako o „dvojitě obývaném místě“ (*doubly occupied place* [viz Stewart 1996]), do kterého byl vztah mezi *Yifti* a Řeky (resp. Romy a Neromy) vepsán a ve kterém „odlišnost není pouze něco, co přichází ‚zvenčí‘, ale vyrůstá i ‚zevnitř‘“ [Theodosiou 2003: 38; srov. též Olivera 2012]. Podobně jako Kobes i Theodosiou nepřímě problematizuje Scheffelovo tvrzení o autochtonních Romech, když ukazuje, že *Yifti* v Parakalamos byli sice „místní, ale nikoliv indigenní“. Nejednoznačnou povahu lokálního přináležení ukazuje Theodosiou na jejich identitě muzikantů. Jakkoliv byli *Yifti* schopni skrze provozování tradiční lokální hudby stvrzovat vlastní historické sepjetí s daným místem [viz též Theodosiou 2007], Řekové chápali jejich muzikantství současně jako projev esencializovaného cikánství, tedy něčeho, co stvrzovalo jejich status „neindigenních“. Právě důrazy Kobese i Theodosiou

na nejednoznačné přináležení Romů silně rezonují se situací v Jolanech. Dříve než se ovšem podrobněji pustím do analýzy jejího historického vývoje, zastavím se u stručné charakteristiky nejen samotné obce, ale i širší pozice Romů v hierarchii lokálních socioekonomických vztahů, tak jak jsem ji měl možnost sledovat po dobu svého etnografického výzkumu.

## Cikánství v Jolanech

Obec Jolany se nachází v severovýchodním cípu Slovenska v okrese Svidník, jen několik kilometrů od hranice s Polskem. V začátku mého výzkumu v ní žilo přibližně 150 obyvatel, mezi nimi asi polovina Romů a druhá polovina převážně etničtí Rusíni, ale i Slováci. V průběhu mého výzkumu ovšem pokračoval dlouhodobější demografický trend, dle kterého se v rámci celkového počtu obyvatel obce podíl Romů postupně zvyšoval. Zatímco Neromové obvykle odcházeli za prací do slovenských měst nebo i do zahraničí a v obci zůstávala převážně jejich nejstarší generace, mladé romské rodiny, které preferovaly krátkodobější formy pracovní migrace, ve vesnici většinou zůstávaly. Jakkoliv identity místních obyvatel byly daleko komplexnější a jakkoliv distinkce mezi Romy a Neromy nebyla absolutním determinantem sociální reality v Jolanech (i Romové se situačně identifikovali jako Rusíni, resp. i jako Slováci, úlohu navíc sehrávaly i jiné společenské kategorie, typicky gender), zásadním způsobem se promítala do strukturování lokálních vztahů. Kromě sídelní struktury, ve které sice romská osada zaujímal na poměry regionu východního Slovenska nezvykle centrální postavení, ale nadále byla symbolicky vydělena od zbytku obce jako prostor Romů/ „cikánů“, se to zřetelně projevovalo např. i ve vzájemně vylučných příbuzenských vztazích nebo v užívaném jazyce. Zatímco slovenština a rusínština představovaly lokálně sdílené komunikační kódy, romštinou komunikovali v podstatě výhradně Romové s Romy a neromskému okolí zůstávala do velké míry nesrozumitelná.

Stejně jako jiní Romové v regionu i Romové v Jolanech se silně identifikovali s konkrétním místem, když o sobě často uvažovali jako o „jolanských Romech“ (*jolaňakere Roma*). Jednou z důležitých charakteristik této konkrétní kategorie, tak jak ji chápali Romové samotní, byla schopnost „žít s gádži“ (*te dživel le gadženca*) a adaptovat se na lokální způsob života (např. kompetence v rusínštině jako specificky lokálním jazykovým kódem). K nekonfliktnímu soužití odkazovali i jejich neromští sousedé, kteří o nich, podobně jako v Kobesem sledované vesnici, uvažovali jako o „našich Romech“. Z druhé strany označovali Romové své sousedy jako „naše gádže“ (*amare gadže*), kteří podle nich na rozdíl od Neromů za hranicemi obce věděli, že jolanští Romové nezapadají do dominantní představy o „problémových cikánech“. Stejně jako o Parakalamos i o Jolanech můžeme v tomto ohledu uvažovat jako o „dvojitě obývaném místě“, jehož byl vztah Romů s Neromy (resp. specificky „našich Romů“ s „našimi gádži“) inherentní součástí. Takové vymezení vztahů ovšem není možné chápat jako doklad o výjimečnosti konkrétního místa (a postavení Romů v jeho rámci), ale daleko spíše jako způsob

vymezování vztahů, jehož podobné rysy by bylo možné pozorovat i v jiných vesnicích sledovaného okresu, případně celého regionu.

I v Jolanech měl ovšem sledovaný vztah silně asymetrickou povahu. Jakkoliv byli rozeznáváni jako místní, Romové byli v Jolanech nadále asociováni s kategorií cikánství, která je z lokálního společenství dílčím způsobem vylučovala. Při snaze narovnat asymetrii přináležení se Romové snažili charakteristiky cikánství zakrývat a naopak vykazovat charakteristiky místního, tedy přirozeně neromského způsobu života. Jak ovšem pro podobnou dynamiku vztahů v maďarské obci upozornily Horváth s Kovai [Horváth 2012; Kovai 2012], v takové strategii „zakrývání cikánství“ nemohli Romové dosáhnout finálního úspěchu. V lokálním kontextu, v případě Jolan silně deanonymizované vesnice, byli totiž jako „cikáni“ vždy snadno rozeznatelní [srov. Grill 2018a: 1143]. V tomto smyslu byla kategorie cikánství silně rasizovaná, když jednou z jejích stěžejních charakteristik byla barva pleti a své nositele předurčovala k přirozeně podřadnému postavení v hierarchii socioekonomických vztahů. Pro zachycení dynamiky takových vztahů jsem již dříve použil analýzu (post)koloniální situace Frantze Fanona, kterou zpracoval ve svém klasickém díle *Černá kůže, bílé masky* [Fanon 2011]. Stejně jako antilští černoši i Romové v Jolanech byli jakožto „cikáni“ do podřadného postavení socializováni a internalizovali logiku normality „whiteness“ [viz též Ort 2016, 2017]. Podobně jako bylo černošství přítomno v každé interakci černochů v bělošském světě [Fanon 2011: 115], i jednání Romů v Jolanech bylo vždy posuzováno ve vztahu k jejich cikánství. Vypořádat se s ním nakonec museli i pisatelé citovaného dopisu, když právě proto kladli takový důraz na obhájení vlastní pozice žadatelů. K logice cikánství ale nakonec odkazoval i samotný narativ nekonfliktních vztahů v obci, který dával smysl jen při sdílení předpokladu přirozeně konfliktních „cikánů“.

S vědomím, že vyjednávání kategorie cikánství bylo možné sledovat v různých aspektech sociálních interakcí jolanských obyvatel (např. v pojetí práce nebo v oblasti užívání jazyka), v předkládaném textu se zaměřím na její realizaci ve vztahu ke kategorii místa. Ukážu, že i chápání vztahu Romů k místu bylo podmíněné odkazem na kategorii cikánství: Pokud Romové žili v osadě, byl to dle dominantního diskursu přirozený důsledek jejich cikánství (tj. kulturní „zaostalosti“), pokud žili v obci mezi Neromy, mělo to být cikánství navzdory (tj. díky jejich konkrétním projevům neromského způsobu života). V předkládané analýze ukážu, že asociace Romů s cikánstvím byla v Jolanech historicky silně zakořeněná a nadále udržována v komplexní síti aktérů a vztahů, tedy včetně aktérů romských. Takto utvářená představa o přirozené kulturní zaostalosti části vesničanů přitom v době mého výzkumu vedla ke zpochybňování, respektive spíše k úplnému odmítání náhledu na teritorializaci a socioekonomickou marginalizaci Romů jako na produkt neromské dominance. V tomto ohledu lze o vztazích mezi neromskými a romskými vesničany uvažovat jako o vztazích mezi „etablovanými“ (*established*) a „outsidery“ (*outsiders*), ve kterých jsou druzí jmenovaní zbavováni důstojnosti lidství a ve výrazně mocensky asymetrické struktuře vztahů mají současně velmi limitované možnosti vlastní obrany [Elias 1994]. Jakkoliv byla v případě vztahů mezi Romy a Neromy mocenská asymetrie zvyrazňována a petrifikována podél

kategorie rasy, figuraci vztahů mezi etablovanými a outsidersy, tak jak ji popsal Elias, bylo možné v Jolanech sledovat i v méně nápadných podobách, konkrétně ve vztazích mezi Romy samotnými. Obdobně, jako to popsal Abu Ghosh pro vztahy v malé obci na jihu Čech, i v Jolanech se některým Romům dařilo s trvalejší platností uvrhovat obraz cikánství na jinak vymezenou skupinu místních Romů [srov. Abu Ghosh 2008]. V případě Jolan to byli Romové žijící „mezi gádži“, kteří do určité míry úspěšně využívali a současně reprodukovali historicky utvářené sepetí kategorie cikánství s konkrétním prostorem v obci. Stejně jako v případě vztahů mezi romskými a neromskými vesničany i v logice vztahů mezi takto vymezenými frakcemi Romů přitom cikánství není možné chápat jako příčinu vymezení vztahů mezi etablovanými a outsidersy, ale jako nástroj, který byli první jmenovaní schopni využívat k vymezení podřadného postavení těch druhých. Ve shodě s tím, co popsal Elias ve své teoretické esejí, cikánství v Jolanech tedy nebylo otázkou rasových předsudků na individuální úrovni, ale výrazným způsobem se podílelo na celkové figuraci lokálně vyjednávaných vztahů [Elias 1994].

Mikroanalýzu, kterou Elias vytyčil jako metodologický předpoklad zachycení dynamiky vztahů mezi etablovanými a outsidersy [ibid.], zasadím v předkládaném textu do analýzy jejich historického vývoje. V první části textu se tedy zaměřím na to, jakým způsobem se jednotliví aktéři podíleli na utváření teritorializace Romů v Jolanech, a to především v období od druhé světové války. Ve druhé části se potom přesunu k utváření každodenních vztahů v době mého výzkumu, kde ovšem hrály svou úlohu i právě historizující odkazy.

### Politiky „cikánské osady“

Podle výpovědí jolanských obyvatel se příchod Romů do obce pojil s pozváním romského kováře z jiné obce v okrese, a to přibližně v polovině 19. století. Podobně jako na jiných místech východního Slovenska [srov. Hübschmannová 1998: 240] i v Jolanech měla jeho rodina položit základ zdejší romské/„cikánské“ osady. K této rodině vztahovala v době mého výzkumu svůj původ většina Romů v Jolanech, kteří tak připomínali vlastní historickou zakořeněnost v lokálních socioekonomických vztazích. Obec Jolany, včetně samotné osady, byla za druhé světové války v podstatě kompletně zničena a v poválečných letech byla zahrnuta do širší rekonstrukce východního Slovenska. Dokumentace k náhradě válkou zničeného majetku v Jolanech přitom odhaluje nejen signifikantní majetkové nerovnosti u těch občanů označených jako „cikáni“,<sup>5</sup> ale naznačuje i nerovný přístup k samotnému odškodnění. Právě u těchto občanů se totiž ve výkazu vyplácení finančního odškodnění objevila poznámka „už dostal dost“.<sup>6</sup> Podle vý-

<sup>5</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Vojnové škody“, 1945 [bez bližší datace].

<sup>6</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „II. preddavok. Soznam poškodených obce [Jolany], okres Svidník, kterým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd“, 1946 [bez bližší datace].

povědi bývalé starostky obce Pištáni (jak jí říkali místní Romové) měli neromští vesničané při poválečné výstavbě na výběr ze tří typů domů, ke kterým si mohli přistavět i maštal, zatímco Romové byli nuceni si svépomocně postavit dřevěné domky v místě zničené osady.<sup>7</sup>

Asymetrický vývoj poválečné situace bydlení nepřímou reflektoval v roce 1960 Místní národní výbor (MNV) v Jolanech, podle kterého žilo v „nevyhovujících podmínkách“ v osadě celkem 58 osob.<sup>8</sup> Konkrétní plány na výstavbu nového bydlení, které se měly uskutečnit v roce 1961<sup>9</sup> a potom v roce 1962<sup>10</sup>, ovšem zůstaly z neznámých důvodů nezrealizovány. Právě v té době v socialistickém Československu sílily centrální snahy o „likvidaci cikánských osad“, respektive „nežádoucích cikánských koncentrací“, jejichž zdaleka nejvyšší počet byl právě v celkově socioekonomicky marginalizovaném regionu východního Slovenska. Tyto snahy vyvrcholily v roce 1965 přijetím vládního usnesení č. 502/1965 o „řízení rozptylu cikánů“, který měl být řešen jednak v rámci jednotlivých okresů východního Slovenska, ale ve velké míře také přesídlením „cikánů“ z tohoto regionu do českých zemí [např. Donert 2017: 159–168; Pavelčíková 2004: 86–94]. Právě variantu přesídlení do českých zemí preferoval MNV v Jolanech opakovaně pro všechny „cikány“ z osady, a to už v některých přípravných dokumentech v první polovině šedesátých let, ale později i v době platnosti centrálně schváleného usnesení. Takové plány se ovšem neshodovaly se zájmy samotných Romů, kteří usilovali o setrvání v domovské obci a jejichž souhlasem byl přesun do českých zemí podmíněn. Jejich úsilí je doloženo průběžnými žádostmi o přidělení stavebního pozemku v domovské obci na Slovensku. V průběhu celých šedesátých let opakovaně reflektoval jejich přijetí Okresní národní výbor (ONV) v Bardějově, když na jejich kladné vyřízení apeloval v dopisech adresovaných na MNV v Jolanech. K tomu ovšem nedošlo, a to ani v případě dalších individuálních žádostí, které Romové adresovali právě přímo na MNV ve své obci. Samotné vládní usnesení o „rozptylu cikánů“ bylo s konstatováním neúspěchu zrušeno ještě v roce 1968 [Pavelčíková 2004: 92–94] a situaci bydlení ani pozici Romů v sídelní struktuře obce nezměnily ani nezrealizované plány ONV (po opětovné restrukturalizaci okresů znovu ve Svidníku) na výstavbu rodinných dvojdomků pro všechny rodiny z jolanské osady z října stejného roku. Jedinou výjimku tvořila rodina Jozefa a Hani, kteří na vlastní bydlení v obci dosáhli v roce 1967 a k jejichž příběhu se vrátím podrobněji později.

Stagnující situaci bydlení se jolanští Romové na začátku sedmdesátých let snažili řešit také ve spolupráci s okresní organizací krátce působícího Zvazu Ci-

<sup>7</sup> Rozhovor pořízen 3. 7. 2015, slovensky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

<sup>8</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Bytových otázok občanov ciganského pôvodu“, 21. 11. 1960.

<sup>9</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Poradovník pre určenie žiadateľov bytových otázok občanov ciganského pôvodu“, 21. 11. 1960.

<sup>10</sup> ŠA, Bardejov, f. Odbor výstavby ONV Bardejov, „[Jolany] MNV – vyvlastnenie parcely č. 9, 10 pre obč. cig. pôvodu“, 25. 9. 1962.

gánov-Rómov (ZCR [viz např. Donert 2017: 189–193]). Ta sice jejich zájem reflektovala, ústy své předsedkyně ovšem konstatovala omezené kompetence v jeho prosazení. Nedlouho po centrálním ukončení svazové činnosti v roce 1973 se situace bydlení jolanských Romů naopak výrazně zhoršila. V létě roku 1974 se obcí přehnala povodeň, která zasáhla především dřevěné domy v osadě situované přímo u řeky.<sup>11</sup> Celkem 39 Romům<sup>12</sup> zajistil MNV v Jolanech nouzové ubytování v lesnické ubytovně.<sup>13</sup> To vyhodnotila jako silně nevyhovující nejen Okresní hygienická stanice ve Svidníku,<sup>14</sup> ale v úvodu citovaném dopise Kanceláři prezidenta republiky (KPR) i Romové, kteří v ní byli ubytováni. Z KPR byl jejich dopis přeposlán k vyřízení na ONV ve Svidníku, který ovšem ve svém vyjádření romským žadatelům (a na vědomí i MNV v Jolanech) připomněl, že čtyřem romským rodinám bylo již dříve vyhlédnuto náhradní bydlení v okolních obcích. Tyto rodiny se ale až na jednu výjimku údajně odmítly z Jolan odstěhovat. Ostatním rodinám mělo být doporučeno, aby si dřevěné domy v osadě opravily do původního stavu, a to za pomoci přiděleného příspěvku od státní pojišťovny.<sup>15</sup> V letech následujících po povodni byla podle romských pamětníků naplánována a snad i připravena výstavba bytovek pro všechny Romy z jolanské osady, ti ji však měli odmítnout, a to s ohledem na silné podmačení vyhlédnutých pozemků.

V té době se už všechny po povodni dislokované romské rodiny nastěhovaly zpět do romské osady. Zpět se nastěhovali i Alojz s Margitou, kteří původně jako jediní využili nabídky náhradního bydlení, když jim jako zaměstnancům pily v sousedních Drevanech byl přidělen podnikový byt ve stejné obci. Podle vzpomínek jejich syna Petera ovšem byli jeho rodiče „zvyklí na život v Jolanech“ (*sas sikhade te dživel [Jolaňate]*),<sup>16</sup> kde si hned na jaře 1975 začali stavět v osadě dům z dřevěných trámů. S odkazem na absenci stavebního povolení, nevypořádání pozemkového vlastnictví a dostupnost příhodného bydlení ve vedlejší obci byla ze strany MNV výstavba domu v osadě opakovaně pozastavena. Když ale zástupci okresního a místního NV na mimořádném jednání selhali ve snaze najít v obci jiný příhodný stavební pozemek,<sup>17</sup> Alojz s Margitou výstavbu svého domu přece jen dokončili.

<sup>11</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Záznam napísaný dňa 19. VII. 1974 na MNV v [Jolanech] vo veci zistenie škôd u cigánskych spoluobčanov nasledkom živelnéj pohromy – povodne“, 19. 7. 1974.

<sup>12</sup> Tento údaj o počtu osob vychází ze Zprávy okresní hygienické komise (17. 9. 1974), MNV v Jolanech uvedlo na začátku srpna počet 38 osob (1. 8. 1974) a pisatelé dopisu KPR uvedli číslo 48 osob (10. 9. 1974).

<sup>13</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Preveriť hygienu v cigánskej osade“, 1. 8. 1974.

<sup>14</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Ubytovanie občanov cigánskeho pôvodu v obci [Jolany] – odpoveď“, 17. 9. 1974.

<sup>15</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Sťažnosť ohľadom prídelenia bytu – odpoveď“, 3. 10. 1974.

<sup>16</sup> Rozhovor pořizen 2. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

<sup>17</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Záznam napísaný v kancelárii MNV v [Jolanech] dňa 17. apríla 1975 vo veci riešenia výstavby rod. domkov pre občanov cig. pôvodu“, 17. 4. 1975.

Nevypořádání majetkoprávních vztahů k pozemkům, na kterých stála osada, může poskytovat vysvětlení pro vydělení osady z poválečné modernizace celé obce. Zatímco v neromské části byla poválečná výstavba zděných domů doplněna elektrifikací a postupně i zavedením vodovodu, v osadě byla až do začátku nového tisíciletí elektřina rozvedena provizorně a načerno a zdrojem vody pro všechny její obyvatele byla jediná studna. I s ohledem na pokračující neutěšené životní podmínky v osadě se v polovině osmdesátých let některé romské rodiny odstěhovaly do nového bydlení mimo domovskou obec. Několik rodin využilo nabídky nově postavených podnikových bytů v sousedních Drevanech, které se později v průběhu devadesátých let po ukončení činnosti zdejší pily proměnily v novou rasově segregovanou lokalitu. Další čtyři rodiny dosáhly na nové bydlení i díky finanční podpoře, kterou v rámci pokračující kampaně „likvidace cikánských chatrčí“ poskytoval ONV. Tři z těchto rodin se odstěhovaly do okolních obcí, respektive do okresního města Svidníku, rodině Mira a Pavlíny se ovšem podařilo odkoupit dům přímo v Jolanech a po bezmála dvaceti letech se po Jozefovi s Haňou stali druhou romskou rodinou s vlastním bydlením v obci. Ještě o několik let později usilovaly o takový pohyb i čtyři další rodiny z osady, když žádaly MNV o přidělení stavebního pozemku. Ve shodně formulovaných žádostech přitom touhu po setrvání v domovské obci explicitně pojmenovaly: „*Postaviť rodinný dom by som chcel v [Jolanech], nakoľko mám v blízkosti aj výhodné pracovné podmienky.*“<sup>18</sup> Ze strany MNV se jim ovšem dostalo zamítavé odpovědi.

## Aktéři teritorializace

Jakkoli mohla stagnující situace bydlení v osadě v době mého výzkumu nahrávat představám o teritorializaci Romů v osadě jako přirozeném stavu věcí, vývoj, který jí předcházela, ukazuje, že se jednalo o nesamozřejmý výsledek jednání různých aktérů vybavených odlišnou mírou rozhodovací pravomoci. Předně to byli samotní Romové, jejichž zájem o výstavbu rodinných domů, a to právě v domovské obci, je doložen nejen vytrvalými žádostmi o stavební pozemek, ale i odhodláním oslovovat orgány na různých úrovních hierarchie státního aparátu (připomeňme individuálně i kolektivně formulované žádosti na MNV, ONV, ZCR a KPR).

Do jisté míry podobné zájmy formuloval od začátku šedesátých let i ONV v Bardějově, resp. ve Svidníku, který v komunikaci s MNV v Jolanech apeloval na kladné vyřešení žádostí a připomínal, že přidělení pozemků v obci je v souladu s centrálně nastolenou politikou „likvidace cikánských osad“. Právě MNV v Jolanech ovšem v tomto ohledu vydával konzistentně zamítavé odpovědi. Komunikace ohledně přidělování stavebních pozemků jolanským Romům se blíží tezí dalších autorů, dle kterých se mohla socialistická politika ve své dlou-

---

<sup>18</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „*Žiadosť o pridelenie pozemku na výstavbu rodinného domu*“, 7. 10. 1988; 12. 10. 1988.

hodobé snaze o „likvidaci osad“ do jisté míry shodovat se zájmy Romů jakožto jejich obyvatel [Sadílková 2017] a její realizace narážela především na neochotu lokálních úřadů příslušnou osadu deteritorializovat [Guy 1998: 33–34]. V případě MNV v Jolanech nelze takové motivy vyčíst přímo, když úřad v zamítavých odpovědích připomínal, že žádnými pozemky nedisponuje, a navíc že „*obec nie je spádovou [střediskovou] obcou*“ a jako taková má omezené možnosti nové výstavby. Určitou liknavost ze strany MNV ale naznačují jiné dobové dokumenty. Podle zprávy z roku 1963, vypracované pro Krajský národní výbor (KNV) v Košicích, který v témže roce představil krajskou koncepci „likvidace cikánských osad“, učinil MNV v Jolanech „*nesprávné rozhodnutie [...] o pridelení stavebných pozemkov v neprospech cig[lánských] obyvatel*“.<sup>19</sup> Samotní Romové stížnosti na postup MNV formulovali nejen v citovaném dopise KPR, ale o dva roky dříve i na plénu okresní organizace ZCR, kde se jejich zástupce vyjádřil, že „*občania na osade majú podané žiadosti o byty, alebo stavebné pozemky, žiadosti sú na MNV 3 roky, odpovedi sa nedožili dodnes*“.<sup>20</sup> Stojí přitom za povšimnutí, že i v případě konkrétních návrhů na řešení bytové situace Romů počítal MNV s jejich vysídlením zcela mimo intravilán obce, ať už šlo o návrhy na přesídlení do českých zemí v šedesátých letech, nebo o vyhlédnutí bydlení v okolních obcích po povodni. S udržením, respektive prohloubením jejich segregace počítaly i nerealizované plány na výstavbu nových rodinných domů: Na začátku šedesátých let byl k výstavbě „rodinných domků“ pro Romy vyhlédnut dříve židovský pozemek, který byl oddělený od obce hlavní cestou směrem do Polska, desítky metrů za posledním neromským domem měly stát v polovině sedmdesátých let navrhované bytovky.

Ve shodě s argumentací Guye pro jiné obce na východním Slovensku v oblasti Spiše je možné shrnout, že jakkoliv centrální plánování znamenalo pro „něstřediskové obce“, tedy i pro Jolany, reálné omezení výstavby, mohlo být zároveň účinným nástrojem pro udržení neromské teritoriální hegemonie [Guy 1977: 453–459]. To ostatně ukazují i příklady střediskových obcí v mnou sledovaném regionu, ve kterých byli i přes větší možnosti nové výstavby Romové nadále udržováni v prostorové segregaci.

### Příběh Jozefa: „cizí cikán“ v obci

Jak už jsem předeslal, v Jolanech se dvěma rodinám na bydlení v neromské zástavbě přece jen podařilo dosáhnout. Na příkladu první z nich, Jozefa a Hani, je přitom možné dále přiblížit způsob komunikace místního úřadu, ale i postoje neromských vesničanů, kteří dosud v textu vystupovali spíše implicitně skrze své lokální zastupitele na MNV.

<sup>19</sup> Zpráva z previerky /prieskumu/ z riešenia cigánskej problematiky vo Východoslovenskom kraji, prevedenej v dňoch 3.–11. VI. 1963 [Jurová 2008: 946–951].

<sup>20</sup> ŠA, Svidník, f. Zväz Cigánov-Rómov, Svidník, „Zápisnica napísaná pléna OV-ZCR rozšírenom o predsedov a tajomníkov MO-ZCR“, 28. 2. 1972.

Josef se narodil na začátku třicátých let v rodině, která žila ještě v období před druhou světovou válkou v nedalekých Slivanech. Jozefův otec Vasiľ byl tamním kovářem a rodina, jako jediná romská v obci, se měla dle jolanských pamětníků těšit mezi Neromy v obci váženému postavení. Po válce ovšem ve Slivanech nikdo z Romů nezůstal, Jozefovi rodiče zemřeli a sourozenci se odstěhovali do okolních obcí a částečně do českých zemí. Sám Josef se odstěhoval do jolanské osady, kde žil s tamní rodačkou Haňou. Od začátku šedesátých let byl právě on nejaktivnějším žadatelem o přidělení stavebního pozemku v obci. V odpovědi na jeho žádost z roku 1961, kterou původně adresoval na Odbor výstavby ONV,<sup>21</sup> rada MNV zdůraznila, že v obci se stavební pozemky ve vlastnictví státu nenacházejí. Připomněla současně, že jmenovaný žije „nezákonne“ (tj. bez zákonného sňatku) s Haňou H., „občankou ciganského původu“, a doporučila mu, „aby si stavobný pozemok vyžiadal v obci Slivany, nakoľko je tam narodený“, a s ohledem na to, že v Jolanech „nepožíva dobrú povest, a to jak medzi občanmi ciganského pôvodu, tak aj miestnym obyvateľstvom“.<sup>22</sup> Stojí za pozornost, že zástupci MNV v Jolanech zde pro obhájení vlastního zamítavého stanoviska operují s distinkcí mezi místními a cizími. Jozefovi, jakožto cizímu, je dle takové argumentace umenšováno právo na přidělení pozemku v obci. Status Josefa jako cizího byl v dopise podpořen argumentací, dle které nebyl Josef ke sledované obci vázán ani místem narození, ani zákonným sňatkem, ani etablovaností v lokálních vztazích. Je příznačné, že pozice Josefa v lokálních vztazích je ilustrována skrze „špatnou pověst“ nejen mezi „místním obyvatelstvem“, ale i mezi „občany cikánského původu“. Druzí jmenovaní jsou dle takové logiky sice zahrnuti do lokálního společenství (v opozici k „cizímu“ Jozefovi), ovšem nedosahují na status „místních obyvatel“.

I přes takto vykreslenou pozici se ovšem Josef s Haňou k novému bydlení dostali poměrně záhy, když si na jaře 1962 koupili od neromského vesničana Juraje menší dřevěný dům, a to přímo v obci. Podle pamětníků i podle archivních materiálů však mělo být takové bydlení doprovázeno vyostřenými konflikty s jejich novými sousedy.<sup>23</sup> Koupě domu navíc neuspokojila požadavky na bydlení osmičlenné rodiny ani po stránce materiální, což Josef konkrétně pojmenoval hned v následujícím roce v další neúspěšné žádosti o přidělení stavebního pozemku.<sup>24</sup> Pozemek se mu konečně podařilo odkoupit o čtyři roky později od místního učitele. Na návazné události vzpomínali v rozhovorech se mnou romští i neromští

<sup>21</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „[Jozef L], [Jolany], veľmi zlé obytné podmienky – vyriešenie“, 24. 5. 1961.

<sup>22</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „[Jozef L], [Jolany], veľmi zlé obytné podmienky – vyriešenie“, 2. 6. 1961.

<sup>23</sup> Jako příklad lze uvést doložené přestupkové řízení, ve kterém Haňa přiznala, že udeřila holí svou neromskou sousedku, podle svých slov tak ovšem učinila až poté, co jí bylo ze strany této sousedky vyhrožováno zapálením nově zakoupeného domu. ŠA, Svidník, MNV v [Jolanech], „Protokol o přestupku“, 27. 7. 1962.

<sup>24</sup> ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Vec: Pridelenie stavebného pozemku – žiadosť“, 17. 7. 1963.

vesničané, kteří se shodovali na tom, že budoucí sousedé Jozefa a Hani se nechtěli smířit s přítomností „cikána“ v obci a ve výstavbě rodinného domu na zakoupeném pozemku se mu snažili zabránit. Opakovaně mu měli zasypávat základy, které za pomoci místních Romů vykopali, než si Jozef přizval na pomoc neromské vesničany z rodných Slívan a s jejich asistencí stavbu dokončil.

Takto rámovaný konflikt doplňuje jednak odkazy na obdobně rámované protiromské postoje z jiných obcí na východním Slovensku [Lacková 2010: 227–228], ale i dobové zmínky v archivních materiálech daného okresu.<sup>25</sup> Mezi jolanskými Romy byl v době mého výzkumu Jozef zpětně nahlížen jako ten, který se silně zakořeněné neromské teritoriální dominanci vzeprél a svojí aktivitou si postupně vydobyl respektované postavení mezi Neromy. Takové jeho jednání ovšem bylo celkově rámováno oceňovaným neromským způsobem života. Pro vysvětlení jeho poměrně vyššího sociálního statusu poukazovali jolanští Romové i Neromové na jeho původ v nedalekých Slívanech, díky kterému měl být na rozdíl od ostatních Romů v Jolanech „zvyklý žít mezi gádži“ (*sikhado te dživel maškar o gadže*) a podle některých Romů měl specifický „gádžovský cit“ (*gadžikano citos*).

Jozefův příklad nakonec ukazuje na určitou dynamiku vyjednávání kategorií místní a „cikáni“. Ve své první žádosti o pozemek byl Jozef odmítnut jako „cizí cikán“, později se mu ale podařilo i za pomoci „svých gádžů“ ze Slívan prolomit zakořeněnou teritoriální hranici, která v Jolanech oddělovala „cikány“ od „místních obyvatel“. Z pohledu Romů v Jolanech to byla právě skutečnost, že nepatřil mezi „místní Romy“, ale byl zvyklý žít „mezi gádži“ ve Slívanech, která nakonec stvrzovala platnost jeho poměrně vyššího statusu v jolanském společenství. Jeho příběh tedy odpovídal předpokladu, že historicky zakořeněné přináležení jolanských Romů ke konkrétnímu společenství bylo vykoupeno stejně zakořeněnou představou o jejich podřadném postavení jakožto „cikánů“. Jak ukazuje příklad Jozefa a jak ještě podrobněji ukážu dále, možností, jak se posunout od tohoto asymetrického přináležení směrem k více rovnostářskému ukotvení v neromských socioekonomických strukturách, byla paradoxně veřejná dílčí identifikace s místem odlišným.

Příběh Jozefa, tak jak byl zachycen v archivních materiálech, ale i ve vyprávění místních obyvatel, ovšem dobře dokládá i skutečnost, že posuzování toho, kdo je místní, bylo silně genderově podmíněné a gender byl tedy další kategorií, která se výrazně podílela na strukturování lokálních vztahů. Na jedné straně to byli především muži, kteří se jako přirození zástupci svých rodin ocitali v pozici žadatelů o stavební pozemky. Na straně druhé, v systému virilokální postma-

<sup>25</sup> Konkrétně v šedesátých letech uvedl ONV v Bardejově, pod který v té době spadaly i Jolany, že stěžejní překážkou pro realizaci „rozptylové“ politiky je skutečnost, že neromští vlastníci pozemků odmítají pozemky prodat národním výborům, „*ak sa dozvedia, že je to pre cigánov*“. ŠA, Bardejov, f. Komisie pre riešenie cigánskych otázok, „*Zpráva o realizácii koncepcie pre riešenie otázok občanov cigánskeho pôvodu do roku 1970 a návrh opatrení, vyplývajúcich z uznesenia vlády č. 502 z 13. 10. 1965*“.

ritální rezidence, kdy se ženy tradičně stěhovaly za svým mužem (mezi Romy i Neromy), bylo přináležení posuzováno především podle místního původu mužů. V Jozefově příběhu byla takto zamlčována pozice jeho ženy Hani, rodačky z Jolan. Podobně byla při uvažování o místních jolanských Romech zamlčována pozice žen, které se do Jolan v drtivé většině přivdaly z okolních obcí.

## **Obecní byty pro Romy: kontinuita osady**

Po revolučním roce 1989 se v Jolanech vše ubíralo směrem k nové výstavbě na místě původní osady. Již v průběhu devadesátých let došlo v Jolanech k částečnému majetkoprávnímu vypořádání pozemkového vlastnictví, ústřední podíl na realizaci výstavby byl ale připisován Pišťaně, která byla starostkou obce v letech 2002 až 2014. Předzvěstí samotné výstavby byla řádná elektrifikace osady a zavedení vodovodu. V roce 2004 iniciovala Pišťána podání projektu v rámci vládního programu na výstavbu „obecních bytů nižšího standardu“ v „romských osídleních“ (dále „obecní byty“), který počítal s výstavbou osmi bytů ve dvou jednopodlažních bytových blocích pro celkem čtyřicet Romů. Státní příspěvek z uvedeného programu byl doplněn dvacetiprocentní finanční spoluúčastí, která byla řešena participací budoucích nájemníků na samotné výstavbě. Její součástí byla i úprava přilehlého prostranství, včetně vybudování mostu přes potok a příjezdové cesty. Na jaře roku 2006 se Romové z osady přestěhovali do dvou dočasně postavených vojenských stanů na kraji obce a každý den docházeli na stavbu obecních bytů. Do hotových bytů se nastěhovali ke konci stejného roku. Výše měsíčního nájemného obsahovala i splátky na celkovou cenu bytů, které měly po třiceti letech od kolaudace (tedy v roce 2036) připadnout do plného vlastnictví nájemníků.

Jak jsem již ovšem předeslal v úvodu, výstavba obecních bytů sice proměnila podmínky bydlení v osadě, nenarušila ovšem její „teritoriální stigmatizaci“, ve které jsou podle Wacquantovy teorie konkrétní obyvatelé kategorizováni a současně stigmatizováni na základě místa, ve kterém bydlí [Wacquant 2007]. K tomu přispělo několik souvisejících aspektů výstavby. Předně to bylo etnické rámování projektu, které v Jolanech stvrdilo představu o „cikánech“ jako pasivních příjemcích státní pomoci a těch, kteří zneužívají benefity sociálního systému [srov. Grill 2018b]. V lokální realizaci projektu bylo navíc zdůrazňováno aktérství starostky Pišťani, která se stala jeho mediální tváří, a dokonce za něj na Slovensku získala veřejné ocenění za „práci pro romskou komunitu“. Sdílené chápání Romů jako pasivních aktérů celého příběhu přitom opomíjelo nejen jejich aktivní participaci na výstavbě samotných obecních bytů, ale jejich dřívější kontinuální úsilí opustit osadu a získat stavební pozemky v obci.

Samotní obyvatelé obecních bytů sice v době mého výzkumu (tj. osm let od výstavby bytů) reflektovali zásadní zlepšení vlastních životních podmínek (především s odkazy na zavedení vodovodu), ve svých výpovědích ale pokračující teritoriální stigmatizaci místa potvrzovali, když, slovy jednoho z nich, i přes

výstavbu bytů zůstali „pořád na jednom místě, pořád na osadě“ (*furt pre jekh than, furt pre vatra*).<sup>26</sup> Mnozí z nich se v rozhovorech se mnou shodovali na tom, že bydlení v osadě je zásadní bariérou pro jejich vzestupnou socioekonomickou mobilitu. Poukazovali například na skutečnost, že v osadě není možné řádně vychovat dítě a že i to dítě, které má ve škole dobré známky a má tedy potenciál „něčeho dosáhnout“, je nakonec vždy „zkaženo“ kolektivem dětí v osadě. Obyvatelé obecních bytů ale teritoriální stigmatizaci prostoru, který byl nadále nazýván „osadou“ (*vatra*), stvrzovali nejen takto nastavenými výpověďmi, ale pokračující snahou tento prostor opustit (srov. strategie úniku [*exit*] ve Wacquantově typologii způsobů reprodukce teritoriální stigmatizace [Wacquant, Slater, Pereira 2014]). Jak podrobněji rozeberu v další podkapitole, ve své snaze ovšem ve většině naráželi na historicky zakořeněnou neromskou teritoriální hegemonii. Právě do kontextu pokračující socioekonomické marginalizace lze zasadit příležitostné nostalgické vzpomínky, ve kterých obyvatelé obecních bytů připomínali, že v „dřevěných domech“ sice žili Romové chudě, ale zato mezi nimi panovala silnější vzájemná solidarita a bylo jim „veseleji“.

Vrátím-li se k popsáním zájmům dalších aktérů, výstavba obecních bytů sice navázala na dlouhodobější snahy o „likvidaci cikánských chatrčí“ z období socialistického Československa, namísto „likvidace“ samotné „cikánské koncentrace“ ovšem naopak přispěla k jejímu zakonzervování. V tomto ohledu do jisté míry navázala na dřívější zájmy místního úřadu, v jehož jednání bylo možné vysledovat snahu o udržení existující teritoriální hranice. Kromě toho místní úřad výstavbou omezeného počtu bytů a striktním zákazem dalších přidružených dřevěných staveb (o které se některé mladé rodiny pokoušely) dosáhl konzervace kapacity bydlení v osadě, což nakonec vedlo mnohé mladé rodiny k odchodu do jiných vesnic v okolí, obvykle opět do jejich „romských“ částí.

## Osada jako produkt cikánství

Na tísnivé podmínky bydlení v obecních bytech zareagovali na jaře roku 2015 i dva mladí bratři, Martin s Fabiánem, kteří v bytě o třech místnostech žili se svými rodiči a každý ještě s manželkou a třemi dětmi. V bance se jim podařilo získat potřebnou půjčku a s vědomím, že v Jolanech kýžený dům nezískají, si vyhlédli dlouhodobě neobydlený patrový dům v několika kilometrech vzdálené obci. Společně jsme se jeli na dům podívat a o možnosti koupě se informovat u starosty. Podobně jako pisatelé citovaného dopisu KPR v sedmdesátých letech i Martin s Fabiánem kladli velký důraz na obhájení vlastní pozice žadatelů. Starostovi obce připomněli, že jsou z Jolan, a spoléhali tak na dobrou pověst Romů z této obce. Podobným směrem pak mířilo i připomenutí, že právě v navštívené obci žil

<sup>26</sup> Rozhovor se Zoralem pořízen 11. 5. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

jejich dědeček, který měl mít s místními Neromy dobré vztahy. Starosta obce si Martina s Fabiánem vyslechl a vlídně jim vysvětlil, že koupě daného domu nebude možná, že o vlastnictví pozemku, na kterém dům stojí, se dělí více různých osob, s nimiž se patrně nepodaří dohodnout. Oba bratři starostovo vysvětlení chápavě odkývali a rozloučili se. Když jsme ale odjížděli autem zpět do Jolan, celou situaci bez váhání vysvětlili tím, že „to [starosta] nechce prodat Romům“ (*na kamel te bikenel le Romenge*).

Jakkoliv je zasazena do prostředí jiné obce, tato situace dobře ilustruje povahu neromské teritoriální hegemonie. Závěrečné zhodnocení ze strany obou bratrů je možné chápat v kontextu historicky zakořeněné a mezi Romy sdílené zkušenosti vlastní teritorializace. Podobně jako dříve v historii i v době mého výzkumu zůstávaly protiromské motivy v jejích mechanismech skryté, a proto veřejně obtížně pojmenovatelné. Jakkoliv v rozhovorech se mnou Romové k takovým motivům odkazovali, v interakcích s neromskými sousedy je neměli o co opřít, když je tito vedli v přátelském duchu, a odmítavé postoje dokládali odkazy na různá jiná omezení, často administrativního rázu.

Neochotu prodat pozemek Romům ale v rozhovorech se mnou připouštěli i samotní neromští vesničané. V takových případech ji vysvětlovali nikoliv vlastními protiromskými postoji, ale solidaritou s ostatními neromskými vesničany a celkově snahou o udržení dobrých vztahů mezi Neromy v obci [viz Ort 2016: 44]. Přítomnost protiromských postojů v tomto kontextu připustila v rozhovoru se mnou i bývalá starostka Pištáňa, která je ovšem označila za fenomén spojený s přistěhovalectvím. Ti obyvatelé vesnice, kteří se v Jolanech narodili, by podle ní s prodejem pozemku Romům neměli problém. Podle ní už ale v každém druhém domě žil nějaký člověk, co nemá „s [jolanským] *rodóm nič spoločného*“, a takový by pozemek Romům za žádných okolností neprodal.<sup>27</sup> Tímto způsobem bývalá starostka reprodukovala obraz obce, která je vymezena nekonfliktním vztahem *místních* obyvatel, do kterého zahrnula Romy i Neromy. Nicméně i v jejím pojetí byli první jmenovaní určitým způsobem vydělení z přirozeně místního způsobu života, když na jiném místě rozhovoru uvedla, že v dosažení na vlastní bydlení jim brání především přirozený nedostatek vytrvalosti a cílevědomosti. Ve shodě s výlučným aktérstvím, které jí samotné bylo přiznáno ve výstavbě obecních bytů, silně paternalisticky dodala, že „s *Rómami treba rozprávať, treba ich pochváliť, treba na nich aj pokričať*“.<sup>28</sup> Z takto vymezené perspektivy i ostatní neromští vesničané nahlíželi i na samotnou existenci osady nikoliv jako na produkt neromské dominance a existujících protiromských postojů, ale především jako na přirozený projev odlišné a v mnoha ohledech zaostalé kultury, která byla spojena s rasizovanou kategorií cikánství. Konkrétně to pojmenoval jeden z neromských vesničanů, když chtěl v rozhovoru se mnou obhájit vlastní neochotu prodat pozemek Romům: „*To také, jeden Róm kúpí a potom sa ich tam nasťahuje celá fameliťja a je tam vatrisko* [osada]“ [Ort 2016: 47].

<sup>27</sup> Rozhovor pořizen 3. 7. 2015, slovensky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

<sup>28</sup> Tamtéž.

## Romové „mezi gádži“: reprodukce cikánství

Chápání osady jako inherentního rysu cikánství ovšem nebylo vlastní jen neromským vesničanům, ale i těm Romům, kterým se podařilo získat bydlení v obci. V době mého výzkumu to byla domácnost Maroše s Katarínou, kteří zdědili výše diskutovaný dům po Jozefovi s Haňou, Marošových již zemřelých rodičích. Dále to byl dům, který v osmdesátých letech koupili Miro s Pavlínou a ve kterém žila po Mirově smrti už jen Pavlína s rodinou svého syna. Na začátku tisíciletí se do neromské zástavby přistěhovala ještě jedna rodina, Churdo s Lindou, kteří jakožto poslední nájemníci využili přednostní právo na koupi dříve lesnického domu, ve kterém jako zaměstnanci lesní správy krátce bydleli na konci osmdesátých let [podrobněji viz Ort 2016: 43–47].

Podobně jako v jiných vesnicích východního Slovenska i v Jolanech se sociální status Romů odvíjel (i) od jejich pozice v sídelní struktuře obce. Konkrétně platilo, že se Romové, kteří žili „mezi gádži“ (*maškar o gadže*), vymezovali vůči Romům, kteří žili v osadě (podobnou dynamiku vztahů na základě svých výzkumů v konkrétních obcích pozorovali např. Grill [2015] a Hrustič [2015]). Při takovém vymezení vycházeli z popsané dominantní logiky, dle které byl život v osadě přirozeně asociovaný s kategorií cikánství. Daleko více než neromští vesničané to byli právě Romové žijící „mezi gádži“, kteří poukazovali na „zaostalost“ Romů v osadě a situačně je tak zahrnovali do kategorie *degeša Roma* („degešští/zaostalí Romové“). Právě oni nejhlasitěji připomínali, že zatímco Romům z osady „postavil domy stát“ (*kerđa lenge o štatos*), oni si je museli vybudovat sami. V takové logice vymezení vztahů zůstávala zamlčena skutečnost, že Romové v osadě si část hodnoty bytů sami odpracovali jejich výstavbou a zbytek postupně spláceli, než měly připadnout do jejich plného vlastnictví. Zamlčeno zůstávalo i to, že tito Romové bydlení „mezi gádži“ buď zkrátka zdědili (v případě Maroše), zakoupili za státní příspěvek za „zlikvidovanou chatrč“ (v případě Mira s Pavlínou) nebo velmi výhodně zakoupili (v případě Churda s Lindou).

Podobně jako v malé obci na jihu Čech [Abu Ghosh 2008] i v Jolanech se vztah mezi etablovanými a outsidersy [Elias 1994] neodvíjel od objektivních socioekonomických faktorů (např. výše příjmů, počet členů domácnosti), ale od vnitřní soudržnosti jedné frakce Romů, kteří byli při existující mocenské asymetrii schopni uvrhnout obraz cikánství na Romy v obecních bytech. V případě Romů v Jolanech byla rozhodujícím faktorem historicky zakořeněná a mezi místními obyvateli sdílená asociace cikánství s místem, ve kterém v době mého výzkumu stály obecní byty a pro které se udrželo označení osady. Romové, kteří žili v Jolanech „mezi gádži“, tedy sice narušovali teritorializaci Romů v obci, ovšem nenarušovali logiku teritorializace cikánství, když sami chápali svoji pozici v sídelní struktuře obce nikoliv jako nahodilou skutečnost, ale jako přirozený projev jejich více „gádžovského“, a tedy prestižního způsobu života.

Kategorie místa se ovšem na strukturování vztahů mezi Romy v Jolanech podílela ještě jinak než skrze prostor osady. Sám Elias napsal svůj esej jako úvod ke studii z předměstí Winston Parva (Leicester), kde byli etablovaní obyvatelé

schopni vykazovat historicky delší pobyt v obci oproti outsiderům jakožto relativně nově příchozím [Elias, Scotson 1994]. V případě etablovaných Romů bylo zacházení s kategorií místa v podstatě opačné, což se odvíjelo od historicky asymetrického přináležení Romů v Jolanech. Podobně nebyla s prostorem osady asociovaná pouze kategorie cikánství, ale i samotná kategorie „jolanští Romové“ (*jolaňakere Roma*). Ta se zde nutně nepřekrývala s kategorií Romů, kteří žili v Jolanech. Pro přiblížení fungování kategorie „jolanští Romové“ lze použít příklad dřívějšího obyvatele jednoho z obecních bytů v Jolanech Roba. Robo patřil mezi ty Romy, kteří se s ohledem na limitovaný prostor obecních bytů ještě před začátkem mého výzkumu odstěhoval se svojí rodinou do sousedních Maslovců. Tamní Romové měli ovšem v okrese všeobecně pověst „problémových cikánů“ a Robo proto v interakci s ostatními Romy rád zdůrazňoval, že nadále zůstává „jolanským Romem“. Podobně, jakkoliv se Romové žijící v Jolanech „mezi gádži“ v některých situacích s kategorií jolanští Romové identifikovali a společně s Romy z obecních bytů se vymezovali vůči jiným Romům v okrese (např. právě vůči těm maslovským), při diferenciaci vztahů v samotné obci se z ní naopak vydělovali a pro stvrzení poměrně vyššího statusu připomínali vlastní hlubší sepejetí s jiným místem mimo ni. Pokud jsem dříve uvažoval o Jolanech jako o „dvojité obývaném místě“, které bylo tvořeno vztahem mezi Romy a Neromy, v tomto ohledu bylo současně tvořeno opozicí mezi (přirozeně neromskou) obcí a romskou osadou. A jestliže identifikace s kategorií jolanských Romů zajišťovala historicky ukotvené lokální přináležení, její asociace s osadou způsobovala jeho asymetrickou povahu. Už dříve jsem ukázal, že vyprávění o výjimečném postavení Jozefa byla rámována odkazem na odlišné místo, tj. obec Slivany, kde měla být rodina kováře Vasiľa, Jozefova otce, silně etablovaná v lokálních socioekonomických vztazích. K *fajtě*<sup>29</sup> kováře Vasiľa se ovšem vztahovali někteří Romové ještě v době mého výzkumu, jakkoliv už se sami narodili jinde. Kromě Jozefova syna Maroše to byl i Churdo, jehož otec byl Jozefovým bratrem (a Churdo byl tedy Marošovi přímým bratrancem). Oba přitom opírali vymezení vůči „jolanským Romům“ i o skutečnost, že oni sami byli socializováni mimo zdejší osadu. Maroš se narodil až poté, co si Jozef postavil v obci vlastní dům a Churdo s Pavlínou se do Jolan přistěhovali ze sousední obce, kde předtím žili rovněž v neromské zástavbě „mezi gádži“. Miro s Pavlínou, kteří tvořili třetí rodinu žijící v neromské zástavbě v Jolanech, se sice přestěhovali do vlastního bydlení v obci přímo z osady, když ale Pavlína v rozhovorech se mnou mluvila o Romech v Jolanech, sama připomínala, že se do obce přivdala z vesnice, kde už Romové žili dávno ve zděných domech, a po příchodu do Jolan byla zděšena, že zde Romové v osadě žijí natěsnaní „jako došky“ (*sar doški*).<sup>30</sup> Lze tedy shrnout, že pro stvrzení poměrně vyššího sociálního statu-

<sup>29</sup> Romský termín *fajta* odkazoval v Jolanech k vertikálně chápané rodové linii, oproti termínu *famelija*, který odkazoval spíše k nukleární rodině a často označoval tři generace členů jedné domácnosti. K vymezení termínů *fajta* a *famelija* (též *familija*) mezi Romy na Slovensku viz Hübschmannová [1999: 27] a Kobes [2010].

<sup>30</sup> Rozhovor pořízen 1. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

su v obci a symetričtější povahy ukotvení v lokálních sítích socioekonomických vztahů se tito Romové veřejně identifikovali s odlišným místem, které pomáhalo narušit dominantní představy o cikánství. Jak už jsem ukázal jinde, podobnou funkci, jakkoliv daleko více situační, mohla plnit i vyprávění o vlastní migrační aktivitě (a není náhoda, že se v hojné míře týkala právě Maroše a Churda), která shodně odkazovala k odlišnému místu. I v tomto případě autoři takových narátivů spoléhali na všeobecnou asociaci odlišného místa nejen s ekonomickým, ale i s určitým sociálním a kulturním kapitálem, když navíc skrze samotný kontext pracovní migrace cílili na vymanění se z představy o „líných cikánech“, kteří se vyhýbají práci [viz Ort 2016; srov. Grill 2012].

### Potvrzení cikánství

Romové, kteří žili v Jolanech mimo osadu, dokázali na svoji pozici navázat další sociální a ekonomický kapitál, když například dosahovali výhodnějšího postavení v lokálním systému neformální ekonomiky. I v těchto domácnostech ovšem nově vznikající mladé rodiny narážely na překážky při hledání nového bydlení. I tito Romové totiž čelili celkové socioekonomické marginalizaci regionu, ve kterém, stejně jako v samotné sledované obci, byli přes určitou sociální mobilitu nadále identifikováni, a tedy i dále marginalizováni jako „cikáni“. K vlastní neutěšené ekonomické situaci a velmi omezené dostupnosti volných domů nebo pozemků, se tedy i v jejich případě přičítal faktor neromské teritoriální hegemonie. Na rozdíl od prostoru osady, kde byla kapacita bydlení zakonzervována výstavbou obecních bytů, mohli ovšem tito Romové využít k nové přidružené výstavbě vlastní pozemek. Hned vedle zděného domu svých rodičů si pro svoji rodinu postavil dům z tvárnice Vašo, syn Mira a Pavlíny. Na pozemku okolo domu, který si v šedesátých letech postavil Jozef, stály ke konci mého výzkumu dokonce již tři dřevěné stavby, které obývali tři synové Maroše a Kataríny se svými rodinami.

Na dvoře původního Jozefova domu tak v té době žilo už necelých dvacet osob, což ostře kontrastovalo s neromskými domácnostmi v obci, které při odchodu mladých rodin do měst obvykle tvořil jeden starší pár, výjimečně doplněný o jednu rodinu další generace. Takový vývoj ovšem pochopitelně stvrzoval přesvědčení neromských vesničanů, že „*keď jeden Róm kúpí, vznikne vatrisko*“. Rodiny, které žily „mezi gádži“, tak logiku cikánství stvrzovaly na jedné straně diskursivním rámováním vlastní sociální mobility, na druhé straně konkrétní sociální praxí, kterou realizovaly v neromském prostředí. Odlišné podmínky bydlení ovšem byly signálem nejen pro neromské vesničany, ale i pro Romy v osadě, kteří sami nakonec připouštěli, že snaha Neromů udržet Romy mimo neromskou zástavbu je oprávněná. Když se Zoralo s Janou, žijící v jednom z obecních bytů, šli zeptat na možnosti koupě konkrétního nezastavěného pozemku v obci, jeho majitelka údajně prodej Romům odmítla, a to podle Jany právě s odkazem na „způsob života“ těch Romů, kteří již v té době v neromské zástavbě žili. Příznačné je, že Zoralo s Janou v rozhovoru se mnou nevinili z neúspěchu dalšího pokusu o získání

stavebního pozemku samotnou neromskou vesničanku, ale právě romské rodiny žijící v obci, které podle nich svým jednáním stvrzovaly oprávněnost dominantních představ o „cikánech“.

Podobně i dřívější konstatování bratrů Martina s Fabiánem, že starosta ne-daleké obce zkrátka nechce prodat dům Romům, není nutné vnímat jako obvinění starosty z rasismu, ale jako odevzdaný povzdech nad jeho (nevyjádřeným) akceptovatelným postojem. Neromská dominance tak byla udržována nejen z toho důvodu, že konkrétní projevy protiromských postojů byly obtížně zachytitelné, ale i z toho důvodu, že Romové samotní měli pro takové postoje do jisté míry pochopení, když dominantní představy o cikánství do velké míry sdíleli. Ve shodě s Fanonovou výše uvedenou analýzou postkoloniální situace [Fanon 2011] i s tím, co pozoroval Belák v segregované romské osadě na středním Slovensku [Belák et al. 2018], i Romové v osadě v Jolanech do určité míry internalizovali rasistický diskurs, když připouštěli, že jakožto Romové zkrátka nejsou schopni „žít jako gádžové“ (Belák to popisuje jako součást „romské ideologie sebeexkluze“ [ibid.]).

### **Mimo teritoriální stigmatizaci**

Dosud jsem ukázal, že identifikace Romů s místem fungovala ve vztahu k rasizované kategorii cikánství. Charakteristiky této kategorie se stávaly lokálně sdíleným vysvětlením kontinuální existence romské osady, skrze tuto kategorii byla rámována i prostorová, potažmo sociální mobilita. Jednání Romů v Jolanech ovšem nebylo jednostranně svázáno s úzkostlivou snahou nevykazovat rysy této kategorie [srov. Horváth 2012] ani nebylo bezvýhradně determinováno související logikou teritoriální stigmatizace.

Jako příklad může posloužit situace na dvoře Maroše a Kataríny, která, jak jsem ukázal, sloužila pro obyvatele obce jako empirický doklad specifického „cikánského“ způsobu života, jenž se neshodoval se způsobem života neromským, tedy přirozeně místním. Právě u Maroše s Katarínou jsem bydlel v průběhu svého výzkumu, a tak jsem měl možnost sledovat, jak o situaci uvažují oni samotní. I oni si byli vědomi toho, že s přibývajícými dřevěnými domky na jejich pozemku a se zvyšujícím se počtem jejich obyvatel se v obci čím dál víc mluví o tom, že „u Maroše roste druhá osada“. Jakkoliv se ovšem jejich synové se svými rodinami poohlíželi po novém bydlení, především Maroš zdůrazňoval, že on je rád, že může zůstat celá široká rodina pohromadě. Důraz na aspekt rodinné soudržnosti, a tedy určitého sociálního bezpečí ukotvili Maroš s Katarínou ve vlastní zkušenosti, když dříve ještě s vlastními malými dětmi trávili údajně většinu času mezi Romy v osadě, protože se v sousedství neromských vesničanů „nudili“ (podrobněji popsal sociální bezpečí osady v kontextu „psychosociální dynamiky marginalizace“ Romů Skupník [Skupník 2007]). Přítomnost všech dětí na jednom dvoře ovšem měla i svůj ekonomický rozměr. Do velké míry sdílený rozpočet umožňoval flexibilitu v ekonomických strategiích a čtyři dospělí muži

tvorili poptávanou pracovní jednotku, která se i díky Marošově jednoznačné autoritě byla schopná rychle mobilizovat na „fušky“ u Neromů v okolí [více viz Ort 2016]. Vznik společného prostoru pro rozšiřující se rodinu tedy nemusel být interpretován pouze jako projev bezmoci vůči neromské teritoriální dominanci, ale i jako aktivní strategie reagující na existující podmínky socioekonomické marginalizace.

Druhý příklad představuje možné kompletní přerámování celého narativu, dle kterého byla existence osady chápána jako produkt cikánství a výstavba obecních bytů jako projev přirozené pasivity jejich obyvatel. Kromě výpovědí, ve kterých Romové narušovali takovou logiku připomínáním existující mocenské asymetrie a neromské (nejen teritoriální) dominance, stojí za pozornost příběh osady, tak jak jej představil Peter, obyvatel jednoho z obecních bytů, syn již zmíněných Alojze s Margitou a současně otec rovněž zmíněných Roba a Zorala:

Podívej, já ti povím, Romové byli špekulanti. A jsou pořád. Oni nechtějí, aby byl jeden například tady a jinej tam. Jenom aby byli pořád pohromadě. Pořád jenom spolu. (...) Tady v bytovkách je to nakonec nejlepší, protože tady máš všechno blízko. Kulturák, obchod, hospodu, všechno pod nosem. Bydlíme uprostřed vesnice a hotovo. (...) (Za socialismu) (c)htěli, aby si Romové budovali. A teď si vezmi, že každý měl práci, každý dělal. Takže nebyl problém si vzít úvěr a postavit si dům. Jenomže Romové byli frajeři, nikdo si na sebe úvěr nevzal a domy máme. Stejně Romové s gádzema vypekli.<sup>31</sup>

Podobně jako byl v dominantním diskursu, který existenci osady vysvětloval skrze cikánství jejich obyvatel, upozadován aspekt neromské dominance, Peter v takto vystavěné výpovědi částečně zamlčel neúspěšné úsilí vlastní rodiny osadu opustit. Ve stejném rozhovoru sice uvedl, že se jeho rodiče Alojz s Margitou po povodni dobrovolně vrátili do osady, jen aby si udrželi bydlení v domovské obci, nepřipomněl ovšem, že on sám byl v roce 1988 jedním z neúspěšných žadatelů o stavební pozemek v obci, ani to, že jeho syn Robo, který s ním sdílel jednu domácnost, se musel pro nedostatek místa a nedostupnost jiného bydlení odstěhovat s rodinou do sousedních Maslovců a že druhý jeho syn Zoralo patřil mezi ty Romy, kteří o bydlení mimo osadu aktivně (a neúspěšně) usilovali. Jakkoliv je tedy nutné číst Peterovu výpověď jako určitou zpětnou deklaraci bez nutné opory v konkrétní sociální praxi a jakkoliv zůstává ve shodě s dominantní předsta-

<sup>31</sup> Rozhovor pořizen 2. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora. Originál výpovědi: „Dikh ča, me tuke phenava, o Roma sas špekulanta. A hine furt. Jon na kamen kaj te jel jekh dženo prikklad kadej, abo aver kodoj. Ča pre kupa furt kaj te jen. Furt ča spolu. (...) Kamenas kaj o Roma te jen zbudimen. A počitin, že akor sako sas zamestřimen, sako kerlas. Ta že problemos na sas te lel peske uveris. Rozumines, kaj tuke te keres kher. Že ča o Roma bengas, ňiko pre peste uveris na iľa, nič. A khera amen hin. Stejňe o Roma pekle avri le gadženca.“

vou o „cikánech“, kteří „pořád žijí pohromadě“, je nutné ji vzít vážně jako možné převrácení logiky teritoriální stigmatizace osady a pasivity jejích obyvatel. Z této perspektivy je klíčový především Peterův důraz na udržení centrální pozice osady v rámci sídelní struktury obce, která kontrastovala se zřetelnou prostorovou segregací mnoha jiných osad v regionu východního Slovenska, ať už se ocitaly na samotném okraji obcí, nebo zcela mimo jejich intravilán. V tomto kontextu je možné chápat udržení centrální pozice osady jako resistenci Romů vůči dřívějším návrhům na jejich kompletní vystěhování do českých zemí (v šedesátých letech), snahám o vystěhování většího množství rodin do okolních obcí (po povodni v sedmdesátých letech) nebo návrhům na výstavbu rodinných domů pro Romy na samotném okraji obce (opakovaně od začátku šedesátých let).

Logika, ve které Romové udrželi kontinuitu přináležení *skrze osadu*, nikoliv *osadě navzdory*, byla navíc v Peterově výpovědi podpořena odkazem na její materiální podobu, konkrétně na výstavbu nových bytů, které rozpojily dřívější asociaci osady s neutěšenými hygienickými a materiálními životními podmínkami. Právě od obecních bytů se navíc odvíjela veřejná ocenění starostky Pištání a související medializace „harmonického soužití“ v obci. Autorka jedné novinové reportáže<sup>32</sup> například zdůraznila, že okolo obecních bytů bylo „krásně čisto“, a „dokonce před nimi rostly i túje“. Je zřejmé, že takový jazyk reportáže opět vychází z dominantní představy o „cikánech“, kteří přirozeně žijí ve špíně a státem poskytnuté byty okamžitě vybydlí.<sup>33</sup> Současně ovšem potvrzuje logiku, ve které byla osada chápána jako součást sledovaného místa, a že přináležení Romů mohlo být nahlíženo nikoliv v přímé kontradikci s životem v osadě, ale právě *skrze* její konkrétní podobu.

## Další vývoj v Jolanech

Od roku 2017, tedy v době, kdy už jsem na základě svého výzkumu obhájil diplomovou práci, se situace dále poměrně dynamicky vyvíjela. Je mimo kapacitu jednoho článku celý nedávný vývoj podrobněji rozepisovat, považuji ovšem za nutné jej alespoň v základních bodech shrnout a zdůraznit tak, že popsaná situace v Jolanech není fixním stavem, ale naopak se dále vyvíjela v čase. Takový vývoj je přitom nutné vnímat v kontextu probíhající demografické změny. Ve vesnici totiž začaly být dostupné domy, jejichž dřívější obyvatelé, obvykle starší lidé, se buď odstěhovali do měst za svými dětmi, nebo zemřeli a jejich děti už o dům nejevily zájem. Majitelé takových domů se do Jolan vracet neplánovali a neměli problém s jejich prodejem Romům, když odpadala výše zmíněná obava o zachování vztahů mezi Neromy v obci. Ještě před začátkem výzkumu tímto způsobem

<sup>32</sup> Pro zachování anonymizace obce ponechávám záměrně bez odkazu.

<sup>33</sup> Právě takový předpoklad se stal argumentem pro snižování standardu bytů při jejich plánované výstavbě v „romských osídleních“ na Slovensku [viz Hojsík 2008].

získal dům „mezi gádži“ Kalo, obyvatel jednoho z obecních bytů, který ovšem dlouho neměl prostředky na jeho potřebnou rekonstrukci a do nově zrekonstruovaného domu se se svojí rodinou nastěhoval až začátkem roku 2020. Do uvolněného obecního bytu se ještě v létě stejného roku nastěhoval Tomáš, syn Maroše a Kataríny, se svojí ženou Helenou a třemi dětmi. Na rozdíl od Maroše, který v bydlení na jednom dvoře spatřoval určité výhody, Tomáš se chtěl osamostatnit a s Helenou hledali dlouhodobě vlastní bydlení. Oba si byli vědomi určité stigmatizace obecních bytů / prostoru osady, v rozhovorech se mnou ale připomněli, že u Maroše na dvoře se musejí všichni dělit o jedinou koupelnu a obecní byt v tomto směru představuje v podmínkách bydlení zjevný progres. Jejich pohyb zpět do osady (kterou Tomášův děda Jozef šedesát let předtím slavně opustil) doplňuje argument předchozí podkapitoly, totiž že teritoriální stigmatizace nebyla úplným determinantem jednání Romů v Jolanech, zde opět s ohledem na proměnu materiálních podmínek bydlení v osadě. Výčet dalších pohybů Romů v Jolanech ovšem doplnily ještě dvě mladé romské rodiny, které se přistěhovaly z okolních vesnic – ještě v roce 2018 to byla mladá romská rodina ze sousedních Maslovců a v roce 2020 romská rodina z nedalekých Bukovců. Právě rodina z Bukovců přitom svůj dům odkoupila od bývalé starostky Pištání, která se trvale odstěhovala do jednoho z východoslovenských měst. Do jisté míry se tak symbolicky uzavřel narativ harmonických vztahů, který byl právě s bývalou starostkou silně propojený. Nepřímo to pojmenoval jeden z neromských vesničanů, který v rozhovoru se mnou připustil, že „staré Jolany pomalu mizí“. Jeho poznámku lze chápat v kontextu narušení rovnováhy vztahů mezi Romy a Neromy, která v uvedeném narativu dané místo utvářela. Projevovalo se to zvyšující se přítomností Romů ve veřejném prostoru obce (oproti Neromům, kteří zůstávali často zavření v prostoru svých domů a zahrad); pokračujícím narušováním teritoriální hranice mezi romskou a neromskou částí obce, které bylo čím dál méně možné odbýt s odkazem na více „neromský způsob života“ těchto rodin; ale nakonec i příchodem „cizích“ romských rodin, tedy těch, které se do Jolan přistěhovaly z jiných obcí.

## Závěr

Text, ve kterém antropoložka Theodosiou apelovala na systematictější zahrnutí kategorie místa do analýzy romské identity, sice vyšel již v roce 2003, i od té doby ovšem nadále převažovaly texty, jejichž autoři sledovali různé formy dislokace Romů v důsledku evropských neoliberálních politik, konkrétně konstrukci Romů jako „evropských věčných outsiderů“ [Powell, Lever 2017], jejich ghettoizaci [ibid.] nebo nomádizaci [např. van Baar 2011]. Takové studie jsou nepochybně vysoce relevantní, když poukazují na důležitý kontext, ve kterém je identita Romů jako silně marginalizované evropské menšiny vyjednávána. Jak ovšem ukazují v předložené studii, takové zaměření obsahuje minimálně dvojí úskalí. Jednak upozaduje aktérství Romů, jejichž identita může být silně místně ukotvená, rov-

něž ale zamlčuje skutečnost, že Romové (a vztah s nimi) mohou být chápáni jako inherentní součást konkrétních míst. Svým textem přitom navazuji na dřívější studie z regionu východního Slovenska. Podobně jako jiní autoři jsem ukázal, že Romové kontinuálně usilovali o udržení přináležení ke konkrétní obci [Sadílková 2017; Scheffel 2015], kde bylo současně jejich přináležení částečně zpochybňováno skrze asociaci s kategorií cikánství [srov. Kobes 2012]. Kategorie cikánství zde ovšem nebyla otázkou společenských stereotypů, ale zásadním způsobem se podílela na strukturování lokálních vztahů. Pro téma předkládaného textu je důležité, že taková kategorie se vepisovala i do prostoru, když byla silně asociovaná s místní osadou, sloužila jako primární explanační rámec její kontinuální existence a do velké míry překrývala projevy neromské teritoriální dominance.

Podobně jako v předměstí Winston Parva i v Jolanech hrála pro vymezení vztahů mezi etablovanými a outsidersy důležitou úlohu kategorie místa, když vydělovala přirozeně místní neromské vesničany od Romů, kteří byli vnímáni jako historicky nově přichozí [srov. Elias, Scotson 1994]. To, co ovšem zpochybňovalo kvalitu přináležení Romů k místu, nebyla primárně (ne)schopnost zpětně trasovat délku pobytu v obci, ale právě jejich přirozenou asociaci s rasizovanou kategorií cikánství. Do hodnocení kvality přináležení přitom výrazně vstupovala i kategorie genderu, která byla ve výše citovaných studiích dosud opomíjena. Do budoucna by si přitom zasloužila o mnoho více pozornosti, než jí bylo věnováno nejen v předkládaném textu, ale i obecně v dosavadních studiích o Romech (nejen) na Slovensku. V textu jsem naopak podrobněji rozpracoval skutečnost, že kategorie cikánství se dále podílela i na strukturování vztahů mezi Romy samotnými. Vykazování vlastní etablovanosti v lokálních vztazích v případě určité části romských vesničanů se ovšem znovu odvíjelo od kombinace kulturalistního vymezení (uvržení kategorie cikánství na Romy v „osadě“) a historizujících odkazů (trasování kořenů vlastní rodiny k odlišnému místu asociovanému s vyšším sociálním statutem). Romové žijící v Jolanech „mezi gádži“ logiku vztahu mezi místní identifikací a etablovaností v lokálních vztazích otočili, když, podobně jako Romové v jiné východoslovenské obci, odvíjeli vlastní sociální mobilitu od pohybu v prostoru [srov. Grill 2012]. Z této perspektivy znamenalo setrvání v místě (v případě Jolan v prostoru osady) ustrnutí v kategorii „degešských/zaostalých Romů“ (*degeša Roma*), na kterou byly navázány dominantní představy o zaostalých „cikánech“ jakožto pasivních příjemcích vnější pomoci.

Ukázal jsem ovšem, že historická kontinuita osady nemusela být chápána pouze v logice ustrnutí v cikánství, ale i jako projev resistance a udržení kontinuity přináležení, a to v situaci, kdy Romové nejen v Jolanech historicky čelili různým segregačním tlakům a ocitali se v módu, který politolog van Baar pro kontext neoliberální Evropy popsal skrze koncept „vystěhovatelnosti“ (*evictability* [van Baar 2017]). Z této perspektivy byla logika teritoriální stigmatizace přeznačována a samotní Romové pojmenovávali dominantní charakteristiky cikánství (zde konkrétně tendenci vytvářet koncentrovaná osídlení) jako součást vlastních strategií přežití ve světě neromské dominance.

Poslední závěrečnou poznámku lze vztáhnout k temporální rovině lokálně vyjednáváných vztahů. Kromě zde detailně rozpracovaného historického vývoje jde přitom i o skutečnost, že lokálně vyjednáváné vztahy se proměňovaly i v průběhu mého několikaletého výzkumu, navíc se zjevným potenciálem k dynamické změně i po jeho skončení. Další vývoj, jehož směřování jsem načrtl v závěrečné podkapitole celého textu, přitom vstupoval i do podoby figurace vztahů mezi etablovanými a outsidersy. Jestliže Elias vymezil jako stěžejní předpoklad takových vztahů vnitřní soudržnost členů etablované skupiny obyvatel [Elias 1994], v případě vztahů mezi neromskými a romskými vesničany v Jolanech lze konstatovat její dílčí úpadek na straně prvních jmenovaných. Nelze popírat, že Romové v Jolanech nadále čelili podřadnému postavení, které se odvíjelo od jejich rasizované pozice, a to nejenom ve sledované obci, ale i v celé společnosti. Na naznačeném vývoji pozice Romů v sídelní struktuře obce lze ovšem sledovat, že v samotných Jolanech se postavení Romů a mocenská asymetrie sledovaných vztahů přece jen dílčím způsobem proměňovaly. Proměnu bylo možné sledovat právě v postupně ochabující soudržnosti neromských vesničanů, která se odehrávala v souvislosti s pokračující demografickou změnou a byla patrná v postupujícím narušování neromské teritoriální dominance. Neromové obvykle odcházeli do měst a s přerušenými vazbami opustili i solidární síť neromských vesničanů v Jolanech, které historicky pomáhaly udržet Romy mimo neromskou zástavbu. Taková změna ovšem přispívala k dílčímu oslabování vnitřní diferenciaci mezi Romy samotnými. Pokud „etablování“ Romové odvíjeli svoji pozici od vlastního vydělení z prostoru osady a přináležení k přirozeně neromské části obce, postupná proměna takového prostředí, ve kterém přibývalo romských rodin, nakonec oslabovala výlučnost takového postavení i možnost charakterizovat jej nadále jako neromské. Je ovšem otázkou dalšího vývoje, nakolik se takové předpoklady naplní a nastolený trend bude pokračovat.

*JAN ORT je doktorandem a vědeckým pracovníkem na Semináři romistiky (Katedra středoevropských studií FF UK). V dlouhodobém antropologickém výzkumu na východním Slovensku se zabýval povahou sociability Romů a každodenním vyjednáváním interetnických vztahů. Ve svém disertačním projektu se zaměřuje na politiky vůči Romům v socialistickém Československu s důrazem na aktérskou perspektivu a životní strategie Romů samotných. Kromě toho se podílel na dalších antropologických, sociologických, lingvistických a historických výzkumech mezi Romy na Slovensku, v České republice, ale i Velké Británii.*

## Literatura

- Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping Gypsiness: Work, Power and Identity in the Marginalization of Roma*. Dizertační práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Baar, H. van 2011. „Europe’s Romaphobia: Problematization, Securitization, Nomadization.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 29 (2): 203–212, <https://doi.org/10.1068/d2902ed1>.
- Baar, H. van 2017. „Evictability and the Biopolitical Bordering of Europe.“ *Antipode: A Radical Journal of Geography* 49 (1): 212–230, <https://doi.org/10.1111/anti.12260>.
- Belák, A., A. Madarasová Gecková, J. P. van Dijk, S. A. Reijneveld. 2018. „Why Don’t Segregated Roma Do More for Their Health? An Explanatory Framework from an Ethnographic Study in Slovakia.“ *International Journal of Public Health* 63: 1123–1131, <https://doi.org/10.1007/s00038-018-1134-2>.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/9781316811641>.
- Elias, N. 1994. „Introduction. A Theoretical Essay on Established and Outsider Relation.“ Pp. xv–lii in N. Elias, J. L. Scotson. *The Established and Outsiders*. London: Sage.
- Elias, N., J. L. Scotson. 1994. *The Established and Outsiders*. London: Sage.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: Tranzit.
- Gay Y Blasco, P. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performances of Identity*. New York: Berg.
- Grill, J. 2012. „‘Going up to England’: Exploring Mobilities Among Roma from Eastern Slovakia.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (8): 1269–1287, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689187>.
- Grill, J. 2015. „Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku.“ Pp. 146–171 in T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). *Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Grill, J. 2018a. „‘In England, They Don’t Call You Black!’ Migrating Racialisations and the Production of Roma Difference Across Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (7): 1136–1155, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1329007>.
- Grill, J. 2018b. „Re-learning to Labour? ‘Activation Works’ and New Politics of Social Assistance in the Case of Slovak Roma.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24 (2): 105–119, <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12802>.
- Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Dizertační práce. University of Bristol.
- Guy, W. (1975) 1998. „Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia.“ Pp. 13–68 in D. Tong (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland Publishing.
- Gupta, A., J. Fergusson. 1992. „Beyond ‘Culture’: Space, Identity, and the Politics of Difference.“ *Cultural Anthropology* 7 (1): 6–23, <https://doi.org/10.1525/can.1992.7.1.02a00020>.
- Hájková, K. 2020. „Hľadání skulin v mocenské asymetrii: veřejná angažovanost na slovenském venkově v intersekcionální perspektivě.“ *Romano džaniben* 27 (2): 91–114.
- Hojsík, M. 2008. *Evalvácia programu obecných nájomných bytov v rómskych osídleniach*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- Horváth, K. 2012. „Silencing and Naming the Difference.“ Pp. 117–136 in M. Stewart (ed.). *The Gypsy ‘Menace’. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co.
- Hrustič, T. 2015. „Emické vnímanie úžery v segregovaných rómskych osadách na

- východním Slovensku.“ Pp. 208–223 in T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Hrustič, T. 2020. „How Roma Mayors Penetrate the Municipal Power Structures: Resisting the Non-Roma Dominance in Slovak Local Governments.“ *Slovenský národopis* 68 (4): 397–411, <https://doi.org/10.2478/se-2020-0023>.
- Hübschmannová, M. 1998. „Economic Stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia).“ Pp. 233–270 in D. Tong (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland Publishing.
- Hübschmannová, M. 1999. „Několik poznámek k hodnotám Romů.“ Pp. 16–66 in *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub.
- Jurová, A. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentech 1945–1975*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Kobes, T. 2010. „Fajta a povaha príbuzenství obyvatel východoslovenských romských osad.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (2): 235–255, <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.2.03>.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova.“ *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.
- Kovai, C. 2012. „Hidden Potentials in ‘Naming the Gypsy’: The Transformation of the Gypsy-Hungarian Distinction.“ Pp. 281–294 in M. Stewart (ed.). *The Gypsy ‘Menace’. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co.
- Lacková, E. 2010. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Olivera, M. 2012. „The Gypsies as Indigenous Groups: Tha Gabori Roma Case in Romania.“ *Romani Studies* 5 (1): 19–33, <https://doi.org/10.3828/rs.2012.2>.
- Ort, J. 2016. „Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely.“ *Romano džaniben* 23 (2): 39–70.
- Ort, J. 2017. *Mobilita Romů v kontextu lokálních vztahů. Případová studie z okresu Svidník na východním Slovensku*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.
- Powell, R., J. Lever. 2015. „Europe’s Perennial ‘Outsiders’: A Processual Approach to Roma Stigmatization and Ghettoization.“ *Current Sociology* 65 (5): 680–699, <https://doi.org/10.1177/0011392115594213>.
- Sadílková, H. 2017. „Resettling the Settlement. From Recent History of a Romani Settlement in South-eastern Slovakia.“ Pp. 339–351 in K. Kozhanov, D. Halwachs (eds.). *Festschrift for Lev Cherenkov*. Graz: Grazer Romani Publikationen.
- Sadílková, H., D. Slačka, M. Závodská. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Scheffel, D. 2015. „Belonging and Domesticated Ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia.“ *Romani studies* 25 (2): 115–149, <https://doi.org/10.3828/rs.2015.5>.
- Skupnik, J. 2007. „Svět se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (1): 133–148, <https://doi.org/10.13060/00380288.2007.43.1.08>.
- Stewart, K. 1996. *A Space on the Side of the Road. Cultural Poetics in an ‘Other’ America*. Princeton, NJ: Princeton University Press, <https://doi.org/10.1515/9780691212883>.
- Stewart, M. 1997. *The Time of the Gypsies*. Boulder: Westview Press.
- Šotola, J., M. R. Polo (eds.). 2016. *Etnografie sociální mobility: Etnicita, bariéry, dominance*. Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.
- Šotola, J., M. R. Polo, D. Škobla. 2018. „Slovak Roma Beyond Anthropological Escapism and Exotic Otherness. Concept of ‘Whiteness’ and the Structures of Everyday Life.“ *Slovenský národopis* 66 (4): 487–500, <https://doi.org/10.26363/SN.2018.4.07>.

- Theodosiou, A. 2003. „‘Be-longing’ in a ‘Doubly Occupied Place’: The Parakalamos Gypsy musicians.“ *Romani Studies* 14 (2): 25–58, <https://doi.org/10.3828/rs.2004.2>.
- Theodosiou, A. 2007. „Disorienting Rhythms: Gypsiness, ‘Authenticity’ and Place on the Greek-Albanian Border.“ *History and Anthropology* 18 (2): 153–175, <https://doi.org/10.1080/02757200701702901>.
- Wacquant, L. 2007. „Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality.“ *Thesis Eleven* 91: 66–77, <https://doi.org/10.1177/0725513607082003>.
- Wacquant, L., T. Slater, V. B. Pereira. 2014. „Territorial Stigmatization in Action.“ *Environment and Planning A: Economy and Space* 46 (6): 1270–1280, <https://doi.org/10.1068/a4606ge>.

## Začíná nová éra sociologie volného času a životního stylu?

Ivan Chorvát, Jiří Šafr (eds.): *Volný čas, společnost, kultura. Česko – Slovensko*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2019, 248 s.

Kniha *Volný čas, společnost, kultura. Česko – Slovensko* je prvním ambicióznějším příspěvkem k sociologii volného času a životního stylu, jehož autory jsou sociologové dnešní střední a mladší generace. Tyto dva věcně spjaté obory patřily od šedesátých let minulého století v československé sociologii k těm nejsilnějším, ale po roce 1989 se dostaly do vleklého úpadku, jehož příčiny by stály za samostatnou studií. Nový zájem o klíčové téma životního stylu je pro českou sociologii dobrou zprávou. Specifickým přínosem knihy je, jak už název napovídá, její česko-slovenský komparativní rozměr. Srovnání vývoje volnočasových aktivit a prvků životního stylu v České a Slovenské republice během posledních desetiletí je natolik důkladné a rozsáhlé, že kniha se nepochybně stane jednou z referenčních publikací pro sociologické studie o vývoji české a slovenské společnosti na mnoho dalších let, a možná desetiletí.

Krátce po vydání knihy propukla světová pandemie COVID-19, která vzorce trávení volného času a životních stylů bezprecedentním způsobem narušila. Pandemie může některé vývojové trendy urychlit, jiné dokonce trvale změnit, ale zatím je málo důvodů myslet si, že svět volného času po pandemii nebude vykazovat velmi výrazné kontinuity se světem, jak jsme jej znali dříve. V každém případě je cenné mít přehledně zpracovaný vývoj v některé oblasti společenského života až skoro do začátku pandemie, jako se to právě podařilo zde.

### Česko-slovenský rozměr

Publikace, věnovaná stému výročí vzniku Československé republiky připomínanému v roce 2018, je dokladem toho, že česko-slovenská a slovensko-česká spolupráce v sociologii stále pokračuje a přináší důležité nové poznatky o obou společnostech. Text vznikl ze spolupráce pěti autorů a jedné autorky, z toho tří slovenských a tří českých. Každý text vyšel v jazyce svého autora, publikace je česko-slovensky bilingvní. Na tom není nic špatného, naopak, ale je třeba bohužel počítat s tím, že minimálně na české straně hranice tak knize ubudou čtenáři, zejména v nejmladších ročnících. Největší autorský podíl na knize má slovenský sociolog Ivan Chorvát, následovaný Jiřím Šafrem, oba jsou zároveň editory.

Česko-slovenské srovnání v oblasti volného času a životního stylu přirozeně nebylo možné provést dříve, než byla sesbírána vhodná srovnatelná data. Na české straně byl již v roce 2011 v rámci jiného projektu proveden výzkum kultur-

ní participace české populace *Kultura v regionech České republiky 2011* (ČR 2011). I. Chorvát připravil a vedl slovenský projekt, který umožnil provedení aspoň menšího omnibusového výzkumu *Volný čas na Slovensku* (SR 2016) se stejnými nebo podobnými otázkami, jaké byly dříve položeny v českém výzkumu. Data z obou výzkumů, ať už samostatně, nebo harmonizovaná a spojená do jednoho souboru, tvoří hlavní podklad empirických analýz představených v této knize (viz příloha zpracovaná J. Šafrem na s. 232 a násl.). Objektivním nedostatkem dat je fakt, že mezi českým a slovenským výzkumem uplynulo pět let, během kterých se svět výrazně proměňoval, ale stále jde o unikátní datový soubor, bez kterého by komparativního cíle knihy prakticky nebylo možné dosáhnout. Současně je třeba zdůraznit, že analytické kapitoly se opírají o celou řadu dalších výzkumů, zejména pravidelných mezinárodních šetření a také o jeden z velkých výzkumů československé sociální struktury provedených před rokem 1989.

## Teoretická východiska

I když je zejména v kapitolách slovenského editora knihy I. Chorváta patrná snaha dodat knize jednotný obsahový a teoretický rámec, tento záměr se podobně jako u mnoha jiných kolektivních publikací zcela naplnit nepodařilo. Nic na tom nemění ani úvod (napsali oba editoři) a závěr knihy (I. Chorvát), které jsou stručné a vedle užitečné úvodní informace o genezi textu vlastně jen shrnují obsah kapitol. Z tohoto důvodu v recenzi volím zdlouhavější cestu referování o každé jednotlivé kapitole zvlášť.

Právě I. Chorvát je autorem prvních dvou kapitol, které knize dávají, nebo se o to aspoň snaží, společný teoretický a historický rámec. Ve vstupní teoretické kapitole (kap. 1), kde se věnuje vymezení volného času a vývoji jeho pojetí v sociologii, ukazuje, jak z dnešního pohledu utopická očekávání Joffrehu Dumazediera [Dumazedier 1962] a dalších autorů z šedesátých let minulého století, podle nichž vyspělé země měly brzy vstoupit do fáze společnosti volného času, vystřídal všeobecný pocit uspěchanosti a chronického nedostatku volného času. Vysvětlení pro tento jev Chorvát hledá v hlubokých ekonomických, kulturních a technologických proměnách a v procesu individualizace, které v posledních desetiletích zasáhly společnosti na celém světě. Samostatnou pozornost věnuje novému typu sociálního uspořádání podmíněnému rozmachem internetu a nových médií, který autoři jako (nezmiňovaný) Barry Wellman [2001] a (zmiňovaný, ale necitovaný) Manuel Castells [2001] označili termínem „zasíťovaný individualismus“ (*networked individualism*), a také měnícím se vzorcům trávení volného času u mládeže a kategorie tzv. mladých dospělých.

Teoretický rámec přiblížený v kap. 2 může dobře sloužit výzkumu volného času, ale kniha má ještě druhé hlavní téma, či spíše celý široký tematický okruh, životní styl, kulturní spotřebu a participaci. Definice životního stylu se objevuje až v předposlední kapitole (kap. 6), kulturní spotřeba a participace jsou aspoň

částečně teoreticky ukotveny až v kapitole poslední (kap. 7). Nikde v knize není systematicky reflektováno, jaký je vztah mezi volným časem, životním stylem a kulturní spotřebou, potažmo mezi sociologií volného času, sociologií životního stylu a sociologií kultury.

Chorvát také napsal důležitou srovnávací kapitolu (kap. 2) o české a slovenské společnosti z hlediska jejich sociální struktury, hodnot, ekonomických podmínek, demografického vývoje, religiozity a chování populace v oblasti kultury, sportu a trávení dovolených. Zde je vyloženo schéma nestejné modernizace české a slovenské společnosti, které je v pozdějších kapitolách, ale s důležitou výjimkou poslední kapitoly, více méně univerzálně používáno k explanaci zjištěných rozdílů. V kostce řečeno, dřívější modernizace českých zemí poskytuje vysvětlení lepší infrastruktury pro kulturu a sport, dřívější hodnotové změny směrem k aktivnímu užívání volného času a individualizace životních stylů. Na Slovensku modernizace proběhla opožděně a unáhleně, i rychlá socialistická urbanizace země přinesla technický a sociální deficit, které dosud nejsou plně překonány. Také vývoj v oblasti volného času a životních stylů je tedy ve slovenské společnosti opožděný, proměny, kterými česká společnost už prošla, k východním sousedům přicházejí s fázovým posunem [Chorvát, Šafr 2019: 41–43, 57]<sup>1</sup>. Pozitivní stránkou tohoto přístupu je zjištění, častokrát se objevující v empirických analýzách, že Slovensko svůj modernizační handicap překonává a jeho zpoždění za českou společností se výrazně zmenšuje.

Modernizační teorie bývá kritizována pro unilineární a unifinální chápání cesty k modernitě (k přehledu diskusí o modernizaci např. sborník Šubrt, Pfeiferová [2013]), tato kritika se však v případě dvou tak geograficky, historicky i kulturně si blízkých společností nezdá na místě. Těžko si představit, že by se Češi a Slováci mohli dopracovat ke dvěma velmi odlišným variantám modernity, tak jako to je naopak dobře představitelné třeba v případě Spojených států a Číny. Problém s modernizační teorií v případě této knihy spočívá v něčem úplně jiném. Modernizace je proces převážně charakterizovaný ekonomicky, technologicky, infrastrukturně. Má sice své koreláty v oblasti hodnotových změn, ale ty jsou patrně spíš produktem a prostředkem modernizace než jejím zdrojem. Tento pohled je spojený s rizikem, že svým ekonomickým determinismem pohltí symbolickou autonomii, jakkoli relativní a částečnou, životních stylů a kulturního jednání.

### **Proměny hodnot a aktivit v oblasti volného času**

Následujících pět kapitol přináší výsledky empirického zkoumání různých rovin a aspektů volného času a životních stylů v české a slovenské společnosti. Všechny tyto kapitoly více nebo méně věrně dodržují jeden vzor uspořádání: teoretická východiska – historický kontext – výsledky empirických analýz a jejich diskuse

<sup>1</sup> Na recenzovanou publikaci je dále odkazováno způsobem [s. číslo stránky].

– na závěr zodpovězení otázky, co mají česká a slovenská společnost v daném ohledu společného a v čem se naopak liší.

Věra Patočková (kap. 3) se věnuje rozdílům v zastávaných hodnotách souvisejících s prací a volným časem v obou zemích na základě dat z *European Value Study* (EVS) a *European Working Conditions Survey* (EWCS). Z mnoha uváděných empirických výsledků lze zmínit jen pár. Význam volného času po roce 1989 trvale stoupá, v ČR vzrostl nejvíce ve druhé dekádě po pádu komunistického režimu, v SR až ve třetí dekádě. Práce je důležitější hodnotou pro Slováky než pro Čechy. V ČR význam práce až do ekonomické krize let 2007–2008 klesal, v další dekádě však opět stoupl. Kapitola přináší důležitá data z výzkumů hodnot, ale je popisná a závislá na otázkách z šetření. Je otázka, jestli výklad o volném čase v české a slovenské společnosti musí začínat od Aristotela. Koncept „hlavního životního zájmu“ může být v určitých kontextech stále užitečný, ale je dobré si připomenout, že Robert Dubin jej formuloval už v polovině padesátých let 20. století [Dubin 1956].

Navazující kapitola I. Chorváta a J. Šafra (kap. 4) sleduje, jak se v obou zemích v posledních desetiletích volnočasové aktivity měnily a jaké socioekonomické a demografické síly na ně působily. Spojením vhodných dat z československého výzkumu třídění a sociální struktury z roku 1984 (TSS 1984), výzkumu *Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989* (SSVE) z roku 1993 a z výzkumů ČR 2011 a SR 2016 autoři získali cennou možnost náhledu do volnočasových aktivit Čechů a Slováků od osmdesátých let až téměř do současnosti. Jeden ze zajímavých závěrů srovnání zní, že navzdory počítačům a internetu čeští i slovenští občané v současnosti tráví častěji svůj čas kulturními a sportovními aktivitami mimo domov a mají více společenských kontaktů s přáteli a známými než v roce 1984 [s. 101]. Další analýza se na základě dat z evropského výběrového šetření *Životní podmínky* (EU-SILC) věnuje participaci na kulturních a sportovních událostech. Česká populace je aktivnější, ale u mladších ročníků a vysokoškoláků se rozdíly stírají. Největší rozdíl mezi ČR a SR existuje v navštěvování kulturních a historických památek. Vysvětlení autoři hledají, jak už bylo řečeno výše, v dřívější modernizaci a urbanizaci českých zemí, která se projevuje lepší infrastrukturou pro kulturní participaci a silnější orientací českého obyvatelstva na aktivní trávení volného času [s. 110–111].

Následující část kap. 4 zkoumá rozdíly v četnosti kontaktů s přáteli a příbuznými a v účasti na činnosti spolků podle dat z výzkumu ISSP *Sociální sítě a sociální zdroje* z roku 2017. V intenzivních kontaktech s rodinou a přáteli naopak Slováci vítězí nad Čechy. Stejně srovnání mezi oběma národy dopadá i pro oblast zapojení do spolkové činnosti a činnosti politických stran. Autoři z těchto zjištění vyvozují závěr, že v SR je dosud silněji přítomná starší, lokálně komunitní forma trávení volného času, zatímco v ČR tento druh vazeb a aktivit ustoupil individualizovaným formám životního stylu [s. 116]. K tomu se dá na okraj poznamenat, že zjištění o vyšší spolkové aktivitě Slováků se sice na jednu stranu nachází v souladu s výsledky jiných výzkumů (například různých vln EVS a *World Values*

*Survey*), ale na stranu druhou není bez dalšího upřesnění teoretického výkladu slučitelné s tezí o nižším stupni modernizace slovenské společnosti. Nejvyspělejší západní země totiž vykazují ještě mnohem vyšší hodnoty členství ve spolcích a sdruženích než Slovensko. Kde je bod, kdy spolková účast přestává být indikátorem zaostalého komunitního uspořádání a stává se projevem společenské modernity?

K náročnějším otázkám se kap. 4 dostává ve své závěrečné části, která se táže, zda způsoby trávení volného času v ČR a SR jsou nějak vnitřně strukturovány a jaké sociodemografické faktory determinují různé životní styly. Analýzou hlavních komponent na spojených datech z výzkumů ČR 2011 a SR 2016 autoři dospěli k pěti komplexům volnočasových aktivit: (1) vysoké kultuře, (2) mužskému světu zábavy mimo domov, (3) ženskému světu kontaktů v rodině a se známými, (4) pasivnímu trávení volného času mladými lidmi doma, spojenému s konzumací médií pro mládež, (5) pasivnímu trávení času doma, převážně u televize, lidmi spíše staršími. Aktivita typu 1, 4, 5 jsou častější v ČR, u typu 3 rozdíl není statisticky významný, pouze typ 2 je častější ve slovenské populaci [s. 123]. Ze sledovaných sociodemografických charakteristik má na podobu trávení volného času největší vliv místo bydliště, což souvisí s velkým rozvojovým rozdílem mezi městy a venkovem zejména na Slovensku.

### **Nové stránky volného času: internet a nákupní centra**

V kap. 5 se Milan Zeman zabývá dvěma různými a navzájem jen volně souvisejícími tématy: vlivem nových informačních a komunikačních technologií (IKT) na trávení volného času a nakupováním v nákupních centrech. Důvod tohoto spojení asi není jiný než ten, že obě témata bylo třeba mít v knize o volném čase zahrnuta. Obě části mají spíše informativní a přehledovou povahu, ale vedle základních faktů o vývoji v daných oblastech a velmi stručného představení problematiky digitální propasti přinášejí i výsledky několika empirických šetření. Zjištění z výzkumů ISSP *Volný čas a sport* 2007–2008, *Eurobarometer* a samozřejmě také SR 2011 a SR 2016 ukazují o něco lepší přístup k internetu a informačním technologiím v české společnosti, ale data o chování obyvatel obou zemí na internetu jsou dost podobná. Pětiletý rozdíl mezi českým a slovenským výzkumem však v případě tak rychle se vyvíjející oblasti opravdu znamená, jak upozorňuje M. Zeman, ohrožení validity příslušných srovnání [s. 140].

I když se dá rozumět tomu, že nemusela být k dispozici vhodná data, je škoda, že rozbor vztahu mezi IKT a volným časem nešel do větší šířky a hloubky. V první kapitole knihy I. Chorvát v návaznosti na předchozí studie [Lupač 2015] zdůraznil, že v zasíťovaném individualismu nerostou jen široké sítě slabých a instrumentálních kontaktů, ale také velmi pevné vazby k menším skupinám jedinců spojených přátelskými nebo rodinnými pouty [s. 33]. Má-li být prokázána užitečnost představy o zasíťovaném individualismu pro pochopení toho,

co se v současnosti děje v české a slovenské společnosti, bylo by třeba empiricky prozkoumat, zda a jakým směrem se pod vlivem internetové sociability proměňují vzorce trávení volného času a životní styly nejen online, ale také, a možná především, offline.

Také v případě nákupních center jsou data o jejich navštěvování v ČR a SR značně podobná, i když v ČR je o něco více častějších návštěvníků. Zatímco mezi Čechy nakupování v nákupních centrech láká všechny generace zhruba stejně, na Slovensku je zájem o nákupní centra nepřímo úměrný věku.

## **Sport a modernizace**

Stále významnější oblastí trávení volného času je sport, kterému se věnuje Roman Hofreiter v kap. 6. Svou analýzu začíná historickosociologickou studií vývoje česko-slovenského sportu, z níž ve shodě s modernizačním výkladovým rámcem knihy vyvozuje závěr o infrastrukturním deficitu sportu v SR. Že nejde jen o rozdíly z velmi vzdálené minulosti, ukazují data z výzkumu TSS 1984. Podle nich byl ještě v první polovině osmdesátých let rozdíl ve vybavenosti sportovními potřebami mezi českými a slovenskými občany 46 % ku 27 % a výrazně více Čechů také zvládalo základní sporty [s. 157–158]. Novější vývoj Hofreiter dokumentuje na datech z šetření ISSP, *Eurobarometer* a dvojice výzkumů ČR 2011 a SR 2016. Podobně jako jiné nové trendy také „zdravý životní styl“ pronikl do ČR o něco dříve než na Slovensko, ale v současné době již jsou rozdíly mezi oběma zeměmi poměrně malé. Mezi lety 1995 a 2004 se podíl často sportujících Čechů zvýšil na dvojnásobek, na Slovensku proběhl o něco menší skokový nárůst až mezi lety 2004 a 2016. Intenzita sportování v obou společnostech roste s vyšším umístěním v třídní struktuře (podle zjednodušeného EGP schématu) a v nejvyšších třídách jsou rozdíly mezi Českem a Slovenskem obzvláště malé. Autor také pomocí logistického regresního modelu odhadl, jaké charakteristiky mají častí sportovci: samozřejmě jsou mladí, vedle toho pracují nemanuálně, jsou vzdělaní a pocházejí z rodin vzdělaných rodičů, v neposlední řadě nežijí na venkově [s. 165]. Ke sportu patří členství ve sportovních klubech nebo svazech a navštěvování zápasů. Zatímco Češi jsou výrazně častěji členy sportovních sdružení (i tento fakt přispívá k pochybnostem o správném výkladu už uvedeného zjištění o vyšší účasti Slováků ve spolcích), Slováci zejména díky fenoménu vesnického fotbalu vedou jako diváci při sportovních utkáních [s. 170–172].

## **Kulturní potřeba**

Poslední kapitola (kap. 7), kterou napsali Miroslav Paulíček a J. Šafr, do záběru knihy přidává dosud téměř nedotknuté téma vlivu médií na trávení volného času a podrobněji prozkoumává oblast kulturní participace a spotřeby, především však rozšiřuje teoretická východiska analýzy o bourdieuvské koncepty vkusu

a homologie mezi prostorem životních stylů a sociálním prostorem. Už fakt, že před touto kapitolou byl Pierre Bourdieu zmíněn jen jednou a mimochodem, vyvolává pochybnost o jednotném teoretickém rámci celé knihy. Spíše se zdá, že každý editor pracoval se svým vlastním rámcem, a protože je těžké, ba nemožné je sloučit do koherentního širšího rámce, Šafrovo neobourdieuovské pojetí životního stylu se objevuje jen v kontextu jeho vlastních analýz. K otázce teoretické koherence knihy jako celku ještě bude příležitost se vrátit, nyní zpět k závěrečné kapitole, která přináší některá zajímavá zjištění, ale snaží se toho udělat příliš mnoho a je poněkud nesourodá.

Její první, „teoretická“ třetina obsahuje obecnější zamyšlení nad vlivem médií a informačních technologií na kulturní chování a spotřebu. Tato část by možná lépe zapadla do Chorvátovy první teoretické kapitoly, na svém současném místě totiž stejně neplní roli teoretického rámce pro následující empirické analýzy. Svou bezprostřední inspiraci čerpá zejména z analýzy účinků médií na společnost, kterou už v osmdesátých letech vypracoval americký mediální teoretik Joshua Meyrowitz (česky vyšla až o 20 let později [Meyrowitz 2006]): splývání světů dospělých a dětí, rozmazávání rozdílů mezi veřejnou a soukromou sférou, odpoutávání médií od lokality. Simmelovská analýza sluchátek jako fenoménu ztělesňujícího delokalizaci je výstižná, ale jak si vzpomene leckterý prošeďivělý čtyřicátník, i sluchátka a walkmany tu už byly v osmdesátých letech.

Druhá část kap. 7 se zabývá rozdíly v kulturním chování Čechů a Slováků. Tyto rozdíly nejsou velké, Češi o něco více čtou a sledují doma filmy. Ve shodě s modernizační teorií na Slovensku méně čte zejména starší generace a obyvatelé venkova. Modernizační teze platí i v případě domácího sledování filmů, přičemž se v obou zemích projevuje opačnými vztahy. V Česku filmy sledují spíše méně vzdělaní lidé žijící na venkově, na Slovensku vzdělanější lidé z měst [s. 185, 188]. V účasti na kulturních aktivitách mimo domov vedou Češi, výjimkou je folklorní tanec, který je mnohem populárnější na Slovensku [s. 191]. U oblíbenosti televizních pořadů autoři postoupili od zaznamenávání česko-slovenských rozdílů až k otázce, zda se u českých a slovenských diváků projevuje něco jako konzistentní vkus. Faktorovou analýzou na spojených datech za obě společnosti odhalili tři typy vkusu: vkus pro ženské masové pořady, mužský mainstreamový vkus a vysokokulturní vkus.

### Otázky kolem homologie životních stylů a sociální struktury

Cílem závěrečné třetiny kap. 7, která je nesporně jejím obsahovým těžištěm, je empiricky zjistit nejen to, zda v české a slovenské společnosti existují různé vyhraněné podoby vkusu, ale také zda se odlišné druhy vkusu, a tedy odlišné životní styly ustavují v závislosti na sociálním postavení svých nositelů. Empirickému testu jsou podrobeny tři konkurující si teoretické modely známé z rozsáhlé zahraniční literatury k výzkumnému tématu vkus a sociální třídy: (1) bourdieuovská

homologie mezi pozicemi v sociálním prostoru a životními styly, (2) postmoderní teze o individualizaci vkusu a spotřebního chování, (3) teorie Richarda Petersona o kulturním všežroutství, která je v kapitole chápána jako jakýsi střední bod mezi předchozími dvěma teoriemi. J. Šafr podobné analýzy, se stejným teoretickým rámcem a některé i na stejných datech z výzkumu ČR 2011, zpracoval už dříve a zde na ně navazuje [zejména Šafr 2012, 2014], novum v nynější studii představuje, nebo by aspoň mělo představovat srovnání české a slovenské společnosti.

Ověření teze o všežroutství je bohužel věnován jen malý prostor a je založeno na dvou nepříliš přesvědčivých indikátorech. Jedním je občasné chození na koncerty různých žánrů hudby (s frekvencí aspoň jednou za rok), druhým pak domácí konzumace filmů v souběhu s konzumací knih [s. 196]. V posledním případě nelze vyloučit, že mnozí jednotlivci sledují filmy a čtou knihy, které si jsou úrovní své kulturní legitimacy navzájem podobné, nejedná se tedy nutně o všežrouty. Proti prvnímu indikátoru je možné namítnout, že k účasti na koncertech žánrově odlišné hudby jednou ročně může dojít i na základě nahodilých faktorů nebo z důvodů společenského tlaku okolí, a taková účast tedy vypovídá jen málo o jedincových preferencích, zejména však může být způsobena omezenou nabídkou koncertů oblíbeného žánru v blízkosti místa bydliště – tomu by odpovídalo neočekávané zjištění, že na Slovensku je takových „všežravých“ návštěvníků koncertů mnohem více než v Česku (11 % proti 4 %). Spolehlivějším výsledkem této partie analýzy je zjištění, že v obou zemích jsou omnivorové spíše mladí a vzdělaní.

Homologie životního stylu a umístění v sociální struktuře je doložena na grafech z vícenásobné korespondenční analýzy (MCA) vytvořených zvlášť pro českou a slovenskou společnost. Tyto grafy ne náhodou připomínají Bourdieuovu *Distinkci*, ale znamenají něco trochu jiného. Místo množství a složení ekonomického a kulturního kapitálu (Bourdieu) se v česko-slovenské analýze staly definující charakteristikou horizontální osy diferenciací životních stylů životní fáze (věk) a pohlaví, vertikální osy pak socioekonomický status indikovaný vzděláním. To může být platný empirický výsledek, ale homologii mezi životními styly a takto vymezeným sociálním prostorem by bylo třeba i nějak teoreticky vysvětlit. V Bourdieuho pojetí homologie hraje klíčovou roli třídní habitus [Bourdieu 1989: 19]. Zjištění o silné diferencující roli životní fáze úlohu třídního habitusu, který by měl být vůči působení času relativně odolný, přinejmenším zpochybňuje.

Fakt, že z MCA nevyšly jako dvě hlavní dimenze objem a složení ekonomického a kulturního kapitálu, sám o sobě nezakládá důvod k tvrzení o „slábnoucí homologii“ mezi sociálními pozicemi a životními styly [s. 201]. K tomu jednoduše chybí srovnání s daty z dřívějšího nebo pozdějšího období a také informace o tom, jak velkou část variance v datech vysvětluje ekonomický a kulturní kapitál v Bourdieuho smyslu. Z početných studií dokládajících růst sociálních nerovností v posledních letech by se dalo spíše vyvodit očekávání, že třídní homologie naopak postupně sílí. Autoři však homologii považují za nedostatečně prokázanou a místo ní se zejména ve vztahu k mladší generaci Čechů a Slováků přiklání – bohužel bez empirického důkazu – k už zmiňované tezi o zasíťovaném

individualismu [s. 32, 202]. Pravděpodobně by však vysvětlení významu životní fáze a pohlaví pro diferenciaci životních stylů bylo třeba hledat především v dramatické resocializaci obou společností po roce 1989 a v dlouhodobě působících ekonomických a kulturních faktorech ovlivňujících dělbu práce mezi pohlavími.

Otázka, zda se vztahy (homologie) mezi prostorem sociálních pozic a prostorem životních stylů v české a slovenské společnosti navzájem podobají, nebo se v něčem podstatném liší, není explicitně zodpovězena. Srovnání grafů MCA [s. 200–201, graf 7.9] pro českou a slovenskou společnost nicméně ukazuje určité rozdíly. Diferencující vliv věku se zdá být na Slovensku mnohem menší než v Česku a menší je i vliv vzdělání. Která sociální charakteristika je na Slovensku rozhodující pro diferenciaci podél dominantní svislé osy, není vůbec zřejmé. Proměnná příjem v grafech chybí.

### Nejednotná koncepce, bílá místa, impulzy pro další výzkum

Závěrem ještě zbývá pootočit pohled od jednotlivých kapitol k celku. Jako by se v knize křížily dvě různé koncepce, jež není snadné sjednotit, a úplně se to nepovedlo. Výzkum volného času („Chorvátova část“) nebyl plně integrován s výzkumem vkusu a kulturního chování („Šafrova část“) a někde mezi nimi uprostřed se vznáší problematika životního stylu. Oba hlavní segmenty mají svou vlastní teorii a explanační schémata, v důsledku kapitola o vkusu a kulturní spotřebě se zbytkem knihy úplně neladí.

Jiným napětím, které v knize bylo nutné překonat, a částečně se to povedlo, částečně ne, je napětí mezi vysvětlujícím přístupem a přístupem spíše jen popisným. Česko-slovenská komparace je nepochybně silnou stránkou knihy, ale neustálá potřeba porovnávat a na datech dokládat vývoj v jedné a druhé společnosti zvýraznila popisné prvky na úkor vysvětlování a hlubší interpretace dat vycházející z pojmů a teorií. Většina zjištění byla vysvětlena teorií různých fází modernizace, ale je to všechno, co se dá říci o příčinách rozdílů v životních stylech mezi dvěma společnostmi?

Odtud je již jen malý krok k oblíbenému žánru recenzentů, „co v knize není a mělo by být“. Spíše bych však mluvil o tom, jaká další neprobádaná místa studie pomohla odhalit. V oblasti volného času se jeví jako nezbytné vzít v potaz fenomén deviantních aktivit offline i online (*dark leisure*), jejichž existence není v knize téměř ani naznačena [Rojek 1999]. Dále by například mohlo být pro lepší vhled do toho, kým Slováci a Češi ve volném čase jsou a co dělají, užitečné v návaznosti na Roberta Stebbinse zkoumat modalitu vážného a příležitostného volného času a kariéry osob, které ve volném čase uskutečňují své identitní projekty [Stebbins 2007]. Pozornost by si zasloužil také vývoj fenoménu neformálního a formálního dobrovolnictví, který se nachází na rozhraní volného času, občanské společnosti a sféry placené práce, ale do výzkumu volného času a životního stylu nepochybně patří [Lockstone-Binney et al. 2010].

Jsou životní styl a kulturní chování jen odrazem ekonomiky, technologií a demografické struktury? Existuje něco jako česká kultura a slovenská kultura a má toto něco svou vlastní vývojovou setrvačnost, kterou socioekonomické síly nemohou jednoduše anulovat? Tuto možnost autoři téměř nereflktují, ale stojí za povšimnutí, že na několika místech výklad kolísá mezi stanoviskem, že životní styl je produkt socioekonomických podmínek, a velmi odlišným názorem, že životní styl je samostatný *explanans* konkrétního chování [s. 110]. Jak už bylo naznačeno ve vztahu ke kap. 2, analýzy provedené v této knize se nevyznačují velkým porozuměním pro symbolickou a významovou rovinu životních stylů. V tomto i v některých jiných výše uvedených kritických ohledech je práce I. Chorváta, J. Šafra a kol. možná více, než by sami chtěli, blízka předlistopadové československé tradici výzkumu životního způsobu, v níž jasně převládaly (když vynecháme její ideologickou komponentu) jednostranný socioekonomický determinismus a metodologický empiricismus.

Pojem „subkultura“ se v textu objevuje málokdy, „scéna“ nebo „kmen“ vůbec, třebaže významná část nabídky současných životních stylů a repertoárů kulturního chování je bez zohlednění dynamiky subkultur a postsubkultur nepochopitelná [Bennett 2013]. Je jistě pravda, že data z mezinárodních šetření nám o vývoji subkultur a dalších specifických kulturních procesech říkají velmi málo. To je také jeden z důležitých důvodů, byť ne zdaleka jediný, proč je třeba nezůstávat u dotazníkových šetření, ale v ideálním případě makrosociologické analýzy založené na kvantitativních datech doplnit kvalitativními rozhovory, etnografií, analýzami kulturních významů.

Jistě není třeba uvádět další náměty pro příští směřování českých a slovenských výzkumů volného času, životního stylu a kulturní spotřeby. Autoři knihy *Volný čas, společnost, kultura. Česko – Slovensko k jejich rozvoji* dodali významný impulz.

Marek Skovajsa

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.034>

## Literatura

- Bennett, A. 2013. „Youth Culture, Leisure and Lifestyle: From Subcultures to Post-Subcultures.“ Pp. 593–605 in T. Blackshaw (ed.). *Routledge Handbook of Leisure Studies*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203140505.ch48>.
- Bourdieu, P. 1989. „Social Space and Symbolic Power.“ *Sociological Theory* 7 (1): 14–25, <https://doi.org/10.2307/202060>.
- Castells, M. 2001. *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199255771.001.0001>.
- Dubin, R. 1956. „Industrial Workers' Worlds: A Study of the 'Central Life Interests' of Industrial Workers.“ *Social Problems* 3 (3): 131–142, <https://doi.org/10.2307/799133>.
- Dumazedier, J. 1962. *Vers une civilisation du loisir?* Paris: Seuil.

- Chorvát, I., J. Šafr (eds.). 2019. *Volný čas, společnost, kultura. Česko – Slovensko*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lockstone-Binney, L., K. Holmes, K. Smith, T. Baum. 2010. „Volunteers and Volunteering in Leisure: Social Science Perspectives.“ *Leisure Studies* 29 (4): 435–455, <https://doi.org/10.1080/02614367.2010.527357>.
- Lupač, P. 2015. *Za hranice digitální propasti. Nerovnost v informační společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Meyrowitz, J. 2006. *Všude a nikde: vliv elektronických médií na sociální chování*. Praha: Karolinum.
- Rojek, Ch. 1999. „Deviant Leisure: The Dark Side of Free-Time Activity.“ Pp. 81–96 in E. L. Jackson, T. L. Burton (eds.). *Leisure Studies: Prospects for the Twenty-First Century*. State College, Pa: Venture.
- Stebbins, R. A. 2007. *Serious Leisure: A Perspective for Our Time*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, <https://doi.org/10.4324/9781315129167>.
- Šafr, J. 2012. „Životní styl po roce 1989.“ Pp. 231–265 in V. Patočková, D. Čermák, L. Vojtišková a kol. *Kultura v krajích České republiky*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Šafr, J. 2014. „Kulturní spotřeba a sociální distinkce v České republice.“ Pp. 114–143 in P. Zahrádka (ed.). *Spotřební kultura. Historie, teorie a výzkum*. Praha: Academia.
- Šubrt, J., Š. Pfeiferová (eds.). 2013. *Sociální změna*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Wellman, B. 2001. „Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (2): 227–252, <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309>.

## Fórum sociální politiky

Obsah č. 5/2021, 15. roč.

### Monotematické číslo: Sociálně politické dopady koronavirové pandemie

#### Recenzované články obsahu 5. čísla:

*Lenka Lakotová:* Dopady pandemie covidu-19 na zaměstnanost osob starších 50 let v evropských zemích

*Marek Szczepański:* The impact of the coronavirus pandemic on the implementation of new occupational pension schemes in Poland

*Helena Marešová – Marie Tábořská – Noemi Roupcová:* Poskytování poradenské a sociální práce lidem bez domova s akcentem na jejich pracovní uplatnění

#### Poznátky z výzkumu

*Sylvia Höhne:* Dopady pandemie na sólo rodiče – první výsledky výzkumu

#### Diskuse

*Petr Frischmann:* Laický soudce – historický relikt či funkční garant pracovněprávní ochrany?

#### Recenze

Sociolog *Jan Keller* hodnotí publikaci „Nová vědecká éra?“

Ekonom *Jan Mertl* recenzuje knihu „Česko versus budoucnost“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá SEND Předplatné spol. s r.o., Ve Žlábku 1800/77, 193 00 Praha 9, e-mail: [send@send.cz](mailto:send@send.cz)  
tel. – 225 985 225, 777 333 370

<https://www.vupsv.cz/casopis/>



**Michal Janata: *Nezavršitelnost spravedlnosti***

Praha, Malvern a Sociologické nakladatelství (SLON) 2020, 204 s.

„Poctivě žít, nikomu neškodit, každému dávat, co mu patří.“ Klasická Ulpianova definice zachycuje mnohohrstevnost pojmu spravedlnosti, zároveň však předjímá dlouhou řadu prací, v nichž se myslitelé z různých oborů po staletí pokoušejí tento fenomén uchopit přesněji a lépe. V tomto světle by se mohlo zdát, že dalšímu z pokusů v této řadě, tentokrát ze střední Evropy počátku 21. století, hrozí právě to – že bude jen dalším z pokusů v této řadě. Že tomu tak není, se čtenáře snaží přesvědčit kniha Michala Janaty *Nezavršitelnost spravedlnosti*, vydaná v loňském roce společně nakladatelstvími Malvern a SLON.

Kniha je reflexí kritického čtení klasických textů, která je zároveň osobitá a osobní, ovlivněná autorovou životní zkušeností s komunismem a postkomunismem v Česku. Autor v ní podává a rozvíjí své pojetí toho, co jeho slovy „je spravedlnost, jak se jí dosahuje, jak se jí vyhýbá, jak souvisí s právem i mocí“. Podle samotného autora je kniha určena především těm, kteří o spravedlnosti uvažovali nikoli profesně, ale proto, že akcent na toto téma byl jedním ze způsobů, jak se vyrovnat s vytrpěným bezprávím a nespravedlností. Tomu odpovídá i to, že kniha je napsána jasným a srozumitelným jazykem, což je vlastnost, kterou většina pojednání o spravedlnosti právě nevyniká. Přesto nejde o knihu zcela jednoduchou, protože autor své myšlenky často vyjadřuje metaforicky či v paradoxech a protikladech, které se nesnaží definitivně vyřešit.

Kniha je uvedena výstižnou předmluvou Jiřího Příbáně a doplněna seznamem literatury a jmenným a věcným rejstříkem. Ke genezi knihy autor uvádí, že jejím zamýšleným tématem původně měl být vzájemný vztah mezi členy triády právo–spravedlnost–moc, jenže spravedlnost se mu

ukázala být ohniskem, vůči němuž jsou právo i moc sekundární. Z toho vyplývá i členění knihy na tři části, věnované postupně spravedlnosti, právu a moci, přičemž část věnovaná moci (a zčásti to platí i o části věnované právu) je zpracována stručněji, respektive více selektivně se zaměřením na překryvy a styčné plochy mezi spravedlností, mocí a právem.

Knihu autor zahajuje prologem, v kterém relativně podrobně představuje svá východiska. Mezi ně patří zejména výchozí teze, že spravedlnost není jednou dosaženým, dokonce ani cílovým stavem, jehož má být dosaženo, ale že spravedlnost je naopak nezavršitelnou hodnotou, protože svou povahou je sporem o to, jakým způsobem jí má být dosaženo. Autor ke spravedlnosti přistupuje zároveň jako k jednání i jako k hodnotě, jež je jeho motivem. Spravedlnost má podle něj subjektivní i intersubjektivní povahu, je to nejen v hloubce lidského nitra ukotvené měřítko, ale především široce sdílená hodnota, která je vedle lásky tím nejvyšším, co může člověk ve společenství s ostatními lidmi prožívat. Je relační hodnotou (a není tudíž jen vlastností nitra), ale neleží ani mimo niterný vztah k této hodnotě. Není obsahově vymezitelná, o její podobu se vede ustavičný a neukončitelný spor. Není výsledkem konsensu, neboť je střetem, nikoli souhlasem.

Spravedlnost tak v Janatově pojetí není pouhým přesvědčením ani normou, ale jednáním, jež podvrací dosavadní stav považovaný za neúnosný. Je úsilím o nastolení normativity, ale zároveň je do jisté míry i subverzí řádu, který konzervuje status quo na účet těch, kteří z jeho udržování nemají prospěch. Spravedlnost na jednu stranu sjednocuje, ale toto sjednocení se zároveň otevírá pochybnostem o povaze dosaženého. Ve chvíli „vítězství“ se spravedlnost ocitá na druhé straně sporu. Jejím vítězstvím je vytrvalost, s níž ustavičně podniká souboj s nespravedlností.

K vlastní analýze spravedlnosti v první části autor přistupuje tak, že v devíti ka-

pitolách postupně zkoumá její jednotlivé aspekty (např. její zdroje nebo vztah spravedlnosti k pojmům síly, hodnoty či viny a trestu), kriticky se vyrovnává s dominantními pojetími spravedlnosti a v diskusi s nimi rozvíjí své vlastní pojetí. Janata neusiluje o kategorizace ani o vytvoření typologie různých druhů spravedlnosti. Ve vztahu k obvyklým členěním tohoto pojmu na spravedlnost distributivní a retributivní, k nimž bývá nověji připojována spravedlnost procedurální, má Janatovo pojetí nejbližší k poslední uvedené kategorii. Distributivní spravedlnost Janata nechává stranou svého zájmu a třeba Rawlsovu teorii spravedlnosti kritizuje právě za to, že pojem spravedlnosti redukuje na distributivní spravedlnost (druhou Janatovou výhradou je to, že Rawlsova teorie je podle něj spíše utopickou projekcí, opírající se o fikci společenské smlouvy, než možným popisem skutečnosti). Retributivní spravedlnost Janata sice uznává jako „dynamické jádro spravedlnosti“, zdůrazňuje ale její nedosažitelnost. Vyslovení viny a uložení trestu podle něj totiž neznamená návrat spravedlnosti, ale pouze naplnění práva, protože i v případě nejpršnějšího trestu je vždy více potrestána oběť zločinu újmou, kterou jí pachatel způsobil. Z hlediska práva je tak podle Janaty možné nesoulad mezi vinou a trestem zmírnit, z hlediska spravedlnosti však trest vždy silně pokulhává za vinou.

Janatovo pojetí je procedurální, liší se však od Hartova a Luhmannova chápání procedurální spravedlnosti jako minimálního požadavku rozhodovat ve stejných věcech stejně a v nestejných odlišně. Janata zdůrazňuje, že spravedlnost není stavem, ale procesem (dovolávání se spravedlnosti), neustále se měnícím výsledkem napětí mezi míněním jedince a míněním druhých o tom, co je spravedlivé, respektive jak má být spravedlnosti dosaženo. Spravedlnost se podle něj rodí ze zoufalství, vystává pouze v opozici k nespravedlnosti. Tím, čeho jí má být dosaženo, je soulad,

„vyrovnání“. Toto vyrovnání ale není dosažitelným stavem, je vždy pouze vyrovnáváním a spravedlnost je směr, kudy se náprava ubírá.

Vedle takto chápané nezavršitelnosti lze podle Janaty spravedlnost charakterizovat přinejmenším dalšími dvěma rysy. Spravedlnost je obsahově neurčitelná, protože dopředu nelze určit podmínky, za nichž něco je či není spravedlivé, a je, podobně jako politika, nezaložitelná. Nezaložitelnost spravedlnosti Janata chápe jako rys vyplývající ze současné situace, kdy spravedlnost již není zajišťována nadpozemskou mocí, a nelze se tedy vyhnout otázce, zda a jak může spravedlnost ospravedlňovat sebe samu, když nemá kritérium ospravedlnění mimo sebe. Podle autora se dostáváme do podobné pasti, jakou je Böckenfördův paradox, tj. do situace, kdy spravedlnost žije z předpokladů, které nemůže sama zajišťovat. Jediným zdrojem spravedlnosti, který zbývá, je podle Janaty spor jako způsob, jímž spravedlnost hledá samu sebe. Tento spor nutí účastníky společného zápasu o spravedlnost formulovat svá vlastní pojetí spravedlnosti, ale zároveň stejný spor vytváří společné prostředí, v němž spravedlnost vzniká jako cíl, jehož nikdy nemůže být dosaženo (ale přesto je životně naléhavé o tento cíl zápasit).

Druhá část knihy, věnovaná právu, je rozsahem jedenácti kratších kapitol srovnatelná s první částí, autor v ní ale (na rozdíl od spravedlnosti v první části) neusiluje o nalezení vlastní explicitně formulované definice či pojetí práva. V obecné rovině k právu přistupuje spíše širěji jako k sociálnímu či psychologickému faktu než pouze jako k souboru právních norem nebo informačnímu systému, když v právu je autorovými slovy „přítomno mnoho mimoprávních prvků“. Janata se soustřeďuje především na ty aspekty práva, které považuje za klíčové pro ozřejmění vztahu práva ke spravedlnosti a moci. Multidimenzionalitu fenoménu práva Janata zachycuje ve třech rovinách, když právo chápe jako sou-

bor vědění specifického druhu (jurisprudence) a na druhou stranu jako pravomoc (jurisdikci) s tím, že se ale nemůžeme vyhnout etickému horizontu, v němž se odehrává. Právo, zejména pak právo v jeho současné podobě Janata charakterizuje pomocí dvou jeho aspektů, zásady rovnosti před zákonem a soudcovské diskrece. Rovnost před zákonem považuje za klíčový požadavek (právo stojí a padá se zásadou rovnosti před zákonem, v níž spočívá univerzalita práva), ve faktické rovině ale zároveň za „ušlechtilou fikci“, kterou lze snadno deklarovat, ale daleko obtížněji zaručit (a v kterou Janata, jak sám přiznává, nevěří).

K soudcovské diskreci Janata uvádí, že právo není bezrozporné a ani nejjednodušší případy nelze zahrnout do kategorie *easy cases*. Soudcovská diskrece proto není výjimkou, ale nutným pravidlem. Soudcovské dotváření práva neznamená, že by si soudce uzurpoval kompetenci zákonodárce, ale je nutným momentem jejího uplatňování. V tom se Janata přiklání k právnímu decisionismu spočívajícímu v premise, že právo je založeno na rozhodnutí, nikoli na normě. Zároveň s odkazem na Rudolfa von Jheringa a Gustava Radbrucha přesvědčivě argumentuje, že součástí práva je i jeho étos v podobě povinnosti vzepřít se bezpráví a pojetí práva jako vůle ke spravedlnosti). V těchto svých úvahách o právu se Janata nezdržuje opakováním známého a soustřeďuje se naopak na opomíjená a méně častá pojetí, aspekty a charakteristiky, přičemž však jeho závěry vyznívají koherentně a autenticky.

Třetí, rozsahem nejkratší část knihy, věnovaná moci, se nejvíce zabývá současnou společností a politickou situací, a to kriticky a z konzervativní perspektivy. Podle Janaty není současná společnost dostatečně homogenní, aby mohla sdílet společné hodnoty, stát postrádá hodnotové založení a státy se transformují na útvary, jejichž hlavním, byť nepřiznaným úkolem je politický a ekonomický servis pro pa-

ralelní nositele moci, kterou Janata nazývá éterickou. Velká část populace se proto v této situaci cítí vyřazena z politického spolurozhodování a volí nové a nové politické subjekty, které nejsou státotvorné. V této části se Janata zároveň nejvíce zaměřuje na vzájemný vztah prvků triády spravedlnost–právo–moc (byť úvahy o tomto vztahu prolínají celou knihou), přičemž těžiště podle očekávání je v oblasti spravedlnosti, respektive vztahu spravedlnosti na jedné straně a práva a moci na straně druhé. V obecné rovině a s přiznáním komplikovanosti vzájemných vztahů Janata zůstává pozici, že spravedlnost nelze z právní oblasti vylučovat, protože spravedlnost jediná může ospravedlnit jak právo, tak moc (moc se liší od násilí právě přítomností spravedlnosti, již se legitimizuje, a právo je poslední autoritou nevázanou na náboženství anebo tradici).

Spravedlnost však nelze chápat jako obsahově vymezenou hodnotu, jejíž vymáhání dokonce svěřujeme právu, a spravedlnost nemůže tvořit vlastní obsah práva či moci. Paradoxně ale právě tato pocítovaná absence je tím, co zakládá právo i moc. Právo se neopírá jen o své vynucení, ale je samo sebou proto, že je spojeno se spravedlností jako svou latentní nebo projevenou složkou. Spravedlnost je tak jako latentní prvek, nutný motiv práva, v každé formě práva vždy přítomná a i sebecyničtější právo je uplatňováno na pozadí spravedlnosti jako legitimizující síly. Vztah práva ke spravedlnosti je současně vztahem části k celku, spravedlnost je více než právo, ale nelze se jí bez práva domoci. Spravedlnost je vůči právu ambivalentní a komplementární zároveň: lze přijmout známé Radbruchovo dictum, na druhé straně je soudce povinen být neutrální vůči všem stranám sporu. Legitimita je způsob, jak „propašovat“ do legality spravedlnost.

Recenzovaná kniha je svým způsobem antipodem některých ryze akademických publikací – nepokrývá celou šíři tématu a není formálně ani metodicky doko-

nalá, ale osviežuje, provokuje, povzbudzuje a motivuje k myšlení. Autor v ní čtenárom predkladá vnútornú konzistentnú pojetí, ktoré je prosté prítakávaní oborovým autoritám a kritické k súčasným podobám moci, práva a spravodlnosti. Fikce nazýva fikciami, a to i tam, kde to – napr. u spoločenskomyšľových teórií a u tématu diskrecie súdovského rozhodovania – nepatrí ke kánonu. Nejen tím je kniha relatívne originálna. Čtenář obeznámený se zkoumanou oblastí by asi v Janatově pojetí byl schopný nalézt paralely k pojetí právního pole jako místa konfrontace a soutěže o právo určit obsah práva, jak ho známe od P. Bourdieua, k analýze revolty A. Camuse či k chápání spravodlnosti jako konstitutivní a nedosažitelné limity práva z Petříčkova Majestátu zákona, tato tři jména by ale v recenzované knize nenašel. Autorovým cílem však není podat encyklopedický přehled, ale představit svůj vlastní osobní pohled a zkušenost. To se mu bezesporu podařilo. Slovy Jiřího Přibáně v předmluvě knihy: čtenář, který se do ní začte jako do nekonečného, nejednoznačného a mnohovrstevného příběhu o spravodlnosti jako nezavršitelném, rozporuplném a nejednoznačném úsilí lidského rodu od úsvitu dějin až do dnešních časů, nebude zklamán.

Petr Hanzal, Fakulta sociálních věd  
Univerzita Karlova

**Andrej Belák: Úrovne podmienok pre zdravie a zdravotné potreby vo vylúčených rómskych osídleniach na Slovensku**

Košice, Zdravé regióny 2020, 254 s.

Výskumné a intervenčné projekty v marginalizovaných komunitách prinášajú etické dilemy vyplývajúce z mocenských asymetrií medzi zúčastnenými stranami. Výskumy marginalizovaných komunít, v česko-slovenskom kontexte zamerané na Rómov,

sa robia spravidla z dominantných pozícií, často bez viditeľnej snahy o reflexiu mocenských vplyvov na formovanie poznávacích štruktúr a produkciu poznatkov. Snaha pomôcť či ochrániť môže vyústiť, zámerne alebo nechtiac, do konštrukcie tzv. *suspect community* (M. Breen-Smyth. „Theorising the ‘Suspect Community’: Counterterrorism, Security Practices and the Public Imagination.“ *Critical Studies on Terrorism*, 2014, 7 (2): 223–240) – komunity, ktorej očakávané správanie je predmetom stigmatizácie a predsudkov a považuje sa za hrozbu pre ostatné obyvateľstvo. Počas pandémie COVIDU-19 viacero krajín EÚ zaviedlo opatrenia, ktoré disproporčne zasiahli, alebo sa priamo zamerali na marginalizované, často rasovo definované, skupiny. Na Slovensku sa v roku 2020 ocitlo v hromadných karanténach niekoľko „vylúčených rómskych osídlení“, pričom prax hromadnej karantenizácie Rómov pokračovala aj v roku 2021.

V súvislosti s karantenizáciou osád sa do mediálnej pozornosti dostala príspevková organizácia Ministerstva zdravotníctva SR *Zdravé regióny* (ZR). Jej pracovníci a pracovníčky pôsobia v osádach ako *asistenti a asistentky osvetly zdravia* v rámci *Národného projektu Zdravé komunity* (NP ZK), ktorého cieľom je zlepšiť podmienky ovplyvňujúce zdravie miestneho obyvateľstva. Na objednávku ZR uskutočnil tím z Lekárskej fakulty UPJŠ v Košiciach v roku 2019 výskum „Úrovne podmienok pre zdravie a zdravotné potreby vo vylúčených rómskych osídleniach na Slovensku“ („Úrovne podmienok pre zdravie“), ktorého výsledky majú byť východiskom pre intervencie i podkladom pre vyhodnotenie ich úspešnosti. Cieľom výskumu bolo zmapovať stav *podmienok pre zdravie*, ktoré výskumný tím rozdelil do piatich kategórií: (A) správanie súvisiace so zdravím, (B) psychická záťaž, (C) materiálne podmienky, (D) dostupnosť služieb zdravotnej starostlivosti a (E) spoločenské postavenie a príležitosti (s. 8). Zber dát sa uskutočnil v dvoch fázach – CEN-

ZUS a REPRE-zisťovanie. V rámci CENZU prebehlo sčítanie obyvateľstva a mapovanie prevažne materiálnych podmienok (napr. pripojenie domácností na vodovod), dostupnosti zdravotnej starostlivosti a niektorých druhov „správania súvisiaceho so zdravím“. Dáta z CENZU sú výsledkom pozorovaní a odhadov terénnych pracovníkov ZR. REPRE-zisťovanie spočívalo v realizácii štruktúrovaných rozhovorov s predstaviteľmi vzorky domácností vo vybraných lokalitách.

Podľa vedúceho výskumu a autora výskumnej správy Andreja Beláka sa výskum vyznačuje výnimočným prínosom nových poznatkov o „vylúčených rómskych osídleniach“, bezprecedentnou rozsiahlosťou, spoľahlivosťou, ale aj nezvyčajnou praktickosťou a vďaka zapojeniu miestnych obyvateľov do projektu aj svojou „radikálnou participatívnosťou“ a silným akcentom na etiku. Napriek tejto pozitívnej prezentácii vyvoláva výskum NP ZK viaceré zásadné otázky týkajúce sa jeho prínosu, metodiky získavania dát, spôsobu ich uchovávaní a vzťahov medzi zúčastnenými stranami. Náš kritický postoj vychádza zo širšej epistemologickej reflexie a snahy o analýzu vzťahov, vrátane mocenských, v ktorých vznikajú výskumné dáta. Hoci sa týka primárne výskumu „Úrovně podmienok pre zdravie“, veríme, že tento text otvorí kontextuálnu diskusiu o dôsledkoch asymetrických vzťahov vo výskumoch venovaných Rómom.

Andrej Belák považuje výskum za prínosný v tom, že obohacuje výskumy zdravia o doposiaľ neskúmané témy a prináša dáta výnimočného rozsahu (A. Barát. „Masívny výskum rúca mýty o Rómoch.“ *Pravda* [online] 16. 7. 2020 [cit. 2. 6. 2021]. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/557152-masivny-vyskum-ruca-myty-o-romoch/>) pochádzajúce z vyše 400 „vylúčených rómskych osídlení“. Výskumný tím v nich uskutočnil 13 500 rozhovorov. Ambíciou výskumu NP ZK bolo nazbierať dáta vypovedajúce o jednotli-

vých lokalitách pôsobenia ZR. Belák preto zdôrazňuje reprezentatívnosť výsledkov na lokálnej úrovni (s. 32) v kontraste s inými výskumami (s. 170). Zároveň tvrdí, že je výskum reprezentatívny aj pre všetky „vylúčené rómske osídlenia“ Košického, Prešovského a Banskobystrického kraja. Svoje tvrdenie zdôvodňuje zapojením väčšiny lokalít do výskumu (s. 32). Rozsiahlosť výskumnej vzorky, aj keby sa prekrývala s veľkosťou skúmanej populácie, však nie je určujúcim kritériom kvality výskumu. V tomto prípade výskumná vzorka pozostáva z *nenáhodne* zvolených lokalít pôsobenia ZR a niekoľkých „kontrolných“ lokalít, zaradených do výskumu kvôli vyhodnoteniu úspešnosti intervencií (s. 12). Ak výber vzorky nezodpovedá kritériám náhodného ani kvótného výberu, o reprezentatívnosti pre kraje nemožno hovoriť. Predstava, že veľkosť vzorky je kritériom reprezentatívnosti, je jednoducho mylná (G. Shapiro. „Sample Size.“ Pp. 781–783 in P. J. Lavrakas (ed.). *Encyclopedia of Survey Research Methods*. Thousand Oaks: SAGE Publications 2008). Nie je tiež jasné, z akých údajov vychádza tvrdenie o zapojení takmer všetkých lokalít do výskumu. Ak vychádzame z počtov „rómskych koncentrácií“ mimo obce a na kraji obce uvedených v *Atlase rómskych komunít 2019* (Á. Ravasz, L. Kovács, F. Markovič. *Atlas rómskych komunít 2019*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2020), dosahujú podiely lokalít vynechaných z výskumu v menovaných krajoch 30%.

Napriek tvrdeniam o výnimočnosti a priekopníctve (s. 183) sú zverejnené výsledky skromné. Väčšina z nich, ako napríklad miera vystavenia obyvateľov jednotlivým druhom zdravotných rizík, je založená na popisnej štatistike. V záveroch nájdeme konštatovania rôznorodosti problémov a zdravotných rizík, ktorým je obyvateľstvo jednotlivých lokalít vystavené (s. 192), chýba však analýza a vysvetlenie príčin nerovnomernosti ich distribúcie v skúmanej populácii. Výskum „Úrov-

ne podmienok pre zdravie“ neprináša poznatky o fungovaní mechanizmov sociálnych procesov ani o pôsobení rôznych faktorov a štruktúr na popisované javy. Zhromaždenie veľkého množstva dát môže poslúžiť ako zdroj pre ďalšie výskumy, ale jeho analytická hodnota je malá. Lepším výberom vzorky si mohol výskumný tím ušetriť množstvo práce a vložiť ju do kvality interpretácie výsledkov.

Autor správy sa domnieva, že použité metódy sú „mimoriadne presné“, a preto možno výsledky interpretovať „nadštandardne jednoznačne“ (s. 181). Metodika zberu dát však obsahuje postupy, ktoré spoľahlivosť výsledkov spochybňujú a otvárajú otázku, koho výsledky výskumu reprezentujú. V rámci REPRES-zisťovania odpovedali administrátormi vybraní „najkompetentnejší“ členovia domácností aj na otázky týkajúce sa správania alebo identity iných členov domácnosti (s. 180). Rizikom takejto metódy je, že zaniknú hlasy jednotlivcov z rôznych dôvodov marginalizovaných v rámci rodiny, a vo výsledkoch sa namiesto ich výpovedí odrážajú postoje a predstavy hovorca domácnosti, čo znižuje efekt participatívnosti a posúva aj význam odpovedí.

Súčasťou výskumu bol aj zber citlivých a ťažko overiteľných informácií o sexuálnom správaní, užívaní návykových látok a hygienických návykoch. Pri objasňovaní kľúča, podľa ktorého boli tieto kategórie zaradené do výskumu, sa výskumná správa obmedzuje na konštatovanie, že išlo o „biomedicínsky chápané nedostatky v tamojších podmienkach pre zdravie na komunitnej úrovni“ (s. 183–184). Vzhľadom na citlivosť týchto tematických kategórií, ktorých obsah zasahuje do osobných údajov chránených Zákonom o ochrane osobných údajov 18/2018 Z.z. a etickými kódexami výskumu, absentujúca diskusia o voľbe týchto tém otvára otázku etiky výskumu.

Kvôli predpokladaným ťažkostiam pri získavaní dát v rozhovoroch sa výskumný

tím rozhodol nahradiť odpovede respondentov *kvalifikovanými odhadmi* anketárov pochádzajúcich zo skúmaných komunit (s. 56–65). Chýba však objasnenie, ako sa anketári k svojim odhadom dopracovali. Napriek tomu považuje autor správy odhady za „presné“ (s. 88) a zapojenie miestnych anketárov prezentuje ako výhodu, lebo vedľa podľa neho posúdiť, či si respondenti „nevymýšľajú“ (A. Barát. „Masívny výskum rúca mýty o Rómoch.“ *Pravda* [online] 16. 7. 2020 [cit. 2. 6. 2021]. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/557152-masivny-vyskum-ruca-myty-o-romoch/>). „Nadštandardnú primeranosť“ metód dokladá nízkym počtom odmietnutí účasti na výskume (s. 181). Rozhodnutie respondentov zúčastniť sa výskumu však nemusí byť výsledkom primeranosti metódy. Správa neobsahuje informácie o krokoch, ktoré výskumný tím podnikol, aby vylúčil či minimalizoval akékoľvek formy tlaku alebo štrukturálneho násillia vyplývajúceho z pozície dopytovateľov v lokálnych komunitách. Dopytovatelia ani respondenti si tieto efekty nemusia uvedomovať, ale skúsený výskumný tím ich má reflektovať. Nutnosť pracovať s odhadmi anketárov svedčí skôr o nevhodnom výbere metodiky než o jej primeranosti.

S „nepresnosťami“ sa výskumný tím vysporiadal roztriedením dát podľa „kvality“ a vyradením „nekvalitných“ dát zo vzorky (s. 34–35). Kritériom kvality boli výpovede anketárov o (ne)ochote respondentov odpovedať na citlivé otázky a ich posúdenie „pravdivosti“ odpovedí. Ukazovatele, ktoré dopytovatelia neoznačili za problémové, sú automaticky považované za „presné“ (s. 34–35, 70). Takáto reflexia výskumu je nedostatočná nie len preto, že sa obmedzuje na kvantifikáciu „nepresností“ na základe presvedčení dopytovateľov, ale aj preto, že sa zaoberá iba konkrétnymi komplikáciami pri zbere dát a nevenuje pozornosť problémom vyplývajúcim z povahy použitých metód sociálnovedného výskumu. Otázkou je, v akom zmysle môže-

me uvažovať o kvalitatívnych dátach a metódach ich zberu ako o presných.

Dáta vznikajú v interakciách s ľuďmi, treba preto počítať s vplyvom rôznych faktorov, vrátane pozicionality výskumníkov a dopytovateľov. V diskusii o metódach antropologického alebo sociologického výskumu existuje konsenzus, že spoliehanie sa na *naratívne* dáta prináša riziko reprodukovania fikcie: inými slovami, je rozdiel medzi tým, čo ľudia hovoria a čo robia (F. Cancian. *What Are Norms? A Study of Beliefs and Action in a Maya Community*. New York: Cambridge University Press 1975). Diskrepancie medzi výpoveďami respondentov (najmä pri dotazníkových výskumoch) a ich každodennou realitou sú známou skutočnosťou, ktorá ovplyvňuje kvalitu dát (P. Bourgois. *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. New York, Cambridge: Cambridge University Press 1995) a nemožno ju odbyť tým, že dáme slovo anketárom. Praktická znalosť terénu automaticky nezabezpečuje kvalitu výskumných dát, tá závisí skôr od vytvoreného vzťahu dôvery a spolupráce, čo je v každom prostredí dynamický fenomén. Respondenti môžu byť otvorenejší k dopytovateľom zvonka, ktorí si získali ich dôveru bez vytvorenia vzťahov závislosti alebo konkurencie. Zber kvalitných dát nespočíva v schopnosti posúdiť pravdivosť výpovedí respondentov a korigovať ich z pozície informovaných výskumníkov, ale skôr v uvedomení si vlastných mentálnych rámcov a predsudkov, vstupujúcich do komunikácie s respondentmi, ako aj vplyvu pozicionality účastníkov výskumu na jeho výsledky.

Výskumný tím sa snažil vyrovnať mocenské asymetrie tým, že sa pokúsil o *radikálne participatívny* výskum. Participatívnosť projektu spočíva vo využití kapacít lokálnych terénnych pracovníkov ZR pri zbere dát pre výskumnú časť projektu (s. 8, 170) a v konzultáciách pri upresňovaní metodiky a interpretácii dát (s. 10), pri ktorých dostali miestni obyvatelia možnosť

vyjadriť aj svoje požiadavky (s. 33). Chýbajú však informácie o pozícii terénnych pracovníkov ZR v lokálnych komunitách, ktoré by objasnili, kto sú títo hovorcovia miestnych komunít. Zapojením miestnych obyvateľov sa mocenské asymetrie výskumov automaticky nevytratia. Poverenie miestnych anketárov zberom dát, vrátane citlivých informácií, pre výskum dizajnovaný „zhora“, môže viesť k vytvoreniu nových alebo k reprodukcii už existujúcich nerovností. Riešenie, ktoré by bolo viac než len dymovou clonou, by si vyžadovalo transparentné objasnenie postavenia a záujmov zúčastnených strán a z toho plynúcich zaujatostí a možných konfliktov. Pozícia *Zdravých regiónov* ako príspevkovej organizácie Ministerstva zdravotníctva vyvoláva otázky, nakoľko vládne stratégie a štruktúry štátneho byrokratického aparátu formujú aktivity organizácie a ako sa prejavili v požiadavkách organizácie na tento výskum. Za pozornosť stojí aj prípadný vplyv viacnásobných afiliácií zúčastnených aktérov na ich činnosť. Vedúci výskumu Andrej Belák je zamestnancom akademického pracoviska, ale v médiách vystupuje ako člen analytickej jednotky ZR. Ešte zložitejšia je pozícia zamestnancov ZR pochádzajúcich z lokálnych komunít, ktorí ako anketári dostali prístup k citlivým údajom ostatných obyvateľov osád. Keďže dáta majú slúžiť aj k vyhodnoteniu úspešnosti intervencií ZR, poverením zamestnancov organizácie ich zberom nastáva situácia, keď sa objekt výskumu stáva zároveň skúmajúcim subjektom.

Mocenské asymetrie projektu sa neprejavujú len v nerovných možnostiach vplývať na produkciu poznatkov, ale ovplyvňujú aj kontrolu nad výskumnými dátami, medzi ktorými sa nachádzajú citlivé údaje, napríklad o užívaní antikoncepcie alebo návykových látok. Výskum od účastníkov žiadal aj kontaktné informácie a osobné údaje, vrátane dátumu narodenia, „za účelom opätovného vyplnenia dotazníka“ (s. 254). V informovanom súhlase respondentov

ubezpečili, že osobné údaje budú uchovávané v oddelenej databáze, a že odpovede na otázky v dotazníku sú anonymné a nebudú poskytnuté tretím stranám. Belák si uvedomuje, že spracovávanie a uchovávanie citlivých dát predstavuje riziko ďalšej stigmatizácie a štátnej kontroly celých lokalít (s. 16, 31), preto zverejnil vo výskumnej správe len výber zovšeobecnených dát. V správe sa však zmieňuje o interaktívnej elektronickej databáze, pomocou ktorej sa podarilo „všetky uvedené obmedzenia textovej publikácie obísť“ a obsahuje „kompletné hlavné výsledky zo vstupného merania i stanovenia potrieb“ (s. 16). Nie je jasné, či databáza obsahuje aj osobné a citlivé dáta vynechané z výskumnej správy, ani kto k nej bude mať prístup. Napriek obavám zo stigmatizácie si Belák myslí, že takéto dáta by mali byť „súčasťou základných zdravotníckych registrov“ Národného centra zdravotníckych informácií (A. Barát. „Masívny výskum rúca mýty o Rómoch.“ *Pravda* [online] 16. 7. 2020 [cit. 2. 6. 2021]. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/557152-masivny-vyskum-ruca-myty-o-romoch/>). Postavenie ZR vyvoláva tiež otázku, či sa k výskumným dátam, prípadne aj k databáze s osobnými údajmi, môžu dostať aj zamestnanci Ministerstva zdravotníctva, alebo iní štátni úradníci či vládni činitelia.

Centrálne zhromažďovanie a uchovávanie osobných a citlivých dát a ich prípadné sprístupnenie štátnym úradom vytvára potenciálny nástroj neprimeranej kontroly, disciplinácie či diskriminácie marginalizovaných skupín. Medzi kľúčové princípy posudzovania legitimacy ale aj zákonnosti zberu a spracovania citlivých dát patrí stanovenie účelu ich zberu. V prípade výskumu NP ZK je diskutabilné, či bol zber citlivých údajov nevyhnutný a či ich uchovávanie cieľovú skupinu neohrozuje. Výskum mal poskytnúť praktické informácie miestnym komunitným pracovníkom. Paradoxom teda je, že sa pri vyplňaní dotazníkov využívali znalosti týchto pracovníkov. Nie

je tiež jasné, čo si počnú komunitní pracovníci s množstvom nespracovaných dát. Účelnosť rozsiahlej centrálnej databázy spochybňuje aj fakt, že zaznamenané zdravotné riziká sa majú odstraňovať na lokálnej úrovni (s. 138). Štrukturálnymi príčinami znevýhodnenia obyvateľstva vylúčených osád, ktorých odstránenie by vyžadovalo zmeny na úrovni verejných politík, sa projekt nezaoberal.

Problémy sprevádzajúce pokusy o participatívny výskum otvárajú otázku, ako sa vôbec dá dosiahnuť vyrovnanie mocenských asymetrií výskumných a intervenčných projektov a z akého typu výskumu by mali marginalizované skupiny obyvateľstva osôh. Výskumy, ktoré posúvajú chápanie hĺbky a charakteru problémov, s ktorými sa stretávajú napríklad afro-americké komunity v USA, k výskumným otázkam pristupujú analyticky a skúmajú vzťahy medzi rôznymi premennými, napríklad vzťah zlého zdravia a stresu v dôsledku dlhovej tarchy, životnej neistoty, prežitých strát (napr. exekúcií alebo nútených deľožácií) (S. Saegert, D. Field, K. Libman. „Mortgage Foreclosure and Health Disparities.“ *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 2011, 88 (3): 390–402). Výsledkom tohto typu výskumov je diskusia o vzťahoch medzi štrukturálnymi problémami a konkrétnymi situáciami ľudí, ktorých zdravotný stav je horší ako populačný priemer.

V prípade obyvateľstva „vylúčených rómskych osídlení“ na Slovensku by bolo užitočné preskúmať napríklad rozšírenie chronických ochorení v kontexte politík štátu, konkrétne vo vzťahu k podmienkam pracovného trhu ako je vysoká miera neistoty v zamestnaní, nedostatočná ochrana zamestnancov alebo minimálny systém sociálnej ochrany. Základným predpokladom spravodlivého výskumu nie je primárne identita anketárov, ale dizajn reflektujúci asymetrie výskumnej situácie a heterogenitu cieľovej skupiny. Zohľadnenie rôznorodých záujmov prítomných v cieľovej skupi-

ne nie je triviálnym problémom. Naopak, vedie k dilemám, ktoré nemusia mať jednoznačné riešenie. Hľadanie citlivých prístupov k potrebám cieľových skupín preto vyžaduje kritický pohľad k vlastným prístupom a skromnosť pri hodnotení výsledkov. Cestou k spravodlivejšej vede a intervenčnej praxi, zohľadňujúcej potreby miestneho obyvateľstva, by mohol byť výskum, ktorý sa pokúša reflektovať štrukturálne podmienky vedeckej činnosti i výskumnej situácie ako aj mocenské vzťahy a záujmy, ktoré do procesu vstupujú. Spravodlivý výskum by mal byť zároveň schopný zabezpečiť, aby záujmy vedy a akademikov neprevažovali nad benefitmi skúmanej komunity, z čoho vyplýva aj nutnosť zvažovať, v akom rozsahu a či vôbec je realizácia výskumu pre cieľovú skupinu prospešná.

*Michaela Ferencová, etnologička, Berlín,  
michaela.ferencova@web.de*

*Barbora Černušáková, Sociology, School  
of Social Sciences, University of Manchester,  
barbora.cernusakova@postgrad.  
manchester.ac.uk*

Správa je dostupná online na  
[https://www.zdraveregiony.eu/wp-content/uploads/2018/04/ZK\\_potreby\\_e-verzia.pdf](https://www.zdraveregiony.eu/wp-content/uploads/2018/04/ZK_potreby_e-verzia.pdf).

Ďakujeme Eve Riečanskej a Petrovi Vittekovi za diskusiu a kritické pripomienky.

**Jerry Z. Muller: *Tyranie metrik***  
Praha, Academia 2020, 188 s.

Jerry Z. Muller predložil kritickou analýzu všeprostupujúceho trendu „posedlosti metrikami“, ktorý pramení ze zájmu vést veľké organizácie vrátane tých verejných jako byznys (tzv. nový verejný management). Autor argumentuje, že tato snaha o vytvoření umělého tržního prostředí v prostředí organizací neorientovaných na zisk může ve skutečnosti přinést více škod než užitku. Jedním z ústředních užívaných konceptů jsou tak s odkazem na Roberta K. Merta nezamýšlené důsledky, které autor v da-

ném kontextu pojmenovává a následně ilustruje na bohatém množství příkladů z vybraných organizací (univerzity, školy, zdravotnictví, policie, armáda, byznys, filantropie). Jak Muller sám píše, hlavním sdělením knihy není, že kvantifikace výkonu jsou špatné samy o sobě, nýbrž popisuje podmínky, za kterých mohou být funkční, a především se soustřeďuje na podmínky, za kterých dochází k (i dlouhodobě přehlíženým) dysfunkcím.

Za hlavní problém „kultury metrické odpovědnosti“ autor považuje nekritické masové užívání standardizovaných metrik navzdory důkazům, že nefungují dobře. Velká část jeho kritiky směřuje na upořádání profesního úsudku, kdy do vedení organizací se stále častěji dostávají obecní manažeři trénovaní kvantifikovat výkon, avšak postrádající znalosti a zkušenosti z konkrétní oblasti, kterou řídí. Metriky jsou tak nastavovány a interpretovány bez hlubšího porozumění tomu, co práce odborníků v dané organizaci reálně obnáší, a s přehlížením nekvantifikovatelných rovin. Upozorňuje také, že tlak na transparentnost metrik za každých okolností a jejich navázání na odměny, respektive penalizace, může paradoxně místo ke zvýšení odpovědnosti a efektivity vést k manipulacím, potírání inovací, nespolupráci, frustraci a k upozadění primárních poslání daných organizací ve prospěch metrických cílů.

Knihou odráží autorovu dlouhodobou orientaci na témata historie kapitalismu a historie veřejné politiky, nicméně samotný text se vyznačuje interdisciplinarností a čerpá z poznatků mnoha oblastí vědění od zmíněné historie přes sociologii, filozofii, psychologii až po ekonomii a organizační chování. Za důležité v tomto ohledu považují autorovo poukázání na izolovanost jednotlivých disciplín, která vede ke znovuobjevování toho, co v jiných oborech je dávno známo. Jedním z přínosů knihy je snaha tyto poznatky syntetizovat. Autor zároveň nijak nezastírá i osobní zaintereso-

vanost v tématu, a sice profesní frustraci v pozici vedoucího katedry na Americké katolické univerzitě, která byla prvotním impulsem jeho zájmu o obsesi metrikami jako charakteristického rysu organizační správy v posledních dekadách. S ohledem na profil autora je převážná část v knize uváděných příkladů z amerického, případně britského prostředí, nicméně popsané problémy nepochybně rezonují přinejmenším všemi západními společnostmi.

Na prvních stránkách se autor snaží čtenáře zaujmout co nejilustrativnějšími příklady, jak kvůli posedlosti metrikami dochází k deformacím veřejných institucí, přičemž odkazuje i na populární seriály z amerického a britského prostředí. Po lehce chaotickém a spíše popularizačním úvodu následuje šestistránková kapitola předkládající systematický a koherentní výklad hlavního argumentu knihy, kde autor vymezuje centrální koncept posedlosti metrikami, a proč jej chápe jako kulturní vzor, či dokonce kult. Nakonec sumarizuje opakující se nedostatky metrik a typy manipulace s nimi, ke kterým se v průběhu celé knihy následně vrací a dále je rozpracovává v kontextu konkrétních případů. Autorův příslib, že toto počáteční vymezení a klasifikace napomohou další plynulosti textu, se podle mého skutečně naplnil a první kapitola tvoří pojitko pro dílčí příklady z různých prostředí prezentované ve velké části zbytku knihy.

Druhou kapitolu osobně považuji za nejvýznamnější ve smyslu obohacení stávající diskuse k tématu, zároveň je zde nejcitelnější Mullerův profil historika. Autor se na více než dvaceti stránkách pídí po původech posedlosti metrikami, a to ve vzdělávacím prostředí viktoriánské Anglie, kde snaha navázat měřený výkon žáků na státní financování škol vedla k podfinancování škol pro chudé; dále v prostředí amerického vzdělávacího systému začátku 20. století, kde se ke slovu dostalo hnutí za efektivitu škol po vzoru hnutí za efektivitu v průmyslu Fredericka W. Taylora; a v manaže-

rismu spojeném s osobností Roberta McNamary a jeho snahou zavést metriky ve vojenství, která podle Edwarda Luttwaka vedla k hromadnému nahrazení „vojenské expertizy civilní matematickou analýzou“ (s. 40).

Autor rozvíjí také úvahy nad tím, jak je možné, že kultura metrické odpovědnosti a transparentnosti je natolik rozšířená, ač se metriky často ukazují jako neefektivní, či dokonce dysfunkční. Tento vývoj dává do souvislosti s ubývajícím důvěrou, zpochybněním etosu profesionálů, rostoucím vlivem spotřebitelské volby, relativním růstem ceny zdravotnictví a vzdělávání, ale také rostoucí komplexitou a diverzitou organizací a dostupností i jednoduchostí IT nástrojů pro zpracování dat. Velmi kriticky hodnotí trend přesouvání důvěry od osobní k důvěře ve zdánlivě objektivní čísla. Upozorňuje také na odlišnosti v motivacích zaměstnanců k práci v byznysu a k práci v organizacích s posláním jako školy, univerzity či nemocnice; užívání platby za výkon u druhé skupiny vidí až jako kontra-produktivní. Píše, že „snaha dělat ze všeho byznys“ (s. 53) může jít proti samotnému poslání těchto organizací. Pro vysvětlení zdrojů nedostatků metrik autor sahá i po filozofických pramenech a představuje kritiku s různými ideologickými kořeny. Za obzvláště zajímavou považuji paralelu, kterou autor rozebírá s odkazem na Friedricha Hayeka, a sice jak dnešní posedlost kvantifikovatelnými cíli replikuje vnitřní chyby sovětského systému.

Nejobsáhlejší, třetí kapitola je zaměřena na dílčí případové studie, tedy konkrétní vybrané organizace. První rozebírané jsou vysoké školy a univerzity, které autor sám označuje za epicentrum svého bádání, a přirozeně jim tak věnuje největší prostor. Rozebírá zde neblahé důsledky honby za co nejvyšší procento vysokoškolsky vzdělané populace, tlaku na snižování míry předčasně ukončených studií, vytváření žebříčků vysokých škol a měření akademické produktivity. Vysvětluje, proč jsou metric-

ké cíle v této oblasti velmi často pochybné; čtenář se například dozví, proč měření lidského kapitálu přes dosažené bakalářské tituly neodpovídá realitě, proč se zvyšující se průměrná úroveň vzdělání populace neprojevuje na úrovni národního ekonomického růstu a které podstatné kvality vysokoškolského vzdělávání a akademické produktivity jsou kvantifikacemi přehlíženy.

Druhou z organizací podrobených analýze jsou školy. Tato podkapitola je z velké části orientována na jednotlivé konkrétní události amerických dějin a popisuje, jak se různí stakeholderi zasazovali o zavedení metrických cílů s motivací zejména snížit nerovnosti v dosahovaném vzdělání mezi rasovými a etnickými skupinami. Hlavním poselstvím této části je, že testování pokroku studentů může mít přínos, nicméně jakmile je v sázce mnoho, pak dochází k dysfunkcím jako podvody, manipulace, příkrášlování, opomíjení rozvíjení netestovaných znalostí a dovedností i potlačování autonomie učitelů. Za potenciálně kontroverzní považují autorův argument, že snaha snižovat etnické a rasové nerovnosti ve studijních výsledcích je na úrovni škol marná a nemělo by se do ní dále investovat, jelikož nepřináší výsledky a výstupy škol závisejí na vstupech, které jsou dány sociálními, ekonomickými a vzdělávacími výsledky rodičů, tedy mimo působnost školy. Označuje to za neřešitelný problém a nemyslí si, že by školy měly fungovat jako „továrny na odstraňování rozdílů“ (s. 87).

Následuje zdravotnictví, do kterého autorovi pomohl proniknout odborník z dané oblasti, jak se dozvídáme z poděkování, a možná i díky tomu je to druhý nejvíce rozpracovaný typ organizací v této knize. Tato podkapitola je opět koncipována na lehké odlišně, a sice nejprve na začátku autor vyjmenovává jednotlivé typy metrik ve zdravotnictví a následně je detailněji rozebírá a popisuje, které z nich fungují a které nikoliv, případně proč, a dokládá to opět konkrétními příklady. Také se jedná o lehké pozitivněji laděnou kapitolu, jeli-

kož výjimečně ukazuje i užitečnost jednoho z typů metrik. Těmi jsou metriky diagnostické a informační, lišící se od těch ostatních především tím, že jsou užívány interně, vyvíjeny společně s těmi, kdo onu odbornou práci skutečně vykonávají, díky čemuž odpovídají jejich vlastnímu vnímání profesního poslání a nejsou vynucovány ani vyhodnocovány shora manažery, ale naopak založeny na spolupráci. Mnohem kritičtěji se vyjadřuje o veřejně vykazovaných metrikách cílených na transparentnost pro spotřebitele a srovnání s konkurencí a o platbách za výkon.

Velmi v krátkosti je rozebrán i případ policie a poté armády. Autor zdůrazňuje, že řada faktorů, které mají vliv na existující metriky, jsou mimo působnost policie, a přesto je za ně penalizována. Metriky jsou zkrátka příliš jednoduché na zachycení složitějších problémů, jako je veřejný pořádek, a proto vedou spíše k dysfunkcím a nezanedbatelným nákladům. Za neefektivní, až kontraproduktivní považuje znovu zejména metriky spojené s odměňováním a trestáním. U případu armády se opakuje problém zachytit natolik komplexní a navíc unikátní prostředí. Zde vyzdvihuje nezbytnost pracovat se specifickým kontextem a ve spolupráci s experty. Příčinou neefektivity řady indikátorů v této oblasti také je, že jsou schopny vykazat spíše to, co armáda dělá (stavba nemocnic, škol, silnic, počet zabitých nepřátel), než to, jaký to má skutečně efekt.

Zařazena je i podkapitola věnovaná ziskovému sektoru, byznysu a financím. Jak se autor snaží ukázat, ani tady metriky nemusejí být funkční. Popisuje specifické podmínky, jaké musí práce člověka splňovat, aby reagoval na platbu za výkon žádoucím způsobem. Zároveň komentuje, že takových prací (rutinních, netvůrčích, bez volby a vnitřního uspokojení, individualizovaných, bez odpovědnosti a se standardizovanými výstupy) s technologickým pokrokem stále ubývá. Uvádí zde konkrétní příklady firem, kde tlak na výkonnostní

ukazatele zaměstnanců spojený s odměnami nebo naopak penalizacemi stál firmu ve výsledku pověst i peníze. V této části obzvlášť mám dojem, že se autor snaží šokovat a pečlivě vybírá ty nejdramatičtější příklady. Kapitola je doplněna o pasáž, kde Muller dává posedlost metrikami do souvislosti s finanční krizí z roku 2008, na které ilustruje, jak metriky svádějí k soustředění se na krátkodobé cíle.

Kapitola s případovými studiemi je zakončena čtyřmi stránkami o organizacích zaměřených na filantropii a zahraniční pomoc. Je zde rozvinuta myšlenka, proč dnešní trend zveřejňovat reálné náklady charitativních organizací nevede k větší efektivitě, ale naopak k degradaci organizačních schopností z důvodu podfinancování. Podobně jako u případu armády autor vidí i zde problém ve schopnosti metrik zachytit spíše vstupy (kolik lidí se účastnilo výcviku, kolik se uspořádalo workshopů) než výstupy, tedy skutečný dopad.

Kniha je uzavřena krátkým exkurzem na téma transparentnosti, který se vyznačuje značně odlišnou dikcí oproti zbytku knihy. Je poměrně filozoficky a názorově laděný, není zaměřen na téma metrik, spíše obecně na téma transparentnosti a obsahuje příklady z prostředí i dalších dosud nezmiňovaných institucí. Hlavním poselstvím je, že transparentnost může být často nepřítelem výkonu a že rozhodně není vždy žádoucí. Tento exkurz lehce narušil čtenářský zážitek z knihy, do té doby jasně držící linii ústředního argumentu, a přinesl spíše zmatení než doplnění. Nepřesvědčilo mě například autorovo přirovnání mezinárodních vztahů ke vztahu manželského páru, kde v obou oblastech dle něho „(...) mnoho postupů funguje, pokud zůstávají nejednoznačné a neprůhledné“ (s. 138). V samotném závěru knihy se autor zasadil i o praktický přesah a tento prostor věnuje shrnutí typických nebezpečí metrik s vyjádřením naděje, že když se pojmenují, mohlo by se jim dát předcházet, a posléze i shrnutí účelných rad, jak postupovat při nastavování metrik.

Mullerův knižní počín považuji za relevantní pro skutečně široký okruh čtenářů napříč odborným i neodborným publikem. Kdo se nachází v pozici odpovědné za nastavování metrik, může v knize naléznout poměrně užitečného průvodce; kdo je metrikám podrobován, bude pravděpodobně dychtivě přikyvovat a nacházet se v popsanych situacích; a v neposlední řadě najde odpovědi každý s touhou pochopit, proč řada organizací nefunguje, jak by měla, a naplňuje frustraci ty, kdo v nich pracují. Čtenář také jistě ocení lehkost, s jakou lze knihu číst. Nesetkáte se s žádnými zbytečně komplikovanými formulacemi či nejasnými myšlenkami, vše je prezentováno čistě, čtivě a v koncentrované podobě na pouhých přibližně sto padesáti stranách. Ačkoliv samotné téma zpochybnění efektivity metrické odpovědnosti není nijak originální ani nové, přínos knihy vnímám zejména v jeho komplexním uchopení. Autor odkrývá širší souvislosti příčin i dopadů užívání metrik navázaných na odměňování, přičemž nezůstává na úrovni abstraktních úvah, ale ilustruje své argumenty na reálných příkladech z rozličných odvětví a s využitím poznatků z různých vědních disciplín, ale také argumentů s různými filozofickými i ideologickými kořeny. Zároveň „posedlost metrikami“ evidentně nijak neoslabeje i přes mnoho dosavadních studií upozorňujících na její slabiny a kniha je tak stále naprosto relevantní a aktuální v mnoha koutech světa.

Zmíněné přednosti knihy jako její široký záběr, stručnost a ilustrace konkrétních argumentů na různorodých příkladech mají nicméně i své stinné stránky. Autorova snaha pokrýt sedm naprosto odlišných organizačních struktur vede k poměrně povrchní analýze každé z nich a omezení se spíše na exemplární příklady, kdy jejich specifický výběr může vzbuzovat pochybnosti. Nelze se zároveň ubránit dojmu, že v celé knize se neustále dokola opakují ty stejné myšlenky, jen vždy ilustrované na příkladu z jiného prostředí. Díky tomu však kniha tvoří užitečný přehled jako vý-

chozí bod pro hlubší analýzy již úžeji zaměřené. Žádný ze jmenovaných nedostatků nijak nesnižuje hlavní poselství knihy, a sice že standardizované metriky nemohou být plnohodnotnou alternativou k profesionálnímu úsudku, ten by měl vždy doprovázet jejich implementaci i vyhodnocení. To považují za důležité sdělení hodné dalšího šíření a Mullerovu knihu za přístupnou formu, jak tak činit.

*Tereza Svobodová, Fakulta sociálních věd  
Univerzita Karlova*

**Nick Srnicek, Alex Williams: *Vynalézání budoucnosti: Postkapitalismus a svět bez práce***

Praha, Masarykova demokratická akademie, z. s., 2020, 268 s.

Nick Srnicek a Alex Williams se ve své monografii zamýšlejí nad budoucností plné nezaměstnanosti a nad tím, jak lze dojít k takové době postpráce, diagnostikují problémy současné levice a poskytují námět, jak ji posílit, a v neposlední řadě mapují vznik a vývoj neoliberalismu. Na 268 stranách se nachází osm kapitol, které shrnuje závěr a uzavírá doslov. Tam autoři reagují na některé z kritik, které se objevily po prvním vydání knihy. Pro čtenáře, kteří si v průběhu čtení kladou různé otázky, tak poskytuje doslov alespoň částečnou útěchu a odpovědi.

Na začátek bych se chtěla pozastavit nad samotným úvodem knihy, kde se nacházejí – pravděpodobně z důvodu nalákání čtenáře pokračovat ve čtení – expresivní výrazy, které mohou působit rušivě.

První kapitola stručně rozebírá současná levicová hnutí jako Occupy Wall Street a jejich akce, které jsou ze začátku bouřlivé a schopné mobilizovat masy. Krátce na to ale uvádají a změny nepřinášejí. Existují sice malá vítězství, která jsou ale válkována většími prohrami. Autoři uvádějí různé příklady těchto ze širší perspektivy neuspokojivých výher, například

mobilizace lidu proti rušení lokálních nemocnic v Británii byla sice úspěšná, ale plán na kompletní privatizaci zdravotnictví to nezastavilo. Zásadním přínosem kapitoly je definice a zrod „lidové politiky“, kterou současná levice přijímá, a to ji oslabuje. Lidová politika je dnešním politickým zdravým rozumem levice, kde se upřednostňuje údajně autentická bezprostřednost, lokalita, snaha vyzdvihovat okamžité výsledky namísto změny statu quo. Lidová politika vede k jednání na základě intuice. Autoři tuto politiku zcela neodmítají, tvrdí však, že se pro postkapitalismus nelze spokojit jen s ní.

Omezení plynoucí z lidové politiky detailněji rozebírá kapitola dvě. Problémem současné levice je zaměření na lokálnost a spontánnost, ty ale nemohou obstát tváří tvář globálnímu kapitalismu. Autoři se zde zaměřují na horizontalismus a lokalismus. Hnutí Occupy je v této kapitole podrobeno kritickému drobnohledu. Horizontalismus se svým důrazem na přímou demokracii byl v hnutí přítomen stejně jako důraz na konsenzus a prefigurativní politiku. Tyto všechny aspekty lidové politiky způsobily neschopnost hnutí Occupy se šířit a realizovat v širším měřítku. Lokalismus působí nejen pro současnou levici lákavě; snaží se komplexní a abstraktní problémy redukovat od těch zvladatelnějších s příslibem jednoduchých řešení. Srnicek a Williams zde rozebírají nejvíce populární varianty lokalismu, jedním z nich jsou i lokální potraviny. Slow-food vyžaduje čas a ten kvůli struktuře práce v kapitalismu nemáme. Zajímavou myšlenkou je i osvobozující úroveň často kritizovaných fast-foodů, které ale spolu s polotovary umožňují ženám se alespoň částečně odpoutat od kuchyňských sporáků. Lokální sentimenty a horizontalismus ale nestačí na vytvoření potřebné kontrahegemonie.

Třetí kapitola odpovídá na otázku, jak se z okrajové teorie neoliberalismu mohla stát hegemonní ideologie. Předně se neoliberalismus etabloval díky tomu, že nefungoval lidověpoliticky. Půda pro neoliberál-

ní bujení byla připravována již dávno před sedmdesátými lety 20. století. Významným milníkem byl vznik Montpelerinské společnosti (MPS), založené Fridrichem Augustem von Hayekem, která sdružovala myslitele a chtěla z kapitalistů učinit neoliberaly díky zapojení think-tanků, univerzit a médií. MPS od začátku nepodléhala lidové politice, protože měla globální výhled. Klíčové bylo ovlivňování takových elit, které mají vliv na veřejné intelektuální myšlení. Dělo se tak prostřednictvím zmíněných think-tanků, vydávaly se utopicky psané brožurky, kterým měl porozumět běžný čtenář, Milton Friedman psal sloupky do novin a vystupoval v televizi. Díky této infrastruktuře vyhrál neoliberální narativ v krizi sedmdesátých let, protože byl schopen diagnostikovat problém a zároveň navrhnout řešení. Dlouhodobá vize, abstraktní myšlení, flexibilita a budování ideologické infrastruktury slouží jako ponaučení a inspirace pro dnešní levici.

Ve čtvrté kapitole se autoři věnují souboji levice o modernitu, o budoucnost. Dříve se levice od pravice lišila právě tím, že se orientovala na budoucnost, která měla být lepší nežli současný stav. S nástupem neoliberalismu se to ale změnilo a nynější levice si nedokáže představit alternativní uspořádání. Jenže kapitalistická modernita nebyla daná a jiné vize modernity teď musí levice vytvořit a prosadit. Hovoří se zde o *hypersticionálním pokroku*, tedy takovém, který je fikcí, ale cílí na proměnu ve skutečnost. Počítá se i se „syntetickou svobodou“ oproti kapitalismem proklamované negativní svobodě. Druhá zmíněná je slučitelná s hladověním nebo bezdomovectvím a umožňuje jednat jen malé skupiny lidí. Syntetická svoboda zdůrazňuje důležitost materiálních prostředků a skládá se z rozvoje technologií, zajištění základních životních potřeb a rozšíření sociálních zdrojů.

Pátá kapitola se zabývá krizí práce, na kterou se musí levice připravit. Autoři zde představují pojem „přebytečné populace“, které si nemohou najít práci. V ekonomickém

růstu se z přebytku vytahují lidé na námezdní práci. Pokud poptávka klesá, propouští se. Přebytek narůstá a čeká se, až poroste i ekonomika, aby byl zase využit. Přebytečné obyvatelstvo roste i z dalších důvodů: automatizace a technologický rozvoj, primitivní akumulace a aktivní vyloučení. Automatizace nemusí jen pracovní místa ničit, je možné, že technologie některá pracovní místa odstraní, ale díky nárůstu poptávky vzniknou nová. Může se ale s větší pravděpodobností stát, že technologie budou vyžadovat méně pracovních sil. Primitivní akumulace souvisí s globalizací. Soběstačné rolnictvo je vytlačováno z půdy a je nuceno si najít námezdní práci. Pracovní místa ale nerostou takovým tempem a vzniká onen přebytek. Aktivní vyloučení spočívá v tom, že některé skupiny jsou prostě poslední najaté v ekonomickém růstu a první propuštěné v poklesu. Krize práce se projevuje i zvýšenou prekaritou a nejistotou. Zaměstnavatelé tak získávají navrch a klesá kvalita pracovních míst. Přebytky pracovních sil fungují i jako nástroj disciplinace pro ty, kdo práci mají.

Autoři v šesté kapitole představují návrhy, které nás vyvedou z neoliberalismu vstříc k postpráci. Nejdříve je nutné ekonomiku automatizovat, aby se lidstvo osvobodilo od namáhavé práce. Klíčové je globální zvýšení mezd, aby zaměstnavatelé neupřednostňovali levnou pracovní sílu před nákupem strojů. Autoři si jsou vědomi, že úplná automatizace je utopická představa, která ale povede ke snížení pracovní síly na minimum. S tím souvisí zkrácení pracovního týdne (konkrétně třídení víkend) bez snížení mezd. Práce proniká do více oblastí našeho života a jsme s ní spjati i mimo zaměstnání díky e-mailům, telefonním hovorům a neustálým úzkostem. Kratší pracovní týden by snížil uhlíkovou stopu, narostl by volný čas a jiné možnosti, jak se realizovat. Pracující by také získali větší moc, protože by se snížila nabídka práce.

Obávám se, aby kratší pracovní týden nevedl k ještě většímu tlaku na zaměstnance, kteří by prostě byli nuceni svou práci vykonat v kratší době, a tím by se navyšovaly jejich úzkosti a vyčerpání. V kapitole se dále rozebírá problematika volného času: ne každý by měl prostředky na to, jak si ho užít. Zde nastupuje potřeba nepodmíněného základního příjmu (UBI), který musí být dostatečný a univerzální. Práce tak bude doopravdy dobrovolná, prekariata se stane dobrovolnou flexibilitou. Finanční nezávislost způsobená UBI bude rozvíjet pozitivní svobodu žen. Skutečnou překážkou pro zavedení UBI a postpráce je hluboce zakořeněná pracovní etika (seberealizujeme se jedině skrze práci) včetně demonizace nezaměstnaných. Tato etika postavená na tom, že odměna je spojena s utrpením, musí být zvrácena.

Vytvořením kontrahegemonie, která svrhne neoliberální zdravý rozum, se zabývá sedmá kapitola. Jde o dlouhodobý projekt, který počítá se složitostmi a abstrakcemi, a tím se vymaňuje z lidové politiky. V praxi půjde o zaměření se levice na budoucnost a velké cíle s využitím utopií. Utopie umožňují kriticky nahlížet na současnost a zpochybňovat danosti, aspirovat na lepší budoucí svět a pěstovat touhu. U všech zásadních momentů osvobození stály utopické myšlenky. Dalším nutným bodem pro vytvoření kontrahegemonie je znovuoživení pluralitní ekonomie. Před neoliberalismem existovalo více ekonomických přístupů, o kterých se dalo číst v akademických časopisech. Aby bylo možné si představit alternativní řízení ekonomiky, je nutné do vzdělávání zavést i jiné ekonomické přístupy, nežli je hlavní proud. Nestučí, aby se levice soustředila jen na kritiku kapitalismu, musí přijít s vlastní alternativou. Posledním způsobem, jak uvést kontrahegemonii do praxe, je nové využití technologií, protože i ty v sobě nesou politiku. Bude nutné zkoumat potenciál technologií pro postkapitalistickou budoucnost. Například jaderné zbraně nebo technolo-

gie navržené k vykořisťování své uplatnění v takové budoucnosti nenaleznou. U většiny jiných technologií ale nebude rozhodování takto jednoznačné, a proto by levice měla podněcovat výzkumy o nové využitelnosti technologií. Bude také nutné, aby vlády měly svou roli v rozhodování ohledně směřování technologického rozvoje. Již teď to jsou vlády, kdo financuje rizikové projekty a inovace.

Poslední kapitola řeší, kdo bude aktivně vytvářet postpracovní projekt. V této době chybí ve společnosti kolektivní „my“ nebo „lid“. Například jednota hnutí Occupy vzešla z opravdové fyzické blízkosti lidí v táborech. Jenže po rozpuštění táborů se ztratila i tato jednota. Jednotu nelze dlouhodobě udržet, ani pokud je postavena na společném nepříteli. Jakmile sok zmizí, vytratí se i jednota, jako tomu bylo v případě arabského jara. Autoři vidí populismus jako řešení. Ten je schopen spojit různé identity a hledat lepší svět. Takové populistické hnutí se bude muset snažit vyjádřit, že jeho protipracovní politika je v souladu s dalšími boji. Například to, že je feministický (uznává nutnost finanční nezávislosti pro osvobození žen a také neviditelnou práci, kterou dělají převážně ženy). Slabost levice není v mobilizaci, ale v následné organizaci. Lidověpolitické smýšlení současné levice věří, že organizace není potřeba a že se stačí připoutat k lokalismu a horizontalismu. Dělbá práce je ale nutná, stejně jako hierarchie pod vidinou alternativního světa. Podle autorů to má zajistit „organizační ekologie“. Spadá sem zapojení mediální organizace, popularizace levicových médií (akademická mluva není příliš blízká běžné populaci), intelektuální organizace (think-tanky, univerzity), ale i odbory, které musejí začít uznávat neviditelnou práci, prekariát nebo migranty a přebytečné populace. Nelze ani vynechat politické strany, kde by měla fungovat oboustranná komunikace mezi nimi a hnutími.

Ze závěru monografie bych ještě ráda zdůraznila, jak se autoři snaží demas-

kovat kapitalismus jako údajný motor inovací. Byly to státy, nikoliv firmy, které stály za vývojem nanotechnologií, internetu, železnice či výpočetní techniky. Pro kapitalisty je riskantní financovat projekty se ztrátovou pravděpodobností a Elon Musk nebo Steve Jobs se tak podle autorů jen snažili skrývat své příživnictví na státem vedeném vývoji.

V doslovu, jak jsem již psala výše, reagují autoři na kritiku. Ta se mimo jiné týká i toho, že se otázce změny klimatu a ekologii věnují nedostatečně, jejich západo-centrického pohledu, ale i „nejkontroverznější“ myšlenky celé knihy: lidové politiky. Myslím si, že v této části se nachází zajímavý poznatek, a sice že lidová politika se mění v čase. V šedesátých letech by lidověpolitickou snahou levice bylo vytvoření revoluční strany, kdežto nyní je tako-

vá lidověpolitická tendence vidět v „klicktivismu“.

Jednotlivé kapitoly knihy na sebe logicky navazují a každá kapitola uvádí mnoho konkrétních příkladů, které jsou pro ni tematicky relevantní. Ať už se jedná o organizační experimenty v Argentině, experimenty s UBI nebo projekt Cybersyn v Chile, takové příklady (i když většinou neúspěšných pokusů) slouží pro podepření tvrzení autorů. Ti reflektují slabá místa a navrhuji, co změnit, aby lidstvo mohlo dojít k postkapitalismu. Monografie by měla najít své místo v knihovně u různých sociálních hnutí, odborů a u každého, kdo přemýšlí nad budoucností, kde normální bude nepracovat.

*Lucie Němcová, Fakulta sociálních věd,  
Univerzita Karlova*

# Sociologický časopis / Czech Sociological Review

## **Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:**

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

## **Manuscript submission – English edition:**

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at [vanhuyse@euro.centre.org](mailto:vanhuyse@euro.centre.org). Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem ([send@send.cz](mailto:send@send.cz)) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: [csr@soc.cas.cz](mailto:csr@soc.cas.cz). One issue costs €4.5 or \$5.



# Sociologický časopis

## Czech Sociological Review

### Contents

#### ARTICLES

**MARCELA TRÁVNÍČKOVÁ, MARTIN KREIDL:** Is There a Declining Trend in the Intergenerational Transmission of Divorce?

**LUCIE JARKOVSKÁ, KATARÍNA SLEZÁKOVÁ:** Toddler Group as a Collectivity

**JAN ORT:** Roma as Locals? Belonging, Gypsiness, and the Politics of Space in an Eastern Slovak Village

#### REVIEW ESSAY

#### BOOK REVIEWS



Sociologický ústav  
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288



9 770038 028000 05